

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bencze Lóránt: Az 1991. évi LXXV. törvény preambulmányának nyelvi elemzése

Papp Ferenc: File

Hegedűs József: A finn—magyar nyelvszerkezeti egyeztetés korai történetéből

Éder Zoltán: Illyés Gyula írásait olvasgatva

Büky László: A *fityfiring* és más nyelvjárási elemek Füst Milán költői nyelvében

Kerék Imre: Kormos István: Fehér virág

Benkő Loránd: Anyanyelv és irodalmi hagyomány

Bán Ervin: A szó értelmezése és a szöveg

Gósy Mária: Magánhangzó-harmónia a gyermeknyelvben

Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban II.

Nagy L. János: Egy szintaktikai szerkezet történetéhez

Kiss Lajos: Szentpétervár

Kicsi Sándor András: Szép kövér fehérnép

Zsigmond Győző: Az elidegenedett helynévről

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest, I., Színház u. 5—9. 266 Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bencze Lóránt</i> : Az 1991. évi LXXV. törvény preambulumának nyelvi elemzése	385
<i>Papp Ferenc</i> : File	392
<i>Hegedűs József</i> : A finn—magyar nyelvszerkezeti egyeztetés korai történetéből	395

Íróink nyelve

<i>Éder Zoltán</i> : Illyés Gyula írásait olvasgatva	397
<i>Büky László</i> : A <i>fityfiring</i> és más nyelvjárási elemek Füst Milán költői nyelvében	405
<i>Kerék Imre</i> : Kormos István: Fehér virág	408

Nyelv és iskola

<i>Benkő Loránd</i> : Anyanyelv és irodalmi hagyomány	413
<i>Bán Ervin</i> : A szó értelmezése és a szöveg	420
<i>Gósy Mária</i> : Magánhangzó-harmónia a gyermeknyelvben	424

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Somhegyi Gyula</i> : Monofrazémák a magyarban II.	437
<i>Nagy L. János</i> : Egy szintaktikai szerkezet történetéhez	448

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Szentpétervár	455
<i>Kicsi Sándor András</i> : Szép kövér fehérnép	456
<i>Zsigmond Győző</i> : Az elidegenedett helynévről	458

MAGYAR NYELVŐR

116. ÉVFOLYAM * 1992. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Az 1991. évi LXXV. törvény preambuluma nyelvi elemzése*

Az egész törvény értelmezésére is vonatkozó alapelvek

A világkiállítás megvalósításakor ezt a törvényt kell végrehajtaniuk azoknak, akiknek — természetesen — első feladatuk a törvény értelmezése volna.

Az értelmezéshez fel kell mérni a szöveg különféle viszonyait, (szemiotikai, szemantikai, grammatikai, retorikai, logikai, stilisztikai, szövegtani, kognitív és szociális) összetevőit.

Az értelmezés úgy lehetséges, hogy a szöveget a szükséges fokban és minden szinten elemeire bontjuk, „dekomponáljuk”, majd a dekomponált elemeket áttekinthető rendszerbe rakjuk újra össze. Ilyen módon tarthatja magát a végrehajtó a törvény szövegéhez, és válik egyáltalán lehetővé a törvény végrehajtása.

Ügyelni kell az újrakomponálásnál arra, hogy a dekompozíció a különböző szinteken óhatatlanul különböző mélységű, fokozatú lehet, így — a szinergizmus következtében — ugyanazon elemek más módon való összerakása az eredetitől eltérő kimenetet eredményezhet.

Az elemek számát aránylag könnyű megtartani, hiszen egyszerűen leltárba kell venni őket, s a végén ellenőrizni kell az új viszonylatrendszerben, hogy megvan-e mind. Ennél jóval nehezebb a fentebb említett szinergetikai buktató kiiktatása. Ez a buktató teljes biztonsággal úgy lenne elkerülhető, ha az Országgyűlés törvényerőre emelné az újonnan megalkotott viszonylatrendszert is, és ezzel autoritatíven kimondaná, hogy „ez az”, és „ez azzal” azonos. Miután erre — nyilván — nincs mód, feltétlenül meg kell mutatni az értelmezés szövegét a Világkiállítási Tanács tagjainak, a törvény néhány megfogalmazójának és megszavazójának. A másik biztos és elengedhetetlen módszer, hogy a végrehajtás során a törvény eredeti szövegével szembesítünk minden lépést, nem csupán az új viszonylatrendszerrel, amelynek alapján a végrehajtás egyáltalán lehetővé vált. Így tulajdonképp két állandó és folyamatos visszacsatolást kell végezni.

* Elemzésem az ún. kognitív és szociointerpretáció elvein alapul. A kognitív interpretáció jelenti itt a XX. században uralkodó formális nyelvtani, szemantikai stb. elemzésekkel szemben Langacker és mások nyomán a mentális folyamatokat figyelembe vevő integrált nyelvtani-szemantikai-stilisztikai stb. elemzést, a szociointerpretáció pedig Kuhn, Lakatos, Davis és mások nyomán azt az elemzést, melynek alaptétele, hogy minden ismeret társadalmilag igazolt hiedelem (vö. Ronald W. Langacker: *Foundation of Cognitive Grammar*. L. A. U. T. Trier, 1983. — Philip J. Davis: *Applied mathematics as social contract*. ZDM 1988/1. 10–14).

Törvény, szabály, rendelet esetében nem mondhatjuk, hogy rossz a megfogalmazásuk, mert ilyenkor rendszerint nem csupán a megfogalmazás a rossz, hanem azt kell mondanunk, hogy maga a törvény, a szabály, a rendelet rossz. A hétköznapi szövegalkotásban (azaz beszédben) bocsánatot lehet kérni (többnyire) a hibás megfogalmazásért, a törvényhozó azonban nem mondhatja, hogy „pardon!”, csupán rosszul fogalmaztam, miután a törvény alapján már emberek millióit tettek tönkre.

A szovjet típusú törvényeket fogalmazták szándékosan olyan tágan, hogy azt a végrehajtó hatalom önkényesen értelmezhesse, és az értelmezésbe mindent bevihessen, amit az adott politikai helyzet a hatalom szempontjából megkívánt.

A jelen esetben erről nem lehet szó, még az egy papíron való említés is méltatlan. Fel kell tételeznünk — miután a szabadon megválasztott parlament szabad döntéséről van szó, hogy a törvény az törvény, úgy ahogy van: nincs benne a hatalom „hátsó szándéka”, a végrehajtó hatalom pedig alázatos szolgálja óhajt lenni a törvénynek. Éppen ezért az eszményi cél az, hogy legyen az értelmezés aggályos az elemzésben, és hűséges a végrehajtásban!

Aránylag nem nehéz elemezni és rámutatni a törvény szövegének hiányosságaira, hibáira. Nem nehéz fanyalogni, kritizálni, és bemutatni a már most elmulasztott lehetőségeket. A törvény preambulumaival kapcsolatos aggályok és elemzések célja nem az, hogy tápot adjon EXPO-ellenző tanulmányoknak, újságcikkeknek, egymondatos jelszavaknak. Épp ellenkezőleg, a jó végrehajtást kívánja segíteni, kreatívan akar csatlakozni az alkotáshoz, és rámutatni a megoldás lehetőségeire. A részletes elemzés során igyekszem ezt is megtenni, vagyis ajánlatokat, megoldási módokat terjesztek elő, melyek természetesen nem egyedüliek és kizárólagosak. Emellett bár előre megvonandók a lehetőségek határai, megtörténhet, hogy a végrehajtás során merülnek föl új, előre aligha meghatározható mozzanatok. Ezek csak a végrehajtási folyamat egyes lépcsőinek megvalósítása során jelennek meg. A lehetőségek meghatározását befolyásolják még a végrehajtás egyes lépcsői előtt, de már egyes más lépcsőfokok megvalósítása után elvégzendő folyamat elemzések és azokban az egyes alsóbb fokok és osztások finomságai és sorrendje.

A törvény jelenlegi szövegével ellentétben törekedni kell az új viszonylatrendszer föllállításában, illetve annak megfogalmazásában a hagyományos stilisztikai-retorikai alapelvekre, azaz a világos, magyaros, szabatos, odaillő és hatékony stílusra (a klasszikus retorikában lásd a *perspicuitas*, *Latintas*, *aptus*, *ornatus* stb. terminus technicusokat). Mindezeket a törvény szövegében magának a törvénynek a jogi szakjellege is megkövetelné, a végrehajtási mechanizmusban pedig a sikeres végrehajtás mint alapkövetelmény és főcél, ami nélkül nincs értelme semmiféle utasításnak, szabálynak, törvénynek.

A szituációs kontextusi tényezők és a bennük lezajló kognitív és szociointerpretációs folyamatok mind a viszonylatrendszer felmérésében, mind pedig a viszonylatrendszer majdani megvalósításában életbevágóan fontosak, és a rendszer de facto létrejöttének és működésének sine qua nonjai. Figyelmen kívül hagyásuk, illetve nem megfelelő alkalmazásuk, összekapcsolásuk a rendszer alsóbb osztásaiban és a résztvevőkben olyan jelenséghez vezet, mint a fogaskerek közé dobott csavarkulcs csörömpölése és fogtördelése, magasabb szinten pedig az egész rendszer felmérését és működését megbénítja. Ha az adott munkacsoportban, bizottságban, tanácsban stb. a munkatársak jól vannak megválogatva, akkor a rendszer lényegét és a felső szinteket ille-

tően a szándékos rendszerrombolásnak kicsi a valószínűsége, alsóbb szinteken azonban már egyszerűen a szóródás miatt is nagy a valószínűsége.

Ez az elemzés mintául szolgálhat a jövőben elkészítendő törvénytervezetek megszövegezéséhez, ti. hogy mutatis mutandis mire ügyeljenek a törvény-előkészítők és a törvényalkotók.

A preambulum szövege:

1991. évi LXXV. törvény

az 1996. évben megrendezendő Világkiállításról*

Abból a célból, hogy

— a Magyar Köztársaság „Utak a jövőbe” címmel békés kommunikáció, feltámadó környezet és a kultúrák találkozása altémákban meghatározott célkitűzéseket megvalósítsa,

— a modern világ egységét, a történelmi folyamatosság gondolatát, a természet és az ember harmonikus, környezetbarát kapcsolatát bemutassa,

— az európai gondolat és a közösség történelmi, kulturális és gazdasági vonatkozásait kiemelje,

— a magyar állam gazdasági, kulturális és idegenforgalmi fejlődésének új lendületet adjon,

— a honfoglalás és az európai jelenlét 1100. évfordulójához méltó megemlékezést kifejező nemzeti programot nyújtson,

az Országgyűlés a következő törvényt alkotja:

A preambulum részletes elemzése

A preambulum szövegét tematikailag a következő szövegegységekre bonthatjuk fel. Az egységeket a könnyebb idézés végett megszámoztam:

1. Utak a jövőbe.
2. Békés kommunikáció.
3. Feltámadó környezet.
4. A kultúrák találkozása.
5. A modern világ egysége.
6. A történelmi folyamatosság gondolata.
7. A természet és az ember harmonikus, környezetbarát kapcsolata.
8. Az európai gondolat.
9. A közösség történelmi, kulturális és gazdasági vonatkozásai.
10. A magyar állam gazdasági, kulturális és idegenforgalmi fejlődése.
11. A honfoglalás és az európai jelenlét 1100. évfordulójához méltó megemlékezés.

Ezek a szövegegységek hagyományos kifejezéssel a kiállítás célkitűzése altémáinak vagy résztémáinak is nevezhetők. A preambulum szövegében többféle (helyesírási, nyomdatechnikai, grammatikai, szemantikai, logikai) hetero-

* A törvényt az Országgyűlés 1991. december 3-i ülésnapján fogadta el.

genitás található, melyek nehézkessé, zavarossá, aligha végrehajthatóvá teszik a szöveget.

1. A preambulumban a világkiállítás célját kívánja megjelölni. Ez egyértelmű a kezdésből: *Abból a célból, hogy . . . a következő törvényt alkotja:*

2. Már maga a megjelölés kaotikus: a *Magyar Köztársaság* az alanya mind az öt gondolatjellel kezdődő bekezdés (tag)mondatának, csakúgy mint a *hogy* kötőszó mind az öt mondat kötőszava. Míg azonban a *hogy* kötőszó — helyesen — ki van emelve a tördelésben, és ezzel egyértelműen jelezve van, hogy mind az öt mondatra vonatkozik, addig a *Magyar Köztársaság* az első bekezdésbe van beépítve, tehát a tördelés alapján nem vonatkozik a további négy bekezdésre, csak nyelvtanilag, és ez fölöslegesen nehezíti a megértést ebben az amúgy is hosszú felsorolásban.

Az első gondolatjellel kezdődő bekezdésben a határozott névelő pongyola kezelése egyeztetési zökkenőt okoz. Az altémák felsorolásában a *békés kommunikáció* és a *feltámadó környezet* határozott névelő nélkül szerepel, míg a felsorolás harmadik tagja, a *kultúrák találkozása* határozott névelővel. Határozott névelő nélkül alanyi igeragozásnak kellene következnie (*megvalósítson*), a határozott névelő után pedig tárgyas igeragozásnak kell következnie (*megvalósítsa*). Nincs megokolva, miért határozott névelős a harmadik, és miért nem az első kettő. Vagy mindegyiknek határozott névelővel kellene állnia tárgyas igeragozással, vagy határozott névelő nélkül alanyi igeragozással. A hosszú jelzős és határozós szerkezeteknek (. . . „*Utak a jövőbe*” címmel *békés kommunikáció, feltámadó környezet és a kultúrák találkozása altémákban meghatározott célkitűzéseket* . . .) mind nyelvtani, mind jelentésbeli viszonyait nehezen térképezheti fel az olvasó. (A törvény címéből is kimaradt a határozott névelő: [Az] 1991. évi LXXV. törvény. . .). A határozott névelő kitétele mind a három helyen már könnyítené a megértést. A szórend megváltoztatásával („*Utak a jövőbe*” címmel *megvalósítsa a békés kommunikáció* . . .) vagy még újabb alárendelő mondatokra való felbontással világosabbá lehet tenni ezt az alárendelt mondatot („*Utak a jövőbe*” címmel *megvalósítsa azokat a célkitűzéseket, amelyeket a . . . altémák határoznak meg*). Így viszont a többi gondolatjellel kezdődő mondat szerkezetekhez igazodó párhuzamot borítjuk föl. Kérdés azonban, hogy feltétlenül szükséges-e a felszólító módú igéket az alárendelt mondatok végére tenni. Semmiképpen sem, és akkor az összes mondat mindjárt könnyebben áttekinthetőbbé válik.

3. Az első gondolatjeles bekezdésben az *Utak a jövőbe* kifejezés címként szerepel, az utána következő nyilván altémaként. Nincsen sem főtéma, sem téma megjelölés, amelyeket az altémák megléte feltételezne. Csak kikövetkeztetheti az olvasó, hogy valószínűleg a cím a főtéma, és a címnek van három altémája. Valamiféle „odaértésre” azonban törvényszöveg ilyen pongyola megoldással nem hagyatkozhat.

Ugyancsak nem világos a felszólító módú igék viszonya (*megvalósítsa, bemutassa, kiemelve, lendületet adjon, programot nyújtson*). Maga a tördelés, valamint egyik-másik ige jelentése (pl. *bemutassa, kiemelve*) azt sugallja, hogy ezek az igék szinonimák. Ha szinonimák, akkor helytelenek, mert törvényszöveg ne használjon szinonimákat, hiszen ezekkel homályosságot visz bele a szövegbe, fölöslegesen bonyolítja az értelmezést, és sebezhető pontokat tesz

védtelessé a törvényt ellenző kritikáknak. Ha nem tekintjük az igéket szinonimáknak, akkor is nehézséget okoz értelmezésük mind ragozásuk, mind pedig jelentésük miatt:

(a) Már az is baj, hogy az első gondolatjeles bekezdés homályos fogalmazásából csak valószínűsíthető, hogy a meghatározott célkitűzések részletezve vannak a békés kommunikáció, a feltámadó környezet és a kultúrák találkozása kifejezésekben. Az már azután teljes képtelenség, hogy a Magyar Köztársaság csak úgy egyszerűen megvalósítsa mindezeket. A Magyar Köztársaság mint jogi személy a modern világ egységét stb. is képtelen bemutatni, legföljebb bemutatni képes polgáraival és az e célra felállított világhiállítási apparátusával és intézményeinek, vállalatoknak alkalmazottaival.

(b) A gondolatjellel kezdődő öttagú felsorolásban mind az azonos grammatikai alakok, mind pedig a tördelés arra utalnak, hogy jelentésükben is egyenrangú tételekkel állunk szemben, az igék különbsége viszont azt, hogy mindegyik mégis más. Így azonban a logikai viszonyok elhomályosulnak. Vajon a második tag (a modern világ egységét . . .) az első altémáinak újabb rész-témája-e, vagy velük egyenrangú kiegészítés, nem tudhatjuk. A másodikkal egyenrangúnak tűnik a harmadik (az európai gondolat . . .), de a negyedik (a magyar állam gazdasági, kulturális és idegenforgalmi fejlődésének új lendületet adjon) már valamiféle okozata és következménye az előzőknek anélkül, hogy ennek valamiféle nyelvi is megjelenő utalása volna, pl. és ezzel . . . fejlődésének új lendületet adjon. Az ötödik viszont (a honfoglalás . . .) lehet mind résztema, mind pedig okozat-következmény.

(c) A homályt még csak fokozza az egyébként is fölösleges körülménység és bőbeszédűség. Például ahelyett, hogy „a magyar állam gazdasági, kulturális és idegenforgalmi fejlődésének új lendületet adjon”, tökéletesen megfelelné a magyar állam gazdaságát, kultúráját és idegenforgalmát újra fellendítse mondat. Talán jobb volna a magyar állam helyett is inkább Magyarország-ot írni, hiszen a korábbi pártzsargonban szerepelt mindig a „pártunk és államunk” Magyarország helyett.

4. Szerkezeti ellentmondás az, hogy a főcím—főtéma *jövő* szavával ellentétben három résztema (6, 9, 11) expressis verbis a múlttal foglalkozik, öt pedig közvetten (3, 4, 5, 8, 10). Ezt az ellentmondást úgy lehet feloldani a végrehajtásban, ha az 1. témát (főcímet) kiegészítjük egy elemmel, amit implicite beleérthetünk, és nem feltétlenül ellentmondó: *Utak (a múltból) a jövőbe*.

5. A múlt és a jövő lineáris időfogalmából kimaradt a jelen a részlet-témákban. Ezt megint be kell toldani valahogy, például: *Utak (a múltból a jelenen át) a jövőbe*.

6. A törvényhozók szándéka, a törvényalkotás vitája és a törvény más helyei sem zárják ki, hogy a végrehajtás során az — egyébként időléptékre nem utaló — (2, 7) pontban is a múlt—jelen—jövő szekvenciára gondoljunk.

7. A fentiek szerint a Világhiállítás címének megfelelően jövőnek kell dominálnia a végrehajtási szemléletben, még ha a preambulum résztemáinak felsorolásában a múlt súlya nagyobb is.

8. A preambulum szövegében a metaforikus és nem metaforikus (azaz metaforikus vs. domináns) jelentésű szóhasználat heterogenitása stílusterést

okoz, így törvényszövegben nem szerencsés. Az *Utak a jövőbe*, a feltámadó környezet, a harmonikus kapcsolat kifejezések a mai magyarban még metaforikus megterheltségűek (1, 3, 7). A 3. vallásos, a 7. zenei metafora. A kultúrák találkozására (4) és a környezetbarát megszemélyesítések ma már köznyelvi kifejezések, megkövesedett, halott metaforák, de expresszivitásuk még nagy. A köznyelvet beszélők annyit hallottak már környezetvédelemről, hogy a feltámadó környezet számukra nyilvánvalóan és egyértelműen optimista kijelentésnek tekinthető a jövőjüket illetően. A harmonikus és a környezetbarát ugyanakkor itt egymás szinonimái, és egymást értelmezik. A professzionális végrehajtóknak legalább ilyen mélységben kell ezeket a tulajdonképpen közérthető kifejezéseket értelmezni.

9. Az aránylag biztosan értelmezhető metaforikus kifejezéseket képlékeny divatszók veszik körül: a *modern világ*, *európai gondolat*, *történelmi folyamatosság*. Mi a modern világ? Mettől meddig tart Afrikában, Ázsiában és Európában? Európán belül pedig Angliában és Bulgáriában? Vagy netán a *modern* nem időre, hanem mentalitásra vonatkozik? Ezeket a fogalmakat meg kell határozni, akár formálisan (*genus, species, differentia specifica*), akár más módon, ill. több módon is (elemzően, körülírással, felsorolással, megfelelő kontextussal, negatívumokkal, értelmezéssel, illusztrációval).

10. Akárhogy is határozzuk meg a modernet, az európaikat, a folyamatos-ságot, nagy valószínűséggel részben fedik majd egymást ezek a fogalmak, és hozzájuk csatlakozik a fejlődés, valamint a lineáris idő (múlt—jelen—jövő) fogalma. A modern ugyan valamiféle európai találmány, s tartalmazza a fejlődés—előrehaladás prekonceptióját, amely jellegzetesen a zsidó—keresztény kultúra terméke, ti., hogy a messianizmusban, ezen belül a marxista történelemfelfogásban szerepel a kiindulópont, a paradicsomi kezdet, majd a megromlott és egyre javuló periódusok, és a végén a paradicsomi állapot helyreállítása. A görög kultúrával ötvöződve ez a zsidó—keresztény világfelfogás erős elméleti alapokhoz jutott, majd a római kultúrával ötvöződve gyakorlati irányulást és jogi kereteket kapott.

11. A kultúra tehát valamiféle összefoglaló, felsőbb fogalom a 10 rész-témában, amely a főtémanak (*Utak a jövőbe*) meghatározó eleme. Feltételezi, de nem nevezi meg a preambulum szövege, hogy van más kultúra is az európain kívül, vagy netán több is van Európán belül?! Ugyanakkor a kultúrát többféleképpen részletezik az egyes résztemák. Egyrészt kiemelik belőle a környezetet, ráadásul kétszer is, ami teljesen fölösleges (3, 7). Ezzel azt a felosztást sugallják burkoltan, hogy az embernek két alapvető viszonylata van. Az egyik a természettel, és ez a környezet fogalmába tartozik, a másik pedig az ember—ember viszonylat, azaz a társadalom, és ez utóbbinak megnevezése itt a *kultúra*. Ez így azért sem jó, mert a 9. és a 10. résztema felosztásaiban szereplő *gazdasági* alosztály mind a természetet—környezetet érinti, mind pedig az ember—ember viszonylatokat, azaz a társadalmat. Bizonytalanságot okoz ezekben az az implicit kérdés, hogy anyagi és szellemi-e a kultúra, vagy csak az utóbbi?!

12. Az *európai-t* és a *magyar-t* kétszer kétféleképpen bontja alsóbb osztályokra. A 9. résztemában: *történelmi, kulturális, gazdasági*, a 10. résztemában:

gazdasági, kulturális, idegenforgalmi. Ez így még rendben volna, de miért kell a párhuzamokat kiazitikusan (keresztvezve) megszerkeszteni, mint egy költeményben vagy szónoki beszédben?!

Zavaró a *közösség* szó odavetése is, ti. az európai közösség (igaz, nagy kezdőbetűvel írva) ma már sajátos gazdasági, politikai, földrajzi és kulturális képződmény.

13. A kultúrák találkozásával érintkező kategória, esetleg alkategória a kommunikáció. Maga a kommunikáció fogalma is tisztázásra szorul. A szaknyelvben mindenféle kommunikációt jelent (állatit is!), tehát szűkíteni kell: az *emberi* (kommunikáció) jelzővel. De az is lehetséges, hogy itt a törvény megfogalmazását például nagyon szellemesnek tartom. Mert mit is jelent az *emberi* jelző elhagyása? Megtakarít egy törvénybe nem illő költői képet: miközben mi (emberek) békésen írunk, sugárzunk, telefonálunk, integetünk egymásnak, közben a pacsirta szól, a tücsök ciripel, a delfin (békésen, nem üldözve) társalog stb. Ahhoz pedig, hogy ez így legyen (ökológusok a megmondhatóit) annyira minden kell, hogy a harmonikus környezetfeltámasztó passzusok a törvényből akár el is lennének hagyhatók!

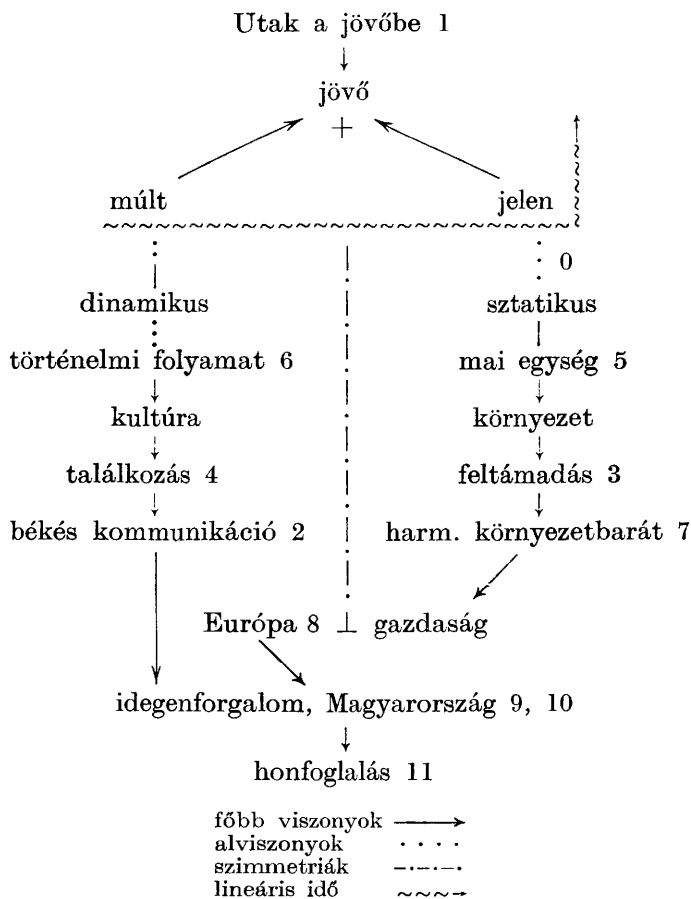
Ami a békés emberi kommunikációt illeti, annak szabályait szent Júdás apostol fogalmazta meg, a végrehajtási utasítást pedig 1631-ben Pozsonyban Pázmány Péter a Zsoltár alapján hagyta ránk, minden magyar sajtó-, média- és kommunikációs törvény preambulumaként:

„Aki szereti az életet, és jó napokat akar látni: vonja el nyelvét a gonosztól, és ajaki csalárdságot ne szóljanak.” (Az „Előterjesztő” indokolása: *„ennél általabb út nincsen a csendes, békességes, bátorságos életre . . .”* (Ez az analógia Csébfalvi Károlytól szóbeli értesülés alapján.)

14. A 11. résztema *európai jelenlét* fogalma része a 10. résztemának is!

15. Az egymással részben érintkező, részben nem, egymást részben fedő, részben magában foglaló kategóriákban, valamint a más-más felosztási kritériumokat követő osztályozásban, úgy tűnik, mégis kimutatható egyetlen világos logikai szerkesztés, ti. egyfajta témaszűkítés: nagyvilág (4, 5), európa (8), magyar állam (10), honfoglalás a magyar állam történetén belül (11). Ettől eltekintve azt láttuk, hogy a szöveg ismétli önmagát részben vagy szó szerint, eléggé tetszőlegesen a felsorolásokban és azok rendjében. Tehát nemigen van benne sem ún. naturális rend, sem logikai, sem pedig valamiféle intuitív. Ennek ellenére nyilvánvaló még az is, ha valaki ismeri a nemzetközi kiállításokra vonatkozó 1928. évi november 22-i egyezményt és annak 1972. évi november 30-i módosítását, hogy a preambulum ezek követelményeinek óhajt eleget tenni (Magyar Közlöny 1982. 513. oldaltól).

A fentebb egyes esetekben leírt rész megoldásokon túl, úgy vélem, hogy szükséges a teljes szöveg újjákomponálása fogalmilag, szükséges a teljes viszonylatrendszer újra felállítása. Egy ilyen ajánlott rendszer a következő:

Bencze Lóránt

File

Minden tizenéves gyermek tudja, hogy ez annyit tesz: 'állomány'. Így pl. nálunk — ezt már nem tudja minden gyermek — a dt2 adatállomány (file) az ÉrtSz.—VégSz. neve; ebből lehet kisebb önálló adatállományokat készíteni: *mn* a melléknevek *file*-ja (5911 rekorddal — vagyis címszóval), *fnmn* a kétszófajiságú főnév-melléknevek fájlja (505 rekorddal), *toszo* a tőszavaké stb. Nem is erről akarok hát írni. Hanem magáról a címben álló szóról mint szóról, mint a magyar szókincs furcsa—csúnya eleméről — de mégiscsak a magyar szókincs tagjáról! (Ha nem is egészen teljes jogúró: a HKSz. legutóbbi kiadásában, ahol pedig a *bajuszkötő* megvan, a címben felvett „isten-telenség” nem szerepel. Pedig az előzővel szemben okoz némi helyesírási s egyéb fejtörést — szóljon ma épp erről az ének.)

1. Hogyan ejtsük? Hogyan írjuk? Hát ez bizony énszerintem — ám tessék megkövezni érte — n e m nyelvészeti kérdés. Ebből nyelvészet csak

annyi, hogy ha franciák lennénk, éppen ejthetnénk így is [file], öntudatosan, bátran, magyarul [vö. az egy korábbi kis írásomban említett francia [mozár] Mozart-ejtéssel; vö. azzal az anekdotával, hogy nagy regényírónk nem ismert magára, amikor francia környezetben [zsoké]-ként emlegették (de én se saját magamra, amikor a nyugati parton Mr. [pep]-nek hívtak), és í. t.] Mint a kis, sokat szidott gyerek itt Európa sarkában: több mint egy évezrede halljuk, hogy nem így, nem úgy — ezért aztán félünk mi magunk lenni, szégyenkezve ejtjük ki: [notesz], meg [tea]. Ezért természetesen és a magyar hagyomány-nak megfelelően [fájl]. Még az is a nyelvész dolga, hogy a magyar helyesírás történetének ismeretében megmondja: a *nylon*-féle alakulatok eleinte így íródtak, aztán meg fonetikusán: *nejlon* (ez valami isteni csoda folytán benne van így a HKSz.-ban, a *nylon*-nál még csak utalószó sincs). De hogy konkrétan a *file* esetében hogyan lesz? Ki tudja.

2. Az azután valóban a nyelvész dolga, hogy megállapítsa: hogyan illik ez az elem a magyar szövegekbe. Tessék csak még egyszer megnézni az első bekezdést: abba kétszer is becsempészük a *fájla* E/3. birtokos alakot. Mind a tizenötmillióan, hazánk adminisztratív határain innen és túl ezt ingadozás nélkül így mondjuk, nem **fájla* vagy **fájle* vagy **fájlje*, ugye? Ez az alak annál is inkább csodálatra érdemes, mert már eleve egy ronda mássalhangzó-csoportot tartalmazó szóhoz még egy konzonzánst egészen kötelező módon hozzátettünk, ilyet — például a környező szláv nyelvektől eltérően — ugyancsak nem szenvedő nyelvünkben. Hogy is van ez? (A választ erre a kérdésre — Tompa József és Károly Sándor után — nyomán — számítógépek segítségével évtizedekkel ezelőtt megadni véltem: 1. MFön. 109—63.).

3. Járjuk tehát kissé körül ezt a [jl] szóalakvéget (tővéget). Az ÉrtSz.-ban ilyen végű címszó nincs (nincs benne természetesen maga a *fájl* sem). Ám tegyük fel kissé szélesebben a kérdést: vajon a két szonánsra végződő szótári alakok ilyen ritkák? Gépeljük be rendre a következőket (hogy ilyenkor mit s miért kell begépelnünk, arról némileg tüzetesebben folyóiratunk egy következő számában kívánunk írni):

dbase ... ENTER ... ENTER ... use dt2 ENTER ...

majd

display címszo for 'jl' \$ (címszo) to print ENTER ...

— és akkor néhány perc múlva megjelenik a képernyő bal alsó sarkában egy ”.—” jelpár, mutatván: ilyen szóvég a dt2 58328 rekordjában egy sem volt. Majd újból begépeljük:

display címszo for 'lm' \$ (címszo) to print

— és akkor megjelenik a képernyőn, meg kezd kigépelődni a nyomtatóna következő lista (a szavak egymás alá íródnak, csak helykímélés céljából szedem őket egymás után; álló betűtípussal jelennek meg, itt tárgynyelvi voltuk miatt dőltek): *detektívfilm*, *diafilm*, *dokumentfilm*, *dokumentumfilm*, *film* stb. (29 *film* utótagú összetétel volt az ÉrtSz.-ban — és más [lm] végű nem is akadt!). Mindez szótári kiinduló alakvégre érvényes. Általános esetben más a helyzet a szótáron belül, vö. 1. táblázat. Ne felejtjük el végül, hogy s z ö v e g e k b e n, melyek most ehhez hasonló nagyságrenddel készülnek az MTA Nyelvtudományi Intézetének lexikográfiai osztályán, egészen más törvényszerűségek uralkodhatnak! (Az itt közölthöz hasonló képet fogunk viszont kapni a pl. a HKSz. anyagának feldolgozása során.)

jl, jm, jr, lr, ml végű nem akadt, *lj* végű kilenc: — *-alj* [8: *alj, csésze-, derék-* stb., köztük két *zászlóalj*], *állj*; *rl* végű egy [*görli*]; *rm* tíz [*alarm, -farm, kloroform, platform, -reform*]; *rj* öt [*-sarj, férj, fúrj*]. És így tovább. Ezeket egyrészt táblázatba lehet(ne) foglalni — ezt az olvasóra bízom, ha akarja, tegye meg az itt közlőtekből. Valószínűleg fontosabb azonban a következő. Ha e szavaknak egyáltalán volt E/3. birtokos alakjuk, az *j*-vel képződött mindkét illeszkedési osztályban: *farmja, reformja, görlje* stb. Vagyis a *fájlja* sem nem meglepő, sem nem elszigetelt a maga rokonságán (ti. a szonáncsoportra végződőkön) belül. Meglepő legfeljebb naív elvárásunknak („a magyar nyelv nem szereti a mássalhangzócsoportot”), szépen magyarázható a bázis-megkülönböztető tendencia fentebb hivatkozott elméletével. Ugyanezen elmélet szerint viszont lehet néhány *jma*— (és kevesebb) *jme, jra—jre, lra—ltre* stb. végű címszó is (a fentebbi búvszóval/-szavakkal persze ez percekben belül kinyerhető a dt2-ből, sőt még a VégSz.-ban is könnyen fellelhető, íme): *rma* 48, *rme* 4, *rja* 7, *rje* 9, *lja* 14, *lje* 1, *jla* 3, *jle* 0, *lra* 2, *lre* 1, *jra* 1, *jre* 0, stb.; *jma*—*jme* végű egy sem akadt!

Hát (egyelőre?) ennyit a *fájl*-ról, és ami körülötte van.

Papp Ferenc

1. táblázat

Szonánc-kettősök szótári alakban bárhol a szó testén belül
(a hosszúak nélkül)

második szonáns								
első szonáns	<i>j</i>	<i>l</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>r</i>	Σ /első szonáns		
<i>j</i>	—	51,08 118 11,48	14,29 33 1,99	23,81 55 7,10	10,82 25 8,33	231	5,47	
<i>l</i>	12,55 154 33,19	—	57,95 711 42,86	14,91 183 23,61	14,59 179 59,67	1227	29,03	
<i>m</i>	9,28 48 10,34	69,83 361 35,12	—	8,32 43 5,55	12,57 65 21,67	517	12,23	
<i>n</i>	18,18 48 10,34	51,14 135 13,13	18,94 50 3,01	—	11,74 31 10,33	264	6,25	
<i>r</i>	10,77 214 46,12	20,84 414 40,27	43,53 865 52,14	24,86 494 63,74	—	1987	47,02	
Σ / második szonáns	464 10,98	1028 24,33	1659 39,26	775 18,34	300 7,10	4226	100,00 100,00	

A táblázat alsó, „r” sora például így olvasható: *rj* kapcs. van 214, az összes *r* kezdetű kettős 10,77%-a, az összes *j* végű 46,12%-a, összes *r* kezdetű 1987, az összes kettős 47,02%-a stb.

A finn–magyar nyelvszerkezeti egyeztetés korai történetéből

A finn–magyar nyelvrokonság felfedezése a legkézenfekvőbb nyelvi tény alapján indult: a nyelvi struktúra legalapvetőbb sajátosságából, ami nem egyéb, mint a főnévi és az igei affixációs rendszer felismerése.

Mivel Sylvester János magyar (magyar–latin) nyelvtana (1539) hosszú időn át kallódott, objektíven nézve Szenczi Molnár Albert volt az, aki megalapozta és Európa-szerte ismertté tette a magyar nyelvet 1610-ben megjelent nyelvtanával. Nyelvtudománytörténetileg azonban mégiscsak Sylvestert kell kiindulópontnak tekintenünk, ahogy ezt Szathmári István már korábban kifejtette (Milyen nyelvtant írt valójában Sylvester János? Nyelvészeti Dolgozat, JATE, Szeged, 1968. 56–61; vö. még: Éder Z.: Sylvester Grammatikájának utóéletéről. *Nyr.* 113 [1989.]: 385–96. és G. J. Stipa: Finnisch—ugrische Sprachforschung. Helsinki, 1990. 104–5; Balázs János: Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1958. 219–22).

Van Sylvesternek egy különösebben nem méltatott megjegyzése: anyanyelvünkben — a latinnal szemben — az előjárók az esetek végéhez kapcsolódnak, nem az elejéhez, illetéknéppen jogosabban nevezhetnénk őket névutóknak (postpositiones), mint előjáróknak (Grammatica Hungarolatina, Neanesi, 1539: Eötvös L. Tudományegyetem, Fontes ad Historiam populorumque Uraliensium. 4. Budapest, 1977. 46). Sylvester így a magyar nyelvtudomány történetében (és a finn–magyar nyelvészet történetében is) először fogalmazta meg a magyar nyelv sajátos posztpozicionális jellegét, s ezzel megvetette az alapját az elsősorban erre a nyelvi jelenségre alapozott későbbi összehasonlító kutatásoknak. Törvényszerűnek tekinthetjük, hogy ennek a nyelvi jellegnek kiemelésével indul útjára a magyar nyelv „felfedezése”. Nem szabad azonban elfelejtenünk, Sylvester a maganyelvvet bizonyos fokig a héberhez hasonlónak tekinti éppen e sajátosság alapján, ami ebben a nyelvben is fellelhető, különösen az igei szerkezetben (Sylvester i. m. 60). Ugyanakkor azonban Sylvester egy korábbi helyen — mintegy megerősítésképpen — azt is kijelenti, hogy a magyar névszórágózás abban tér el a hébertől, hogy ebben az esetek (casus) elejéhez toldják a hangokat (vagyis a ragokat), mi pedig az esetek végéhez (i. m. 44. Kiemelés tőlem. — H. J.). Marginálisan érintve, Sylvester volt az első európai tudós, aki nyelvi hasonlításában a grammatikai szerkezetre, nem pedig a szavak esetleges hasonlóságaira épít.

Feltételezhető, hogy akár Sylvester külföldi működése nyomán, akár más — pl. szóbeli viták útján — ez a nagyon fontos és jellegzetes magyar nyelvi vonás ismert lehetett külföldön, elsősorban német tudósok körében. Ennek igazolására talán elég utalnunk B. Keckermann-nak, a heidelbergi egyetem héber nyelv professzorának egy epigrammájára, amelyet Szenczi Molnár Alberthez küldött 1604 táján. Ebben felszólítja, mutasson rá (talán Szenczi Molnár tervezési fázisban lévő magyar grammatikájában?) arra, hogy a héber nyelv minden európai nyelvnél közelebb áll hangzásában, szókincsében, szerkezeti sajátosságaiban a magyar nyelvhez. Talán nem érdektelen egy részletet bemutatni ebből az epigrammából:

Sed ipsa lingua testis est uberrimus
quae dictiones integras complurimas

Hebraeae originis sonat, nec cognita est
 Europae in orbe lingua, quae vicinior
 Pedissequa omnium parenti sit sacrae
 Deoque suetae linguae et angelis: *pro b a n t*
A f f i x a v e r b o i u n c t a, i u n c t a n o m i n i.

(Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Budapest, MTA, 1898. 161. Kiemelés tőlem. — H. J.)

Tudjuk, hogy Szenczi Molnár Albert nem engedett a csábításnak — szinte egyedül álló módon — akkor, amikor a héber nyelvvel való rokonítás széles körű, s mondhatni „természetes” volt (vö.: Hegedűs József: *Megjegyzések Szenczi Molnár nyelvszerkezeti munkásságához*. *IrtörtK.* 1958. 1. sz. 45—52). Nem lehetetlen, hogy elsősorban a jelzett, szerfölött nagy szerkezeti eltérések mondatják Szenczi Molnár Alberttel, hogy a magyar nyelv bizonyosan nem hasonlít egyetlen európai nyelvhez sem, sőt nem tud arról sem, hogy a Szkítiában visszamaradtak egyáltalán használják-e a magyar nyelvet: „Cum Europaeis nullam cognationem habere hanc nostram certum est [. . .] An vero in Scythicis Asiae finibus superjint gentes aliquae, nostrâ Linguâ Hungaricâ utentes, juxtâ cum ignoriſſimis ſcio.” (Albertus Molnar Szenciensis Nova Grammatica Ungarica. With an Introduction by Gyula Décsy, Published by Indiana University, Bloomington, Mouton & Co., The Hague, The Netherlands, 1969. Vol. 98. Praefatio, Ad Lectorem 22.)

Hogy mennyire törvényszerű ez a posztpozicionális nyelvszerkezeti vonásban rejlő hasonlítási alap, arra legjobb példa éppen Comenius nyilatkozata, amelyben ezt az alapvető magyar nyelvszerkezeti sajátosságot a finn nyelvvel veti össze a n é l k ü l, h o g y n y e l v r o k o n s á g r ó l s z ó l n a: „Sunt Janè Lingvae, quae voculas ejuſmodi non praeponunt, ſed poſtponunt; Hungarica et Finnica, ex Europaeis . . .” (Vértes O. András: Comenius a magyar és a finn nyelv egy közös sajátosságáról. *NyK.* 53 (1962.): 290—1). Ehhez Vértes még hozzát teszi: „Mai tudásunk szerint ő az első, aki kiemeli a magyar és a finn nyelv egy közös (nyelvtani) sajátosságát” (uo.). Comenius idézett felfogását később többen is (pl. Leibniz) úgy értelmezték, hogy ő (ti. Comenius) volt az első, aki megsejtette a finn–magyar nyelvrokonságot.

Világosan kitetszik tehát, hogy a finn–magyar nyelvrokonság felismerése felé vezető úton a lényegi nyelvtani szerkezeti egyezés — az igei és főnévi affixációs rendszer — szolgált irányjelzőként.

Hegedűs József

Illyés Gyula írásait lapozgatva (Születésének kilencvenedik évfordulóján)

Non omnis moriar ! . . . Akad majd ifjú kéz,
mely megütögeti, letolván havát,
szavaim mély-álomra gyült hadát
s füleli: felelnek-e, bár zümmögéssel? . . .
(Illyés Gyula: Hosszú tél)

Válik ketté rögtön

Valahányszor Erdélyben járunk — tájainak lenyűgöző szépsége, lakóinak szívbeli kedvessége mellett — mindig meglep bennünket az erdélyi magyarok s köztük is különösen a székelyek ízes beszéde. S aki Tamási Áron írásait is ismeri, annak ezenfelül külön élményben van része, mert úgy tűnik neki, mintha varázslatos módon megelevenednének regényének lapjai, életre kelnének alakjai, amikor a székelyek beszédét hallgatja.

A különféle sajátos nyelvi formák között is mindjárt megüti fülünket az igekötős igéknek, bizonyos helyzetekben használt, s nálunk nem szokásos fordított szórendje. Ilyeneket hallhatunk gyakran a hétköznapi társalgásban: *Fagytunk meg* a hidegtől, ehelyett: majdnem *megfagytunk*. — *Ájultunk el* a melegtől, ehelyett: majd *elájultunk*. — *Megyek az utcán, szólítanak meg*, ehelyett: *megszólítanak*. — Olyan férfi volt, hogy *haltak meg* érte a nők, ehelyett: majd *meghaltak*.

A figyelmesebb olvasó Sütő András regényében is bizonyára észlelte az említett jelenséget. Ezt olvashatta például:

„Anyám bíztat cinkos hunyorgással:

— Beszélj az elnökkel.

Szedem is össze magam, s indulok a tanácsirodába.”

Másutt pedig ezt találhatta:

„Az áment hosszan és kacskaringósan éneкли, és úgy nevetünk, hogy *esünk széjjel* az ünnepi asztaltól.”

Az igekötőnek ez a fordított szórendje számunkra, akik az idézett esetekben egyenes szórendet várunk, meglepetést okoz, a beszéd elevenségét fokozza, a fordulat nagy fokú expresszivitással, kifejező erővel hat. Nálunk az élőbeszédben nemigen hallhatjuk, íróink közül is főként azok használják, akiket valamilyen szál fűz az erdélyi nyelvhez. Elég gyakran él vele Tersánszky; egyik világháborús regényében, a „Reköttes”-ben például a következőképpen:

„Egyszerre észreveszem, hogy a tizedes leül a gyepre, és aztán arcára bukik. Hát hozzászaladok: Mi érte? Amikor fölrángatom, csak hápog és szívére szorítja a kezét. Azzal *nyaklik össze* megint, a képével a fűre.”

Íróink közül Illyés Gyula hívta föl e jelenség erdélyi eredetére a figyelmet, s egyben párizsi regénye erdélyi szereplőjének, Orosz Annának jellemzésére fel is használta. A Hunok Párizsban lapjain egyebek közt ezt olvashatjuk erről:

„— Halljam csak! a végén még majd meg sem vet, *érem meg* ezt is!

Öntötte magából a szót, indulatában oly hazai kifejezésekkel, oly erendő ízességgel, mintha egy székely kerítésen át pörölt volna, csípőre kapott kézzel. Nyelte el az állítmányt, dobta hátra az igekötőt. Magával ragadott. Az erdélyi nyelv hasonlít valamelyest a dunántúlihoz:

— Az hiányzik, hogy még *kér meg* itt a végén! — mondta.”

S talán mert „az erdélyi nyelv hasonlít valamelyest a dunántúlihoz”, Illyés Gyula másutt is, prózában és versben egyaránt, használja ezt az eleveneséget fokozó stíluseszközt. Feleség című versében például így:

Amihez csak érek,
válík ketté rögtön,
két részre a földön:
egybefűzni véled.

Állandó dörmöghetnék közben

Az öregedés gondjaira-sebeire vigaszt kínáló, modern füves könyvecskét, a Kháron ladikján címűt lapozgatjuk. A költő pompás prózáját izlelgetve, művészetének ismert gazdagságában is ismételten meglep bennünket egy-egy nyelvi leleménye. Ezekből választunk ki most egy sajátos fajtát.

Figyeljük meg ezt a mondatot: „Már az ebédet folytonos fölállhatnékkal ettem végig.” A meglepő, mert szokatlan a mondat határozója, a *fölállhatnékkal*, amelynek ráadásul még jelzője is van: *folytonos fölállhatnékkal*. Ha megpróbáljuk helyettesíteni, körülíráshoz kell folyamodnunk, például: „Már az ebédet *folytonos fölállási kedvvel*, vagy: *kedvvel a fölállásra*, vagy *fölállási vágygyal*, esetleg: *fölállni vágyással*, illetőleg: *a fölállásra való folytonos gondolattal ettem végig*.” A körülírás igen nehézkes, leginkább még mellékmondatokkal oldhatjuk fel az eredetit: „Már az ebédet úgy ettem végig, hogy *hogy folytonosan fölálltam volna*, vagy: *hogy folytonosan szerettem volna fölállni*, illetőleg: *hogy folytonosan arra gondoltam, jó lenne már fölállni*.” Látható, hogy kísérleteink nem vezetnek sikerre, mert a helyettesítés körülményessé, a föloldás hosszúvá válík, s elveszti azt, ami az eredeti kifejezés legfőbb értéke: a találó rövidséget és az igealakban benne rejlő mozgalmasságot. Az író leleménye tehát a nyelvi kifejezés sűrítésének kiváló eszköze. De hogy jött létre ez a sűrítés nyelvtanilag? Úgy, hogy az író a ható igével összekapcsolt feltételes mód jelen idejű igealakot használt fel főnévi szerepben, s ezt raggal és jelzővel is ellátta.

Nyelvünknek jellegzetessége, hogy ragozott igealak is betöltheti alkalmilag a mondatban a névszói szerepkört: lehet alány, tárgy, határozó, sőt jelző is. A ható igével kapcsolt feltételes mód jelen idejű ragozott igealaknak főnévi használata pedig állandósult is egyes szerkezetekben. Gondoljunk a *beszélhetnékem*, *ehetnékje*, *ihatnékja*, *mehetnékjük*, *nevethetnékem*, *sírhathatnékja van*, ill. *támad* kapcsolatokra. Értelmező Szótárunk a felsoroltakat már külön főnév-

ként kezeli, azzal a megszorítással azonban, hogy rendszerint birtokos személyraggal fordulnak elő. S valóban, a köznyelvben birtokos személyrag nélkül szinte csak ebben az állandósult kapcsolatban járja: *rájött az íhatnék, a mehetnék, a sírhatnak*. Olyan eset pedig az Értelmező Szótárban idézett irodalmi példák közt is csak elvétve van, amikor ez a feltételes módú igealak önálló főnévként szerepel és ragot vesz föl. Illyés Gyula idézett könyvében viszont tucatnyi ilyen megoldást találunk.

A mondat alanyaként szerepel így: „A tagjaimba benne van *a beszélhetnék*”, „De a vendégben nem csitult le *a beszélhetnék*”, majd pedig jelzős szerkezetben: „Azt mind elsöpörte . . . *a nyereszkedő rombolhatnék*”. A mondat tárgyaként szerepel jelzővel az alábbi példában: „e sorok hőse épp e régi szaloldában . . . kapott most már *sürgető vakaródzhatnékot* . . .” Leggyakrabban azonban a mondat határozójaként fordul elő, ragos és névutós alakban egyaránt, és jelzővel is mindig kísérve. Ragos alakban: „meg kell emberelnem magamat, hogy ne álljak meg a *fejcsóváló kacaghatnékban*”, „Illegeti magát: *aggkori kérkedhetnékbe* esett”, „ami az *önfeledt pletykálkodhatnékból* . . . összegyűlt” és: „Már az ebédet *folytonos fölállhatnékkal* ettem végig”. Névutós határozóként így: „*a hirtelen rájött pazarolhatnék miatt* gyámság alá akarták helyezni”, „Álmuk az, hogy a két hely között az utat ne villamoson tegyék meg *állandó dörmöghetnék közben*, hanem a saját autójukon”. S végül birtokos szerkezetben is megtaláljuk birtokszóként a jelenséget: „semmi sem ábrázolja hitelesebben, mint a *művészeknek . . . közismert*, avatatlanok szemében már-már *beteges zsugorogthatnékja*”.

E néhány példán is megfigyelhettük: hogyan kovácsol az író egy meg-lévő nyelvi eszközből egy másikat magának. Láttuk: ez az új eszköz kitűnően alkalmas a mondanivaló tömör és erőteljes kifejezésére. És megjegyezhetjük még: Illyés Gyula stílusára általában is a tömörség, a sűrített megformálás, a nyelvi találat jellemző.

Összebarátkozott a tűzzel olyanformán, mint egy kutyával

Babits Mihály egyik ifjúkori tanulmányában így vélekedett:

„Minden irodalom alkotó elemei közt elsősorban kell tekintetbe venni azokat a benyomásokat, melyek az írókat már gyermekkorukban környezhetik, lelküknek mintegy anyagát megadják, az alkatrészeket, melyekből fantáziájuk palotáját majdan fölépíthetik.”

Illyés Gyula lelkének alapanyagát — jól tudjuk — a dunántúli puszták világa adta, onnan erednek gyökerei, elsődlegesen onnan való műveinek tája és éghajlata is. „Fantáziájának palotája” sajátosan és egyedülállóan az ottani benyomásokból, képekből épült föl. Képekből — mert főként a költői képekből: a hasonlatokból, metaforákból, megszemélyesítésekéből — lehet szinte kézzelfoghatóan kitapintani, hogy: „kit alakított az ottani nap, szél, búza és fájdalom olyanná” — amilyené ő, az ő műve, képalkotása, nyelve és stílusa vált.

Akárhol, akármelyik korszakában lapozunk bele műveibe, itt is — ott is szülőföldje képei elevenednek meg előttünk. Az őszi hangulatot például egy pohár bor érzékelteti:

„Szeptemberi reggel van, friss és mégis lágy szeptember, melyből *minden lélegzet, mintha egy-egy pohár bor volna*, üdítő, illatos bor, még a színét is elkép-

zelem. Szép aransárga, amit nem volt nehéz elképzelni, ilyen borok teremnek errefelé.”

Egy elvont tételt, elméleti megállapítást ilyen konkrét kép hoz közel hozzánk:

„Egy nemzet sem követelhet magának a népek sorában több szabadságot, mint amennyit ő ad külön-külön minden fiának. *A szabadság belülről épül kifelé, mint az almára a héj, a csigára a ház.*”

Az alábbi hasonlatban humor bújkál, érzékletesen és a szó eredeti értelmében ízesen:

„A pusztai költők sokban újtók voltak, áttörték a prozódia határait; egy-egy fontos mondanivaló a vers hagyományos alakján *jókora bütyköt nyomott ki, mint a kolbászon a kemény töltelék.*”

A cérna és a pókháló közt a fonál képzete hoz létre társítást:

„A nők, hárman, mind egy szobában laktak, ollóikkal, a vasalóikkal, két divatbábujkkal. Tele cérnával. *Mint az ökörnnyál az őszi cserjésben, úgy lengett, hullt, csavarodott mindenre rá ott a sok fehér meg fekete fonál.*”

S hogy emel ki a szél a beszédből egy-egy visszatérő szót?

„Aztán a beszédből a szél, *mint a rostálásnál a könnyebb töreket*, csak ezt a szót emelte ki, hajtogatta s röpitette felénk egyre sűrűbben: Győzelem, győzni, győzettek.”

Gyermekkorra, a pusztai völgyben eszmélkedő élete, elvágyása a nagyvilágba pedig így elevenedik meg az íróban:

„*Ahogy ott a réten lukjaikból az ürgék kidugták figyelő fejüket*, sőt a merészebbek két lábra álltak, hogy messzebb lássanak, *úgy neszelttem ki a biztos kis völgyből. Kíváncsian szagoltam, tapasztaltam a vidéket, egyre messzebb kíváncozva, — így él bennem az az idő.*”

A pusztai éjszaka jellegzetes, méghozzá háborús képét idézi a megszemélyesítés és a hasonlat az alábbi versszakban. A lebbenő szélről fel-felizzó parázs dűhe mintegy az égen szálló repülők ellen irányul:

Lebbent a szél. A hamuban, tele
dűhvel, *ki-kinyílt a parázs szeme.*
Krumplit sütöttünk. Fent az esten át
repülők szálltak, mint a vadlibák.

Miért plasztikusak, érzékletesek ezek a képek? Mert élők, elevenek. S honnan veszik erejüket? Magától a természettől. A természet tele van élő erővel. Elemeit, a fákat és a füveket, az állatokat és az embereket, sőt a tüzet és a szelet, az életnek egyazon törvénye láncolja össze. Földközelség és állatközelség — ez jellemzi a pusztaiak életét, ugyanez Illyés képalkotásának alaprétegeit is.

A Puszták népében olvashatunk arról, hogy „*a gyerekek úgy élnek a pusztán, oly szabadon, akár a határban s a házak közt felügyelet nélkül össze-vissza bolyongó állatok.* A világ rendjére, az élet, az emberi test egyre szaporodó jelenségeinek kormányzására . . . a körülöttük nyargalászó, egymást harapdáló és szaglászó csikók, tehének és bikák” szoktatják őket.

Ember s állat e pusztai közösségének ismeretében, nem tarthatjuk véletlennek, hogy Illyés hasonlataiban — hasonlóként — igen gyakran szerepelnek az állatok. Hosszú sorukból lássunk hát néhányat. Az alábbi hasonlatokban — amelyek pusztán a véletlen szeszélyéből következnek itt egymás után —

egyebek közt azt figyelhetjük meg, hogy bennük az állatok mindig csoportosan jelennek meg — közösségben élnek ők is —, s ha valamelyik mégis egyedül, csakhamar csatlakozik társaihoz: a hasonlatokban is.

„Az öregebb béresek az istállók küszöbére ültek, hiába, ők már nem tudtak elszakadni onnan. A hosszú küszöbön egymás mellé szorulva *úgy gubbasztottak, mint a tyúk a léceken, és beszélgettek.*”

„A lányok egyenes derékkal, emelt fővel jártak, a *tenyerükből úgy szállt a pofon, mint a szőlőből a veréb, kifogyhatatlanul.*”

„Háromürge-pusztá gyönyörű vidéken feküdt, erdők közepében, dombtetőn. E varázslatos táj csúcsán feküdt a pusztá, *sötéten nyüzsgő népével, mint egy madártetemen rajzó hangyaboly.*”

„A pusztaiak, »szólitáskor«, *mint békák kapták víz alá a fejüket.*”

„A házigazda hüvelyk- és mutatoujja közé fogva kapta föl a kályhából kigurult *eleven szent, mint egy rendbontó darazsat, s dobta vissza helyére, társai közé.*”

„Emlékszem, akkor is épp ilyen éj volt.
Ezüst kacsaként úszott ki a félhold
fent a mennyboltra s lent a rengő tóra,
hol ezer fia várta ringatózva.”

A képek, mondanunk sem kell, szemléletesek, mert valóságos szemléleten, megfigyelésen alapulnak. Az olvasót természetesen érdekli a műhelytitok, jelen esetben az: hogyan születnek ezek a hasonlatok, hogyan társul az író képzeletében a hasonlítotthoz a hasonló, hogyan tolul tollára a kép. Ezúttal — az író jóvoltából — ebből is kaphatunk némi ízelítőt, mégpedig a Mint a darvakból, abból a prózai művéből tehát, amely címében is a hasonlat egyik részét viseli. A Hasonlat a levegőben című fejezet a nagyapai házba visz el bennünket, annak is a tornácára, ahová egy napsütötte tavaszi délutánon az ünnepi ebéd befejeztével kiáradtak az összegyűlt unokák, rokonok:

„Ott álltam az eresz végén, a padláslépcső mellett [...] Hirtelen erős, de mégis valószínűtlenül távoli madárhang hallatszott. [...]

A tavasz eleji tiszta magas égen suhanó vadlibacsapat kapta magához tétova pillantásomat s rántotta ki azon át mellemből a félszogséget olyanformán, mint a halat a horogzsinór. Jól emlékszem a csapatra, a kettős pántlika hosszú lobogására, meg ahogy a pántlika vége le-leszakadt, de aztán megint a helyére ugrott. A vadliba szóra mindig ez a csapat röppen át emlékezetem egén.

Talán épp azokban a napokban faggattam én nagyapát az öregek viselt dolgairól, arról, honnan is örökölhette hallgatagságát, néma tisztességét, azt a sok sajátos tulajdonságát ez a család? Anyám is ezeket a jegyeket hordta. [...]

Nagyapa nem értette, mi után nyúlkálnék, mit huzigálnék én ki a múltból. Oly tömören az volt, ami, hogy észre sem vette, hogy elűt a többi embertől. Az ő apja sem ütött el.

— Olyannak is kell lenni.

Ez volt a legtöbb, amit megtudtam tőle. Semmit sem derítettek ki. Honnan jöttek? Jöttek a többi rengeteg ember közt. Olyasféle érzésem támadt, hogy mindig jöttek; ilyenfajta emberek az ősidők óta mindig voltak, függetlenül helytől, időtől. Már-már saját személyüktől is. Igazánból nem is külön-külön kell nézni őket, hanem a csoportjukat, az irányukat. Valami rendeltetés hozta őket, mint fönt azokat a libákat.

Ilyen tűnődés után villanthatta eszembe az a vadliba-raj a hasonlatot: ha a beláthatatlan idő olyan végtelen, mint ez a tükörfényes égbolt, a maguk különös természetével az ilyen emberies emberek is ilyen magasan húzó rajban lebegnek a kezdet kezdete óta, valahonnan onnét az északi mocsaras őstanyáról. Néha gyönyörű rendben szállnak, néha olyan ideges bodrozódással, mint a kőütötte hullám. Rengetegen leváltak belőlük, rengetegen dobták magukat a csapat lendületébe. Talán az egész csapat kicserélődött, és csak a lendület és az irány maradt meg.

Igen, rengeteg ilyen raj vonul az emberiséggel. Szó tán azért nem esik róluk, mert hasonlóan a vadludakhoz, ezek is csak ritkán hallatják hangjukat. E hang magános és távoli: tisztán s már érthetően leginkább csak emléekben hallható. Leginkább olyankor, ha a csapatból valaki elvész, vagy új tag csatlakozik. [. . .]

Ilyeneket, ilyen fiatalkori versbe való képeket és üde képzavarokat gondoltam el. Oly gyors iramban gondoltam mindezt, hogy a végén, amikor megszólaltam, az a madárcsapat még az égen volt. Csak azért adtam hangot, hogy zavaromat végleg elűzzem: hogy magamnak is bizonyóságot tegyek róla.

— Vadrécék — mondtam.

Hirtelen éles u-i-hang szólt fent. Olyan volt, mint az öregasszonyok huhogó—örvendező csodálkozása.

Daru . . . darvak — mondta szaktudása gögijében valamelyik pusztai sógor.

Sosem láttam darvat; azt hittem, régóta már csak a népdalban röpködnek. Sajnos, most is igazánból már csak emlékezetemben láttam őket: amire figyelmesebben feléjük kaptam a szememet, addigra madár helyett már csak azt a kalap nélkül, ló nélkül futó és lebegő pántlikát láttam, azt a fodrozva és remegve is egyenesen szálló vágyat.

Már az is eltűnt a szűk kis udvart körülzáró ólak és istállók nádzsujja mögött.”

S most ugorjunk egyet az időben és egy másik tavaszba, 1945 tavaszába. Illyés Gyula a Dunántúlt járja, riportsorozatot készít a földosztás eseményeiről—tapasztalatairól. A „Honfoglalók közt” című kis füzetben fel-felvillantja a tájat is, amely most lehangoló: a háború roncsai—maradványai éktelenítik. A vissza-visszatérő kép, a kilótt páncélosok látványa az íróban a szörnyethalt állatok, a döglött szörnyek képzetét kelti, amelyeket utolsó megmerevedő vonaglásukban ábrázol. Figyeljük meg, hogy az ismétlődő látványt és az annak nyomán született hasonlatot részleteiben hányféleképp tudja megjeleníteni.

„Ercsi . . . A most sarjadó zöld ősziben itt is, ott is antidiluviális szörnyekhez hasonló német mammutpáncélosok, feketére égve, összeroskadtan vagy a gutaütés merevségében, ahogy utolsó percükben az égre trombitáltak. Az árokban lábukat, hasukat az égnek vető döglött gépkocsik, lovak.”

„Sáregrespuszta . . . újra a szörnyethalt páncélosok utolsó mozdulatukkal, ahogy ormányuk az eget vagy a földet szimatolta.”

„Nagybajom csupa rom. Csak az őszi zöldell konokon a feketére égett tankok körül, sárgán hagyva a kettős csapást, amelyen a szörnyetegek haláluk előtt, mintegy végső kínukban ide-oda kanyarogtak, kiölve talpuk alatt még a fű életét is.”

„Siófoknál ismét háborús övbe érünk. A város fele rom, a határban az ismétlődés ellenére is megszokhatatlan kép: elhagyott fedezék, végtagjaikat szétvetett páncélosok.”

„Aztán a szentkirálysabadjai fensíkon megint: lódög, lövészárók, her-nyómódjára széttaposott rengeteg páncélos.”

S aztán ismét eltelik egy félév, az élet legyőzte a halált, a honfoglalók a földbe írják a sorokat, amelyek között a döglött páncélos immár csak rossz emlékek illusztrációja:

Megy az eke, szaporodik
a barázda,
mintha egy nagy könyv íródnék
olvasásra.
Papiroসা a határ, a
tengerszéles,
a tolla meg az a szegény
őregbéres.

Megy az eke a felemás
két tehénnel,
mintha menne édesanya
kisededével.
Elkerülük a páncélos
roncsát bölcsen;
legyen az a magyarázó
kép a könyben.

Az állatok közül azonban az emberhez legközelebb talán a kutya áll; a pusztai emberhez pedig, úgy látszik, fokozott mértékben. Illyés Gyula már a pusztai gyerekek felnövekedését is a kutyakölykökéhez hasonlítja, ilyképpen:

„A közös lakásokban, a kocsitak porában, az itatók körüli pocsolyákban futkározva és hemperegve a szűzi ártatlanság őszinteségével s bátorságával úgy szoknak egymáshoz, úgy vizsgálják és fedezik fel egymás testét-lelkét, akár egy kosáralja kutyakölyök.”

És mi történik az íróval, amikor elkészül egy-egy verse?

„Verseket írok, s a versek csak elégedetlenségemet táplálják. *Valamennyi*, mihelyt elkészül s hitem szerint talpra áll, *mint ellenséges kutya* mordul reám és űzne tovább: idegen vagyok neki és ő is nékem.”

Hasonlataiban és megszemélyesítve is igen gyakran jelenik meg az ember leghűbb társa a kutya. Ezúttal csak verseiből lássunk két remekbe szabott példát:

Egy láncrakötött csónak
hasalt, mint megkötött kutya,
s dobta fejét ide-oda
nagy udvarán a tónak —

Van aztán egy olyan nagy verse is a költőnek, amelynek egészén végigvonul a kutya metaforája, s így allegória lesz belőle. Ezt a műfajt manapság már ritkán művelik a költők, de tanulmányainkból emlékezhetünk még arra, hogy az allegória képletes beszéd: mégpedig elvont fogalomnak, gondolatsornak megszemélyesítése vagy érzékelhető képben való ábrázolása. Benne a két elem: a gondolatsor és a részletesen kidolgozott kép megtartja önállóságát, de mégis úgy, hogy a képek minden egyes mozzanatának az ábrázolt gondolatsor egy-egy határozott mozzanata felel meg. Ez a kettősség okozta feszültség növeli a vers hatását. Így olvassuk most Illyés Gyulának A magánszorgalmú kutyák című költeményét.

A magánszorgalmú kutyák
Faluzási emlék

Legtöbbet mégis ők gyötörtek.

A magánszorgalmú kutyák !

Ámuldozva utáltuk őket.

Ez volt mégis a legcsúnyább.

Sem a házat és sem urát
nem védték. Miért is dühöngtek?
Úgy hörögtek, fölhömpölyödtek,
hangjukba fúltak, a buták.

Aki csak utcájukba ért,
szaggatták volna cafatokra,
csontját megropogatva,
külön-külön leszopogatva

egy köhejért, egy zörejért.

A magánszorgalmú ebek.
Ahogy végigfutva a láncot,
két lábra állva azt a táncot
járták: vért, vért, vagy megveszek.

Ahogy az éji falun át
morse-mód híreket csaholtak:
messze beadva élőt-holtat
s mert nem téphették le a holdat,
zokogtak, szörny kanik s szukák!

Ez volt mégis a legcsúnyább.

A magánszorgalmú dögök,
a nyívók-sívók, hogy a gazda,
ő rúgta őket végre hasba:
coki pokolba, ördögök!

S végül, befejezésül kísérjük nyomon, hogyan bont ki a költő egy adott nyelvi kifejezésből hasonlatokat. „Gyermekkorom lángjai” című írásában mes-teri kézzel örökíti meg az utókor számára: milyen fontos szerepet játszott hajdan — s különösen vidéken — az ember életében a láng, illetőleg „több láng együttese”, a tűz. A tűzzel bánó rendszerint beszélt is a tűzhöz: „Nincs ember — mondja —, aki nem intézett szavakat a tűzhöz”, és hozzáteszi: „mindenféle nyílt tűz táplálása” közben „mondatfűzésünk, szókincsünk és szókötésünk teljesen azonos az állatetetőkével”.

A *tűzet táplál* köznyelvi kifejezés tehát az íróban az állatetetés képzetét kelti, s így e kapcsolatban már egy hasonlat magva van. Életre is kel, mégpedig a Kháron ladikjában, Ézsaiás és Jeremiás történetében, így:

A szőlősgazda befordul a pincébe, és „addig matat bent, hogy mire kihozza a csorba cserépkancsót”, a vendég, „az őszhajú férfi *összebarátkozott a tűzzel olyanformán, mint egy kutyával*: ágakat tör s nyújt a hálás lángok számára.”

Az elbeszélés folyamán később, amikor már mindkét öreg a tűz mellett ül, így alakul a kép:

„Visszatelepednek a tűz mellé, amely türelmesen kushadt ugyan, de változatlan étvágygal kapkodja a most már kétfelől is felé nyújtott falatokat.”

A lángok azonban nem mindig táplálkoznak ilyen szelíden és ártalmatlanul. Előfordul, hogy falánkul esznek, vagyis mindent *felfalnak*, s ilyenkor *elharapózik* a tűz, mert a lángok *bele is harapnak* abba, amit elérnek. *A veszélyes lángokat* — miként a veszélyes állatokat — *ketrecbe* kell zárni, bár — óvatlanul — onnan is *kiszabadulhatnak*. E nyelvi kifejezések bontogatása és a nyomukban járó képzettársítás alapján jeleníti és személyesíti meg az író gyermek-kora rakoncátlankodó lángjait:

„A veszett kutyák és macskák után — mert az én gyermekkoromban még a macskákon is ki-kitört a veszethez — eredendő vadságukból legtöbbit a lángok vesztettek. Keveset hallatnak magukról ma a házban s a házkörül szolgáló — s mintegy ketrecekbe zárt és ólakba szelidített — lángok. Nem lehetett bízni bennük. Udvarunk végén a sütökemence lángja például évente kiszabadult, s megette falánkul először is a több heti táplálékul odakészített kukoricakórót. Egyszer a padlásfőljárót is fölfalta, sőt már közismerten kedvenc csemegéjét, a tető zsuppját harapdálta.”

„Miért jó a nép nyelve?” — teszi föl a kérdést egyik tanulmányában Illyés Gyula. „Nem azért, mert helyes vagy szabályos: amiért teremtő erejű” — adja is meg nyomban a választ. Népi szemléleten alapuló képalkotásának bár szükségképpen részleges bemutatásával, reméljük, sikerült ízelítőt adnunk abból, hogy az ő nyelve, stílusa is azért kitűnő, mert teremtő erejű. Mai olvasója még fokozottabban oszthatja Babits Mihály véleményét, amelyet a Puszták népe olvastán így fejezett ki: „Nem hallgathatom el a bámulatot, amit Illyés írástudása kelt bennem.”

Éder Zoltán

A *fityfiring* és más nyelvjárási elemek Füst Milán költői nyelvében

Egy Füst Milán-versről írott tanulmányában Angyalosi Gergely a *fityfiring* szóról tesz megjegyzéseket (Objektív kórus-árnyjáték. In: Kabdebó Lóránt—Kulcsár Szabó Ernő [szerk.], „de nem felelnek, úgy felelnek” — A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. Pécs, 1982.). A szerző a *Habok a köd alatt* című költeménynek a „[...] S magát a létet viszont, mint a fityfiringet megvetik” sorát (Füst Milán: Összes versei. Budapest, 1969. 78) a Füst Milán-i groteszk váratlan megjelenéseként értékeli. Tekintsünk el Angyalosi Gergely pontatlan idézésétől. Egyébként nem adja meg, melyik kiadást használja, csupán említést tesz a vers végleges változatáról és a *Magvető Kiadónál* megjelent kötetről, amelyből — tegyük hozzá — több kiadás van. E kiadások szövege egyre romlottabb. — Angyalosi Gergely ezt írja: „A »fityfiring« szó azonban annyira kisiklatja a költemény addig töretlenül érvényesülő pátoszos »indulatmenetét« (Füst Milán-i kategóriával élve), hogy ez kikezdi a karvezető-én beszédmódjának homogenitását. (Ráadásul a »fityfiring« szót, a »fityfirittynek« és a »fityingnek« ezt a kontaminációját valószínűleg Füst találta ki” (I. h. 141). A 4 számjelzetű megjegyzés a lap alján: „Dávidházi Péter megfigyelése.”

E megfigyelés megalapozatlan. A szó ugyanis tájnyelvi. Az ÚMTsz.-ban ugyan nem szerepel címszóként, ám egy képzett melléknév szótöveként meg-

van: *fityfiringós*. Ezt a melléknevet az ÚMTsz. szókapcsolatokban mutatja be: *fityfiringós* ~ *fityfiringós fity* ~ *fitty fene*, s ezek tulajdonképpen 'fene' jelentésűek. A szótár természetesen megadja a tájszó gyűjtési helyeit (Békés m., Hódmezővásárhely, Makó és az MTA kéziratos nagyszótári anyaga) és egyéb adatokat. — A *fityfiritty* főnév az ÉrtSz.-ban három jelentéssel is szerepel, s a szónak nincsen tájnyelvi használatra utaló minősítése. A példaanyag pedig Mikszáthtól és Mórától (is) való. A jelentések: 'növendéklány', 'kis termetű, jelentéktelen ember' és 'fürgé (nőszemély)'. Az ÚMTsz. e főnevet négy, egészen más jelentéssel közli. — Megvan a szó a CzF.-ben és a SzT.-ban is.

A *fityfiritty* hangutánzó eredetű, különféle madarak hangját jeleníti meg. A szó egy családba való a *ficserékel* igével, a *fitty*-el és a *fitying*-gel (egyéb kapcsolatait most nem említve), l. TESz. A *fitying* alighanem játszi képzésű szó, amely nyilván az imént említett *fitty*-el és a *fittyent*-tel tartozik egy szócsaládba. Egyébként a TESz.-ben első előfordulására Petőfi Sándor nyelvhasználatából van adat, vö. PSz. A *fitying*-nek a *g* képzője a *billing* 'szőlőfürt' szóban lévővel hasonló szerepű, jelentésű.

A *fityfiring*-en kívül a Füst Milán-i költői nyelvben másutt is található nyelvjárási vonatkozású szó, illetőleg jelenség. Ezek a következők.

Már pirkad nemsokára s minden *pendülve* éledni
akar[. . .] (A mélyen alvó. Nyugat, 1924. II, 606)

Ezt a szövegrészletet később megváltoztatta a költő, ám a *pendülve* szó maradt:

Mi sötétbe' tenyészik, most *pendülve* feléled
S ez egyszer még elmélyül az éj is. (A mélyen
alvó. Összes versei. Budapest, 1969. 43)

Az igenév harmadik előfordulását egy cím nélküli versben (verstöredékben?) találjuk:

Alkonyodik odalenn s a szívben a béna sötétség
Kopog rendületlen s megmerevít . . .
Hab mossa partjait a végtelennek . . . s ami *pendülve*
Még az imént kitarúlt eléd s ott buzgott a lelked
előtt: az elérhetetlen,
Most dobog . . . (Napló I—II. Budapest, 1976. II, 62)

(Az idézett helyen a *pendülve* után vessző van, ez bizonyosan sajtóhiba.)

A fenti versrészletek *pendülve* igenevei annak a *pendül* igének a származékai, amelyről a CzF. ezt írja: „A tiszai vidéken, pl. Heves megyében am. betegség után neki veszi magát, hizni kezd. *Neki pendült*” (*pendül*, *pendül* a.). A MTsz. „összeszedi magát, nekitelik (betegség után)” jelentésleírást ad a *pëndül*, *pöndül* szócikkében. Az ÉrtSz.-ban ezt olvashatjuk az ígéről: „2. (rends. hangsúlyos hat-val) (*átv*, *táj*) <Élőlény> testben v. anyagi helyzetében gyarapodik” (*pendül* a.). A TESz. egy 'javul, gyarapodik' és egy 'szökken, ugrik' jelentésről is tud (*peng* a.). A *pendülve* harmadik Füst Milán-i előfordulásában megfelelő lehet a 'szökkenve, ugorva' jelentés, de a *pendül*(~*peng*) alapjelentése folytán a 'hangot adva' is. A *pendülve* [. . .] *kitarúlt eléd* szerkezethez alkotáslélektani párhuzamot is találhatunk a költőnek alábbi vers-

részleteiben: „[...] feljött a nap, kongott a láthatár, majd megrepedt” (Emlékezetül. Összes versei, 89); „[...] S akkorát kurjant odafenn a hegyi temetőnél, hogy belederm a lélek, | Ugy megkongatja véle, a mi tátong [...]” (Levél Kanadából. I. m. 35). A Naplóból idézett, cím nélküli versben talán a **végtelen tárult ki és pendült* 'hangot adott', hiszen másutt, amint bemutatjuk, a **láthatár kong* vagy éppen az **kong, ami tátong*. Ez az *ami tátong* körülírás, s a maga helyén a szövegműben 'völgykatlan'-t vagy 'sír'-t jelent, l. Büky László: Nyr. 105 [1981.]: 192.

A *pendül* ige a PSz.-ban egy előfordulással szerepel az alapjelentésében, a JuSz.-ban pedig nincs meg. Radnóti Miklós költői nyelvéből két adatot mutat be Susan J. Vajda (Nyr. 112 [1988.]: 164), ezek is alapjelentésben vannak.

Alkalmasint újabb irodalmunk is használja a szót a nyelvjárási jelentésben, például Nagy László egyik versében:

[...] ébreszt a törvény új létezésre,
Te Halhatatlan,
zsendülsz és *pendülsz* ezer alakban.
Jácint vagy? Csülkők vernek.
Csipkefa? Lángok dőzsölnek benned. (Rege a tűz-
ről és jácintról. Deres majális. Budapest,
1987. 333)

Még két nyelvjárási adalék van a Füst Milán-i lírában:

Sok holdi poronty
Ilyenkor nyeri létét s a hold alá szalad *nyava-*
lyássa melegedni. (A mélyen alvó. I. h.)

[...] s lelkem nem egy
Ápolt *panasszait* érzékeny versben elbeszélésem[...]
(Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia
prológusa. I. m. 156)

Mindkét helyen a szótóhoz kapcsolódó birtokos személyrag magánhangzó közé zárja a tövégi mássalhangzót, amely így szabályosan megnyúlik, ám e jelenség jobbára csak nyelvjárásokban él (vö. MMNyR. I, 541). Ezt a nyúlást már Kazinczy Ferenc is észlelte, sőt kifogásolta mint „grammaticai crimen”-t, mint „Túl a Dunaiság”-ot, l. részletesebben Ruzsiczky Éva: Kazinczy Ferenc irodalmi nyelvünk egységéért. Pais Eml. [1956.]: 502–7. Nyilvánvaló, hogy sem a *fityfiring*, sem a *pendülve* szavaknak, sem pedig az említett geminációs jelenségnek a használata nem értékelhető egyértelműen véteknak. Az utóbbi alaktani jelenség föltűnését Füstnél verselésjárási ok indokolja, vagyis az időmérték alakítása, de nemcsak ez. Füst Milán költői nyelvében a nyelvjárási elemeknek a megjelenési gyakorisága, előfordulásuk következesi valószínűsége nem számottevő, így hírértékük viszonylag nagy. Minthogy ezeknek a nyelvi elemeknek redundanciája csekély (a *fityfiring* egyszer, a *pendülve* háromszor, a birtokos személyraggal összefüggő nyúlás esete kétszer fordul elő), nincsen különösebb asszociációs várhatóságuk nyelvjárási vonatkozásban. Az idézett Nagy László-vers részletében éppenséggel más a helyzet. Ott a *pendülsz* után a *csülkők* és a *csipkefa* szavak tájnyelvi (jellegű) sorozatot

alkotnak, s az ilyeneknek magában a versszövegben is, meg Nagy László lírájában is magas az előfordulási valószínűsége. Visszatérve a Füst Milán-i kérdéskörhöz azt mondhatjuk, hogy a *fityfiring*-nek — Angyalosi Gergely szavaival szólva — „groteszk odanemillőse” (i. h. 140) nem siklatja ki a költemény pátoszos indulatmenetét, nem zavarja a karvezetői én beszédmódjának egységességét, ellenkezőleg: a *fityfiring* nyelvjárási(as) mindennapisága ellensúlyozza és hitelesíti a vers pátoszos indulatmenetét. Van hasonló szerepük a *nyavalyássa* és a *panassza* toldalékolt szavaknak is a maguk helyén, a ritmikai okok alighanem másodlagosak. — A *pendülve* igenév megjelenései ugyancsak bizonyos nyelvi különösség megvalósításának a szándékából eredhetnek. Efféle oka lehet a költő nyelvében az *ős* melléknévnek *ős* alakban való használatának is, ami inkább régiesség, mint nyelvjárásiasság, ám az *ős*-nek a szövegben való ítéte szintén a megnyilatkozásnak mint olyanak (utterance) a hitelesítője:

De légy türelmes, — szólok hozzád, — vedd Libanon
Ős cédrusát[. . .] (A magyarokhoz. I. m. 63)

Efféle jelenség a verseléssel összefüggésben Arany János költői nyelvében is megmutatkozik, amint J. Soltész Katalin észrevette: „Feltűnő az *ős* szónak *ős* (»Bosszuzatlan nem foly ez ősi vér«, Tetemre hívás, »Szép ősi birtonkon él a család«, Bonczék) [. . .] alakváltozata” (Arany János verselése. Budapest, 1987. 59). J. Soltész e jelenség alapjául Arany anyanyelvjárását teszi.

Végül megemlítjük, hogy Füst Milán költői nyelvében egy helyütt szerepel egy *párhuzamossan* szóalak, amely szintén nyelvjárásias mássalhangzónyúlást tartalmaz:

[. . .] S két átkozott patak forr a hegyekről, dörgő patak
párhuzamossan . . . (Arménia !)

A szó ebben a formában van meg a versnek a Nyugatban először megjelenő szövegében (1911. I, 174) és a Változtatnod nem lehet című Füst-kötetben is (H. n., é.n. [Budapest, 1913.] 25), ám később, még a költő életében rendre *párhuzamosan* a szóalak (Válogatott versei. [Budapest, 1934.] 87; Szellemelek utcája. Budapest, [1948.] 88; Összes versei. Budapest, 1958. 98).

Füst Milán költői nyelvében a dolgozatunkban áttekintett nyelvjárásielemek mellett még számos olyan, a köznyelvtől eltérő, de nem kimondottan nyelvjárásielemes jellegű jelenség van, amelyeknek stílusértéke mutatkozik. Az újretorika az ilyenfélétet metaplazmikus deviációknak tartja, s bennük formális esztétikai effektusokat lát, amint ezt Vigh Árpád éppen Füst Milán-i példákra hagyatkozva bemutatja Retorika és történelem című könyvében (Budapest, 1981. 432—3).

Büky László

Kormos István: Fehér virág

Fehér virág a zápor zuhogva ejti szirmát
 holló a szél az ékkő tócsában mossa tollát
 szép zöld haját lebontja a kukorica elszáll
 e szíromzuhogásból a tündöklő ökörnyal

Fehér virág kezében szétporló liliumszál
szétporló tenyeredből szökkent e liliumszál
szétporló tenyeredből ahogy a szírom elszáll
eltűntél aki köztünk angyali zene voltál

Kormos Istvánnak ez a Válasz utolsó számában (1949.) megjelent nyolcsoros verse — ellentétben az azóta feledésbe merült versek legtöbbszörével — varázsából máig sem veszített, sőt, üde frissességét, hamvas szépségét új színekben ragyogtatja föl a közben eltelt idő. Rövid terjedelmében mintegy embrionális formában magába foglalja a későbbi kormosi líra legfőbb erényeit: a nyelv és a stílus tisztaságát, népi ízeit, az európai és a magyar líra addigi eredményeinek egyéni ötvözetű felhasználását, világlátásának eredetiségét, a verselés kimunkált biztonságát. A nyolcsoros rövid dal kedvelt versformája maradt később is. Több verse íródott hasonló formában (Havas rét, Legenda, Ágborisrét).

Megírásának indítékáról szóljon a legilletékesebb, maga a költő: „Legjobban szeretett versemet, egy nyolcsorosot úgy írtam, hogy hagymáért álltam sorba a Hold utcai csarnokban . . . Akkor jelent meg a Radnóti összes a Kner-nél, nagyon szép könyv volt. Már ismertem a Tajtékos ég darabjait. Radnótin gondolkodtam és szinte önkívületbe estem. Olyanszerű volt az egész, ahogy a dilettáns elképzeli az ihletet. Radnótira gondoltam, és úgy éreztem, hogy utolsó verseiben, 1944-ben a magyar költészet becsületét egy sárgacsillagos munkaszolgálatos mentette meg . . . Elképzelttem ott sorban állás közben a versemet, a Fehér virág címűt, amiben Radnóti neve elő sem fordul. MemORIZÁLTAM, s amikor megkaptam a hagymát, siettem haza leírni „(Jelenkor, 1976/10, Bertha Bulcsú: Interjú Kormos Istvánnal).

Hogy Radnóti alakja, emberi—költői helytállása, példája közel állott hozzá, hatott rá egyéniségének kiteljesítésében, azt bizonyítja többek közt az is, hogy más versében is említi őt (Katalánok) más nagyjaink, Széchenyi, Petőfi, József Attila nevével együtt, ill. nevüket körülírva: Szárszó, Abda gödrébe temetett stb. Több ízben említette, hogy hazatérve, ha csak tehetne, sohasem mulasztotta el, hogy útját az abdai emlékmű felé vegye.

A Fehér virág tehát nem szerelmes vers, ahogy sokan (talán gyöngéd hangvétele, elégikus hangoltsága okán) gondolták, hanem a nagy előd emlékéit tisztelte meg vele a költő. E vers egy kivételes telítettségű pillanat és egy rendkívüli tehetség találkozásának gyümölcse. (A költészethez legalább annyi szerencse kell, mint tehetség — mondta a fenti interjújában.) Közvetlen kiváltó oka, létrehozója az utolsó nagy Radnóti-versek intenzív hatása a fiatal költőre.

A vers keletkezési körülményei persze tanulságosak lehetnek, érdekek is, mégsem fedhetik fel teljesen (alábbi elemzésünkben nem is törekszünk erre) az ihlet szeszélyesen kanyargó útjait, működésének természetét, mely előtt a legtudatosabb alkotó is értetlenül áll, s legfeljebb sejtése lehet róla.

A vers tiszta hangja, megkapó, közvetlen líraisága lenyűgözte a kortársakat.

„A Fehér virágot, ezt a tündökletesen tiszta dalt pedig sokan őrizték, dűnnyögték magukban nehéz időkben is, a koloncaiktól szabadulni tudó költészet s a vele győzedelmeskedő emberi nemesség ígéretéért” — írja Fodor András (A nemzedék hangján, 1973., Kormos István: Szegény Yorick).

Pomogáts Béla szerint a Nagy László, Csoóri Sándor, Ágh István költészetében újjászülető lírai dal „részben Kormos költészetében kapott új alakot, új hangzást, új evokatív erőt” (Lébénytől Párizsig — Jelenkor 1976/10).

Hogy Kormos „látszólag egyszerű dalai nagyon is bonyolult szövésűek” (Lator László megállapítása), szemléletesen igazolódik a Fehér virágban is.

A cím a törekenység, védtelenség és a tisztaság képzetait hívja elő bennünk, a fehér szín egyúttal lehet a gyász színe is (fehér gyász), mint némely vidékünkön, pl. Somogyban, s lehet az ártatlanság, a szerelem szinonimája is. A cím tehát már önmagában sokféle ágazó jelentéstartalmat sejtet. Nem véletlen az, hogy sokan szerelmes versnek vélték.

Első olvasásra mintha népdalt hallanánk. A felépítés zártsága, az egyúttal mondatot is záró sorvégek, a szöveg áttekinthetősége, a közvetlen intonálás mind a népdalok világára utalnak. A vers hangulatvilága, szóhasználatának választékossága, archaikus ízei viszont másféle rétegeket sejtetnek: egyszerre érezzük a zsoltárok áhítatát, emelkedettségét és a nagy költőelőd szenvedését, iszonyatot megfegyvelmező formavilágát a vers háttérében.

De hogyan tudja ezt éreztetni, hogyan utal a költői világ jellemzőire, ha konkrét vonatkozásokat nem említ, pl. a költő nevét sem, akinek emlékét idézi. Úgy, hogy vérbeli lírikusként áttételesen, a vers képi világának, zenei eszközeinek megformálásával közli mondanivalóját. „Egyfajta versre jellemző, hogy mondandója nem a közlés síkján jut tudomásunkra, hanem és elsősorban képi anyagban revelálódik. A képek pedig egzisztenciális jellegűek. Itt már minden mindennel összefügg: bárhol kezdi gombolyítani a fonalat a költő, mindig eljut létérzetei középpontjába” (Nemes Nagy Ágnes: A költői kép — Kortárs, 1978/9). Ilyenfajta vers, mint látni fogjuk, a Fehér virág is.

A vers két szakasza egyúttal két önálló mondattani egységet képez. Ezt jelzi az is, hogy a végig kisbetűvel kezdődő sorok között csak a két versszak első soraiban alkalmaz nagy kezdőbetűt. Merev határ még sincs tartalmilag a versszakok között, hiszen az első egyes motívumai visszatérnek a másodikban.

Szokatlan, merész metaforával indul az első sor:

Fehér virág a zápor zuhogva ejti szirmát

— vagyis a záport szirmait hullató fehér virághoz hasonlítja, ill. azzal azonosítja. Úgy is mondhatnánk, hogy „a költő mellérendel, odarendel egy képet belső élményéhez — Eliot szavával: objektív korrelatívot teremt, hogy a kép azonosuljon a mondandóval, méghozzá a maga tárgyias sokértelműségében”. (Nemes Nagy Ágnes: A költői kép, uo.)

holló a szél az ékkő tócsában mossa tollát

— a 2. sor újabb metaforákkal lep meg, egyszerre kettővel is: előbb a szemmel láthatatlan szelet erős színélménnyel (a hollóhoz általában a fekete színt társítjuk) teszi érzékletessé, majd ehhez újabb metaforát kapcsol, fokozva meglepődésünket: ékkő tócsa. Az általában főnévi értelemben használt ékkő itt melléknévként kapcsolódik a tócsa főnévhez.

szép zöld haját lebontja a kukorica elszáll
e szíromzuhogásból a tündöklő ökörnyál

A 3. sor végén levő *elszáll* ige vonatkozhatna a kukoricára is (ha mint az előző két sorban, egy sort egy mondategységnek olvasunk), azonban az *elszáll* ige és a 4. sor *e szíromzuhogásból* határozója kapcsolatából egyértelműen kivehető, hogy nem a kukorica, hanem a tündöklő ökörnyál száll el, s valójában itt az eddigi ritmusba disszonanciát hozó enjambementnal van dolgunk, mely a két sor jelentéstartalmát megnöveli s különleges helyzetéből adódóan az *elszáll* ige a két sor határán valamiféle lebegést érzékeltet. Már a pusztá hangalakjával is.

Fehér virág kezdedben szétporló liliomszál

A 2. szakasz kezdősora tovább árnyalja, közelebről megnevezi a már csak önmagában említett (de tudatunkban már a záporhoz kapcsolódó) fehér virágot: *szétporló liliomszál*. A népköltészetből és régi vallásos énekeinkből egyaránt ismerős liliomszál az előtte álló jelzővel (*szétporló*) a mulandóság, a pusztulás, a védtelenség képzetét kapcsolja a versbe. A következő sor már szétporló emberi tenyérrel beszél. Az utolsó előtti sor megismétli ezt a szókapcsolatot, s hasonlatával (*ahogy a szírom elszáll*) előkészíti az utolsó sor fájdalmas megállapítását:

eltüntél aki köztünk angyali zene voltál

E látszólag tárgyilagos közlésben éri el csúcát a vers, valamennyi megelőző sor ezt készítette elő. Az *angyali zene* jelzős szerkezet a hozzá kapcsolódó múlt idejű igével: *voltál*, a költőelőd tragikus halála fölött érzett megdöbbenést, a műve iránti tiszteletet minden patetikus tirádánál hatásosabban tükrözi.

Első olvasásra is szembetűnik a vers zeneisége. A képi elemek, metaforák is a zenei hatáskeltésnek rendelődnek alá. Ugyanígy az akusztikai elemek: a lágy hangzóságú *l, ny* hangok, a zuhogást éreztető *z-k, az mz, nd, nt, zt, ngy* hangkapcsolatok a vers elégikus hangulatát festik alá. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a 8 sorban 31 *l* hang van. „Az *l* az akadálytalan mozgást, siklást, folyást tükrözi” (Péczely László: Bevezetés a műelemzésbe).

A látomás illanékony voltát, lebegő tündériességét érzékeltetik a többnyire jelen idejű igék (*ejti, lebontja, szökken, elszáll, eltüntél, voltál*) is, csak az utolsó sorban vált múlt időre a vers, a két idősíkot így egymásra vetítve nagy érzelmi-hangulati feszültséget kapnak az utolsó sorok. Az alliterációk ugyancsak a vers zeneiségét fokozzák (zápor, zuhogva; tócsában . . . tollát; szétporló . . . szökkent).

Az egységes hangulatot szolgálja a rímek látszólagos monotoníája. (Mind-egyik sorvégi szótag *á* hangot tartalmaz.) Valójában az adott 8 sornyi lehetőségén belül a legváltozatosabb rímfajtákkal él (pl. ragrím: *szírmát — tollát*, önrím: *liliomszál — liliomszál*, tiszta rím: *elszáll — ökörnyál, elszáll — voltál*).

A népköltészetre emlékeztet az is, hogy az első sorokban felbukkanó motívumok a későbbiekben visszatérnek többször is. A *fehér virág* kétszer, a *szírom, elszáll, liliomszál* szavak kétszer, a *szétporló* melléknév háromszor ismétlődik.

A költői látomás áttetsző könnyűségét, varázslatos lebegését éreztető szavak, szókapcsolások (*liliomszál, szírom, fehér virág, angyali zene*) közé észrevétlenül ilyen szavak vegyülnek a kukorica, ökörnyál. Ezek a szövegben szinte profánul ható szavak cövekelik a földhöz, a környező őszi tájhoz ezt a tűnő látomást. Leheletfinomság és anyagszerűség, földi nehézkedés és zsoltyáros áhítat kettőssége egyébként Kormos egész költészetén végigvonul.

A vers régies hangulatát fokozza, hogy 14 szótagú francia alexandrinokban íródott, egy-egy sora két trochaikus zárlatú félsorból épül:

Fehér virág a zápor | zuhogva ejti szirmát

A francia alexandrin e sorfaja a XVI. századig volt használatos a francia költészetben. A többnyire jambusokból álló időmértékes sorokba erősen belejátszik a hangsúly. József Attila szerint „a hangsúlyos versben is van időmérték, amely lényegesen befolyásolja a vers zeneiségét: de az időmértékes versben is érvényesül — zenei módon — a hangsúly. Versünk valódi zenejét minden esetben a kettő ölekezése teszi.” A megállapítás találó a Fehér virág ritmusának összetettségét illetően is. Ez a ritmikai kettősség a vers többi hangulati—zenei eleméhez (ismétlések, alliterációk, festői hangulatú jelzők: *zöld, tündöklő, fehér, angyali*) kapcsolódva, azokkal együttesen teljesíti ki a költői üzenetet: a másik költőnek szóló vallomást.

Kerék Imre

Anyanyelv és irodalmi hagyomány*

I. Jubileumokat egyrészt csak nagy horderejű eseményekről való megemlékezésésként, másrészt csak nagyobb időtávlatok viszonylatában szokás és illik tartani. Az, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság éppen húsz évvel ezelőtt kezdeményezte az „Országos anyanyelv-oktatási napok” megindítását, nyilvánvalóan nem igényel semmiféle ünneplést, még kevésbé öndicséretet. De ha most sem ünnepelni, hanem dolgozni jöttünk ide, mégis, engedjék meg, hogy legalább egy röpké megemlékezés erejéig ne menjek el szó nélkül a mellett a tény mellett, hogy Társaságunk a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola vendégszeretetéét élvezve 1972. április 6. és 8. között rendezte meg először az anyanyelv-oktatási napokat „Anyanyelvünk az általános iskolában” címen és tárgykörrel (MNYTK. 138. sz.).

Visszatekintve az elmúlt idő rendszeresen ismétlődő együttléteire, tanácskozásaira, annyit nyugodtan el lehet mondani, hogy a kezdeményezés szükségessége, életképessége bebizonyosodott. Az egymást követő rendezvények résztvevőinek nem apadó, sőt rendszerint növekvő száma, az iskolai gyakorlat szükségleteihez mindig igazodni igyekvő, változatos tematika, az elhangzott előadások általában magas szakmai színvonala, a vitakészség folytonosan megnyilvánuló élénksége, és nem utolsósorban a nyelvtudomány és a nyelvoktatási gyakorlat képviselői együttlétének és eszmecseréjének huzamos lehetősége külön-külön is igazolhatja a rendezvénysorozat múltbeli szerepét, és adhat reményt jövőbeli fentmaradására.

Hogy az idők folyamán mi hasznosult mindebből a magyartanítás mindennapi gyakorlatában, azt egzaktan mérni magától értetődően nem lehet. Ismerve e két évtized oktatástörténeti eseményeit, a magyartanításban felmerült sok probléma, nehézség, küszködés tényei ellenére is meg vagyok győződve arról, hogy rendezvényeink hatása sokrétűen csapódott le a gyakorlatban, s közös fáradozásaink nem voltak hiábavalók.

Nyíregyháza oktatástörténeti jelentősége nem halványult el azzal, hogy az „Országos anyanyelv-oktatási napok” színhelye két év óta Egerbe helyeződött át. A helyszín változása egyébként is újabb résztvevők, friss erők bekapcsolódását tette lehetővé, hiszen a rendezők között Társaságunk mellett immár ott van az Anyanyelvápolók Szövetsége a nemzeti nyelv ügye iránt mindig tenni kész, lelkes tagjaival; és — amint már két év előtti rendezvényünk is megmutatta — az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola és annak magyar nyelvészeti tanszéke minden szempontból méltó folytatója tud lenni

* Elhangzott Egerben az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskolán az Anyanyelv-oktatási Napok megnyitó előadásaként 1992. július 6-án.

nyíregyházi elődeinek, a rendezvény egész menetének, tartalmi és szervezeti velejáróinak magas szintű biztosításával. Amikor társaságunk nevében köszönetet mondok mostani együttlétünk zökkenőmentes előkészítő munkájáért, ezt abban a reményben is teszem, hogy egy majdani megemlékezés az egriek tevékenységét, illetőleg annak oktatástörténeti jelentőségét is évtizedes időmérétekben tudja majd méltatni.

2. Hogy e bevezető ne merüljön ki csupán protokolláris ügyek felemlegésében — legyenek azok hármilyen fontosak és méltányosak is —, a korábbi szokásokhoz híven, de nem élve vissza a jelenlevők idejével és szíves türelmével, legalább néhány gondolattal én is szeretnék hozzá kapcsolódni mostani rendezvényünk tematikájához, ha nem is a szövegten kérdéskörének részleteibe merülve — hiszen ez a szakmai előadások feladata —, hanem azzal csak áttételesen érintkezve Arról kívánok valamit szólni, mennyire sajnálatosnak tartom, hogy a régi magyar irodalmi szöveghagyomány egyre inkább kiszorul társadalmunk érdeklődési köréből, és mennyire kívánatosnak vélem, hogy legalább az iskolai anyanyelvi oktatás-nevelés pótoljon a jelenleginél valamivel többet e hiányosságból.

Azért beszélek hiányosságról, mert e jelenség kettős veszteséget is felidéz. Egyfelől azok a szálak lazulnak meg általa, amelyek egyik legbecesebb nemzeti hagyományunkhoz fűznek, pedig e hagyományok ébren tartására ma talán nagyobb szükség volna, mint valaha. Másfelől rengeteg anomáliával terhes, visszássággal küszködő mai nyelvhasználatunk követendő nyelvi eszmények lehetőségeitől szakad így el, pedig jó minták, ideálok nélkül az anyanyelv ügyében sem lehet megjobbulás.

3. Félreértések elkerülése végett már előre jelzem; nem arról van itt szó, mintha azt gondolnám, hogy a múlt nyelvhasználatát a mába a maga teljességében vissza lehetne emelni, hogy társadalmunk egészét s különösképpen ifjúságunkat avult nyelvi formák használatára lehetne vagy éppen kellene készítenni. Nyelvtörténész vagyok, tudom, hogy a nyelvi változás előre halad és nem hátra, s minden kornak megvannak saját körülményeiből, társadalmi adottságaiból és szükségleteiből táplálkozó nyelvbéli sajátosságai, megvannak a maga nyelvi tudatából fakadó közlési szokásai, magatartásai.

De ha a követendő nyelvi eszményt nem is lehet, nem is szabad anakronisztikusan értelmezni, ez nem jelenti azt, hogy a múlt nyelvi teljesítményeinek, értve ezeken elsősorban a magas nyelvi-stiláris értékű, irodalmi szintű szövegeket, illetőleg a legkiválóbb szövegformálók, stílusművészek alkotásait, ne volnának olyan vonásai, amelyek helyes mintákat, jó példákat állíthatnak a ma embere elé. Éppen a nyelv az egyik legjobb igazolója annak, ami a humán műveltségi szférára általában is érvényes: hogy tudniillik a hagyomány tisztelőtének és értékesítésének elve nem áll ellentétben a haladás kívánalmával. A nyelvet belső rendszerének nyitott volta mellett éppen szinkroniája mögött levő diakroniája, mindenkor működő változatának előző nemzedékek szellemi kincséből táplálkozó volta teszi a hagyomány befogadására különösen alkalmassá. A nyelv mint közlési rendszer tulajdonképpen maga is minták halmaza, melyeknek követése a közlési folyamat szükségszerű velejárója. Éppen a nyelv felhalmozó, befogadó, követő jellegéből adódik, hogy mintáiba, eszményeibe saját múltja nagyonis beletartozik, s bevált, értékes, minőségi hagyatékaik szervesen épülhetnek bele újítási folyamataiba. Anyanyelvünk múltjának egész

története — mint természetesen más nyelveké is — világosan mutatja, milyen kiemelkedő hatása volt a nyelv előbbrevitelében a jól kiválasztott és tudatosan követett nyelvi ideáloknak.

4. Amikor tehát azon sajnálkozom, hogy anyanyelvi irodalmunk hagyományai iránt jól érzékelhetően fogy társadalmunk és benne közoktatásunk fogékonysága, egy nagyon értékes, hasznos tápláló erő elapadásától félttem nyelvhasználatunk jelenét és jövőjét. Nincs itt rá elegendő tér és idő, hogy elősorolhassam mindazokat a tüneteket, amelyek a jelzett jelenséget tanúsíthatják, illetőleg tüzetesebben felidézhessem azokat a árokat, amelyek ezekkel együtt járnak. Ilyenformán a probléma illusztrálására csak egy-két kiragadott jellegzetességet említek.

Egy ideje szokásba jött, hogy klasszikus régi magyar szövegeket úgy formálnak át, úgy adnak ki újonnan, hogy mai nyelvre átírják őket, kevésbé ismert vagy ismertnek vélt szavakat és kifejezéseket a jelenleg használtakra cserélve, régiesebb nyelvtani formákat mai magyar köznyelvekre áttéve, a mondatszerkesztést is a mai szokásokhoz igazítva, ritkább stílári fordulokat, képeket, hasonlatokat kiküszöbölve vagy megmásítva: általában az eredeti szöveg egész belső nyelvi szerkezetét és stílaritását átalakítva. A változtatók költészetünk hagyományaihoz még nemigen mertek nyúlni, a korábbi idők prózáját azonban már kikezdték, múlt századi nagy írók alkotásait éppúgy nem kímélve, mint a régi magyar egyházi nyelvet.

Az újra írt, „modernizált” szövegek létrehozásának ideológiája általában azon a tételen nyugszik, hogy a ma embere azért nem olvassa e szövegeket, mert nyelviileg nem érti vagy legalábbis nehezen fogja fel őket; ha azonban — mint hiszik — mai nyelven vannak tálalva, mindjárt kedvet kap az olvasáshoz. Nem mennék most bele annak mérlegelésébe, hogy általában az olvasástól mi távolítja el a jelenkor magyarját; vagy hogy a még olvasók táborát mi fordítja mondjuk a nemzeti irodalmi hagyományok helyett a bulvár-sajtó, a krimi, a horror, a szex, a pornó szövegeinek irányába. Sem azt nem találgatnám, mennyi a szövegátírás híveiben és megcselekvőiben az őszinte jószándék, és mennyi az akarnokság, az üzleti érdek stb. Azt a véleményemet azonban már nem rejtem véka alá, hogy a szóba hozott felfogást és gyakorlatot az értékes szöveg kötelező tiszteletének általános filológiai igényén túlmenően az anyanyelvi ismeretek és az anyanyelvi kívánalmak szempontjából általában nem tartom sem jogosnak, sem hasznosnak.

Azért mondom, hogy általában, mert bizonyos vonatkozásait, megnyilvánulásait nem vitatnám el. Korábbi anyanyelvi szöveg nyelvi-stilári újraformálását például akkor sem tartom föltétlenül negatív jelenségnek, ha kiváló író szövegéről van szó, föltéve ha az újraformáló is jeles írói egyéniség. Így — mondjuk — ha egy Kemény Zsigmond szövegét egy Móricz Zsigmond átírja, mint ahogy ezt az utóbbi meg is tette, érdekes, művészi stíluskísérletnek is fel tudom fogni, még ha szükségességét nem is vallanám. Még kevésbé tagadnám meg természetesen a pozitív minősítést idegen nyelvi szövegeknek — beleértve versszövegeket is — akár többször is megismételt, a régebbitől eltérő magyarra fordításától, föltéve ha az új fordítás más nyelvi-stilári szint s egyúttal művészi szintet is képvisel; egymást követő párhuzamos szövegfordítási remekekkel — főleg a költészet területén — hála Istennek bővelkedik is a magyar irodalmi nyelvi hagyomány. Mindezekhez csupán egyetlen, de nagyon lényeges záradékot tennék: az újraformált szöveg ne a korábbi helyet-

tesítése végett, ne annak kizorítási szándékával szülessék meg, hanem első-sorban a művészi variációk bővítésének célját szolgálja.

Lapos, szintelen szövegeket azonban a régiek helyére állítani, korábbi kiváló nyelvi teljesítményeket az enyészetnek úgy átadni, hogy a helyettesítő szöveg nem illik sem a témához, sem az eredeti írójának nyelvi egyéniségéhez, sem a korhoz és annak hangulatához; hogy az új szöveg éppen nyelvisége, stílaritása jellegzetességeivel a ma olvasójában nem képes felkelteni keletkező társadalmi—szellemi miliójét, nem képes a mába átsugároztatni az onnan fakadó hatásokat, — az már nem szolgálja az anyanyelv értésének, árnyalatai, ízei ismeretének, a benne rejlő esztétikai értékek, érzelmekeltő emóciók kibontakozásának lehetőségét, következőképpen alkotó előbbrevitelének ügyét sem. Sajnos ezekhez sem kell a példákat sokáig keresgélni. Méltán írt például nemrégiben szigorú kritikát Pusztai Ferenc kollégánk (MNy. 76: 299—303) Eötvös József „A falu jegyzője”-nek modernizáló szövegátdolgozásáról.

Hogy újabban mind a katolikus, mind a protestáns biblia szövegét „modernizálták”, abban nyelvi pozitívumot leginkább csak az idegen nyelvi előzmények pontos, szövegű fordításának filológiai szándékú igyekezetében látok. A Káldy-, illetőleg a Károli-fordításon alapuló klasszikus, veretes szövegeknek a mai köznyelvi szinthez közel hozó, régies szavait, kifejezéseit, fordulatait, régi nyelvtani szerkesztésmódjait, egész szövegszerkesztési-stiláris habitusát megváltoztató úgynevezett „korszerűsítését” azonban magához a bibliához mint műfajhoz sem tartom eléggé illőnek, benne az évszázadok óta használt és tartalmának, jellegének, céljának eddig mindig megfelelt magyar egyházi nyelvi hagyománynak a nagymértékű elvetését sem vélem eléggé megokoltnak, de akár az olvasók hitbeli érzelmvilágának alakítása szempontjából sem föltétlenül célszerűnek. Az igazi gondnak azonban persze azt tartom, hogy az új szövegeket az egyházi gyakorlatban hivatalosan is a régiek helyébe léptették, megszakítva a magyar nemzeti nyelvi hagyománynak egy különlegesen érdekes, nyelvi ízeiben, színeiben egyedülálló folyamatát.

Régi szövegek úgynevezett „modernizálására” nemcsak nálunk vannak példák, hanem másutt, így az anyanyelvi műveltség szempontjából általában fejlett Nyugat-Európában is. Beletartozik ez a humán hagyományoknak, köztük nem utolsósorban a nemzeti hagyományoknak világjelenségként, a mai életviszonyok velejárójaként spontánul is terjedő, de különböző irányokból és célokkal kelt ideológiákkal is terjesztett visszaszorulásába. A „szövegkorszerűsítés” e módja azonban másutt rendszerint komoly szellemi ellenhatásokba ütközik, s gyakorlata a klasszikus irodalmi örökségtől az egyházi nyelvi hagyományokig éppen a mélyebb nyelvi műveltség, az anyanyelvi tudat, érzékenység ottani kellő szintje miatt sehol sem tud jelentősebb erőre kapni. Vigyázzunk, nehogy szolgálai provincializmusunk — itt is túllihegve a tűrészhatárokat — régi magyar szöveghagyományainkat ezen a ponton is jóvátehetetlenül kikezdje.

Én egyébként abban sem nagyon hiszek, hogy nemzeti irodalmi hagyományaink legtöbbje — kivéve a nyelvi eszmény előbbrevitele szempontjából amúgy sem különösebben fontos nagyon régi szövegeket — érthetetlen, felfoghatatlan volna a mai olvasó számára. Vagy ha valóban érthetetlen, akkor lehet, hogy társadalmunk átlagának anyanyelvi műveltségével van a baj, — mint ahogy azzal sok tekintetben valóban baj is van. De a szövegmodernizálást az érthetlenség érvével alátámasztani akarók nem számolnak bizonyos kommunikációs tényezőkkel. Például azzal, hogy a régi irodalmi szövegekben előkerülő, a mai olvasó számára esetleg nem ismert szavak, kifejezések, fordulatok értel-

mét a kontextus a legtöbb esetben abszolút pontosan megvilágítja; s ha mégsem, rövid magyarázó jegyzet még mindig segíthet. Nem számolnak továbbá azzal, hogy éppen az ilyen nyelvi elemek különlegességükkel keltenek figyelmet maguk iránt, s vésődhetnek be ezáltal az emlékezetbe a kifejezőkészség gyarapodását, színesítését eredményezve.

Mert az anyanyelvi irodalmi hagyomány éppen azzal szolgálhatja a nyelvhasználat fejlesztését, azzal válhat egy jobbító nyelvi eszmény hasznos részlegévé, hogy — és ez nem paradoxon — „új” nyelvi formákat, megoldásokat kínál a ma szövegalkotója számára. A minták óriási mennyiségét kínálja mindannak, ami jelentékeny méretekben hiánycikk a mai nyelvhasználatban: a szövegszerkesztési-stiláris igényességet, az ízlést, a színességet általában; a szókinccs, a kifejezések, fordulatok, képek, hasonlatok gazdagságát, változatosságát a nyelvi részletekben.

Ne gondoljuk, hogy csak elődeink magyar nyelvhasználatára szorult a korábbi irodalmi-nyelvi hagyatékból is táplálkozó folytonos frissítésre, megújulásra. Nemcsak a magyar felvilágosodás szellemi legjobbjainak, a nyelvújítás úttörőinek volt mit tanulniuk, volt mit hasznosítaniuk a XVI—XVII. század gazdag nyelvi-irodalmi hagyományából és a hagyományőrző nyelvjárások változatos anyagából; nemcsak múlt századi klasszikusaink ismerték nagy alaposággal és emelték át saját nyelvi gyakorlatukba elődeik nyelvi alkotásait és koruk élő nyelvi hagyományait, Vörösmarty például a nyelvújítás eredményeit, Petőfi, Arany a régi nyelv és a népnyelv hagyatékait; nemcsak a múlt század vége vitte tovább e klasszikusok nyelvi örökségét; és gördült e nyelvi hasznosítási folyamat ugyanúgy mindig a régi nyomokon előrébb. A ma nyelvhasználatára e történelmi folyamat szerves folytatásaként is rászorul a nyelvi hagyományok ismeretére, ápolására és hasznosítására. Ez még akkor is úgy volna, ha nem ismernénk jelenlegi nyelvi állapotaink nem éppen felemelő valóságát, a jobbítást sokrendbelileg igénylő, arra rászoruló voltát.

Hogy társadalmunk egésze mai állapotában, anyanyelvi műveltségünk jelen szintjén valóban tud-e, akar-e még művelődni a nyelvi hagyományokon, abban esetleg lehetnek kétségeink. Abban azonban nem, hogy a közoktatás, az iskola nem adhatja fel a nyelvhasználati eszmények állításának ezt a lehetőségét. Ha talán — legalábbis közoktatási szinten — már túl is vagyunk azon a hírhedt mélyponton, amikor még Arany Jánost is törölték az érettségi tételek közül, a régi magyar irodalom anyaga és nyelvi tanulságainak kiaknázása még mindig visszaszorult állapotban vannak a magyaroktatásban. Egyik végzős hallgatóm idén írt szakdolgozatában egy budapesti középiskola minden osztályában kérdőívekkel és direkt kérdései módszerrel igyekezett felmérni, hogy milyenek a tanulók ismeretei a magyar irodalmi hagyományoknak, főként a múlt század magyar klasszikusainak legjellegzetesebb szókinccséből, kifejezőkészletéből. Elképesztően sűrűs szerkesztésű eredményt kapott. Intő jel az ilyen, nemcsak a múlt nyelvének ismeretére, hanem a jelen és a jövő nyelvhasználatának alakulására nézve is. A nagy formai értékű régi magyar szövegek nyelvi-stiláris elemzése, magyarázata, értékelése terén tehát volnának még igen lényeges pótolnivalóink a magyartanításban.

És amikor oktatási figyelmünket az utóbbi idők gyakorlatánál jobban erre a feladatra irányítjuk, ne tévesszük szem elől: e feladat nemcsak közvetlen vagy közvetett nyelvhasználati praktikumot szolgálhat, hanem egyszerűen túl is nő azon, és beleágyazódik egy nagyobb eszmei körbe: nyelvi múlt-

tunk anyaga ébren tart egy olyan hagyományt, az anyanyelvét, amely nemzeti létünknek és tudatunknak évszázadokon át formálója és fenntartója volt. És az a jelenben is, tekintve például anyanyelvi létünk olyan körülményeit, mint a modern világban a kis nemzeteknek és köztük a miénknek is bizonyos fokú kulturális és benne nyelvi védtelensége; nyelvünknek az indoeurópai nyelvek közt elszigetelt volta; népünk egyharmadának más államokba szakadt élete és ezzel együtt járó nyelvi sorsa. Ne hagyjuk tehát, hogy azok a világ-szerte ható és sajnos nálunk is táplált ideológiák, amelyek a nemzeti múltat elrekeszteni igyekeznek a jelentől, tovább erősödjenek, és ezáltal még inkább elszakítsanak olyan érzelmi szálakat, amelyek szellemi hagyományaink egyik legsajátabb részlegéhez, az anyanyelvi múlthoz kötnek.

5. Az anyanyelv-oktatási napok korábbi megnyitóiban futólag már többször is utaltam a memoritereknek az anyanyelvi irodalmi hagyomány ébrentartásában és a nyelvi eszmény iránti igény fölkeltésében betöltött szerepére. Ez az ügy azonban mostani tárgyunkhoz oly szorosan kapcsolódik, és abban oly elsőrendű fontosságúnak látszik, hogy szükségesnek vélem kissé kifejtetebben is felhívni rá magyartanáraink figyelmét. Szellemi hagyományaink visszaszorulásának ez már igazán olyan terepuma, amiért szinte kizárólag az iskola felelős, következésképpen az adott helyzeten is csak az iskola segíthet, hiszen verses vagy prózai szöveget kívülről megtanulni igazán nem a társadalom felnőtt tömegeinek nyelvi tevékenységébe tartozó feladat.

E téren a régi magyar irodalmi-nyelvi hagyománynak a közoktatásban tapasztalható általános visszacsökkenésénél is súlyosabb a helyzet. Azzal a hamis szólammal, hogy ne terheljük „fölöslegesen” a tanulók emlékezetét, hogy ne rójunk ki rájuk hasznot nem hozó pluszmunkát, a kívülről való szöveg-tanulás szokása időnként már-már szinte nullára csökkenve hanyatlott le. Pedig az idősebb nemzedék tagjai még jól emlékezhetnek rá, hogy a korábbi magyaroktatásban milyen mennyiségű régi magyar szöveggel kellett megismerkedniük nemcsak olvasmánnyanyagban, hanem memoriterek formájában is, s ez milyen mértékben hatott és rögződött akár tudat alatt is nyelvi ismereteik világában. Az én egykori magyartanárom, Fűr István tanár úr például minden jelesebb magyar költőtől — és ő ilyennek nagyon sokakat tartott — számos versnek kívülről való ismeretét és hangos felmondását kívánta meg, a legnagyobbaktól pedig külön-külön akár félszázat is. Még Adytól is töméntelen sokat, aki pedig akkor a hivatalos irodalomtörténet és oktatásirányítás részéről még nem volt az őt megillető magaslatra emelve. És Fűr tanár úrnál tudni kellett ám memoriterként klasszikus magyar prózát is, a Parainesisből éppen úgy, mint Kossuth beszédeiből, meg drámai szövegeket is Katonától, Madáchtól, másoktól.

Kell-e nagyon bizonygatnom, hogy mindez nem haszontalan memóriakínzás volt, hanem nagyonis megvolt a maga valós értelme, világos célja az anyanyelvi készségeknek a legjobb minták szerinti fejlesztésében. Megint nem arról van persze szó, hogy azt gondolnám: tanulóinknak úgy kell beszélniük, írniuk, ahogy e szövegek szó szerint sugallják. Hiszen más ott a közlési sík, más a nyelvi szint: az a múlt nyelvisége, írott nyelv, szépirodalom, magasrendű eszmeiség magasrendű formai kifejeződése, nyelvi esztétikum. De ne feledkezzünk meg újra csak a nyelv lényegéhez tartozó néhány olyan alapvető tényezőről, ami ebben a viszonylatban is megérteti a kapcsolódások lényegét. A nyelv szerkezete maga is a kollektív és az egyéni tudatban élő memoriális

hagyaték, amelyet a használatban, a közlési folyamatban a mégoly kreatív gondolkodású egyén is mint eszköztárat alkalmaz, hív le saját gyakorlatának szintjére. Éppen nem mindegy, hogy ebben a — mondhatni — kellékanyagban honnan, hogyan raktározódnak el a minták, hogy a követendő vagy követhető nyelvi ideál milyen nyelvi formákból épülhet föl, merrefelé vezérli, ha mégoly áttételesen is, az éppen aktuális közlést. Továbbá az akusztikailag megelevenedett közlésnek, a hangos szónak éppen a művészien megformált, stilizált, irodalmi szintű szövegekben nagyobb az esztétikai vonzása, nagyobb az érzelmi hatása, ami a nyelvi eszmény irányítása szempontjából nem közömbös tényező. A versforma például, hasonlatosan a dallamhoz, a szövegelemekzetet is jobban köti. Azonkívül ha a mintául szolgáló szövegre nemcsak úgy körülbelül, tartalmi lazasággal emlékezhetünk, hanem a nyelvi forma teljes egységében, valóságában, nyelvi-stiláris szerkesztettségében él bennünk, ha így idézhető föl bármikor emlékezetünkben, még a legáttételesebb, legkevésbé tudatos követési mechanizmust is sokkal hatékonyabban, időtállóbban vezérelheti.

A mindennapi nyelvhasználatra bármily áttételesen is ható nyelvi minták tekintetében nagyonis számottevő tényező az, hogy milyen mennyiségű és minőségű az elraktározódott szövegismeretünk. A nyelvi vonatkozásban is mindenre oly fogékony, életkoránál, alkatánál fogva a megszokottból, így a nyelvi átlagból, sablonból is kitörni akaró ifjúság nyelvhasználatának irányítása szempontjából sem mindegy tehát, hogy milyen nyelvi elemek rögződnek tudatában és idéződnek fel alkalmazásában. Hogy van-e számukra olyan bevéődött mintaanyag, amely alkalmas lehet arra, hogy ellensúlyozza a követendő eszményként aligha elfogadható, ám szüntelenül rájuk zúduló, beléjük ivódó és bennük hamis ideállá emelkedő mai negatív nyelvi mintákat: a bárgyú slágerszövegeket, a lapos, kommersz reklámszövegeket, a tömegközlés elköptatott, szürke nyelvi kliséit, az aluljárók nyelvi szokásait, a tolvajnyelv elemeit, a nyelvi sablonná merevedett trágárságot stb., stb.

Ezekkel a rossz, korcs nyelvi hatásokkal a nemzeti irodalmi hagyományt a memorizált szövegismeret szintjén is szembe kell állítani, hogy ifjúságunk nyelvi tudatába általuk is beivódjon, onnan is visszazengjen egy másfajta, magasabb rendű, igényű nyelvi esztétikum, a szerkesztettség, a választékoság, a sokszínűség, az ízlésség nyelvi eszménye. A memoriális birtokbavétel — nem kétséges — munkát, kemény tanulást követel, s nyelvi nevelési hasznán kívül a munkára nevelésnek is lehet eszköze. A fölöslegesnek vélt terhelés ellen háborgókat, legyenek azok gyerekek vagy szülők, meg kell tudni győzni arról, hogy az anyanyelvi oktatásnak-nevelésnek ez a tanulási folyamat is szerves része, amelynek a nemzeti kultúra fenntartásában, ápolásában betöltött eszmei funkciója mellett fontos praktikus szerepe is van: a mindennapok nyelvhasználatában, az általános anyanyelvi kultúráltság emelésében hasznabóven megtérülhet.

6. E néhány szerény észrevétellel — amelyekkel a nyelvi ideálok állhatatos keresésének szükségességére és egyik, a nemzeti nyelvi hagyományban megtalálható lehetőségére kívántam ráirányítani a figyelmet — adom át a szót éppen anyanyelvi hagyományaink eredményes patrónusának és gyakorlati terjesztőjének, Bánffy György úrnak, az Anyanyelvápolók Szövetsége elnökének, nemcsak remélve, de tudva is, hogy mondanivalója azonos eszmei háttérrel és azonos célokkal fog egybevágni az enyémmel.

Benkő Loránd

A szó értelmezése és a szöveg

Dolgozatom mondanivalója főként az idegen nyelvek tanulásával kapcsolatos, de érintkezik az anyanyelvi neveléssel, kis részben pedig a tanulás általános nyelvi feltételeivel is.

I. A kérdés: megfejtethjük-e a szövegben előforduló ismeretlen szó vagy más lexikai egység jelentését a szövegösszefüggés segítségével? Melyek a megfejtés feltételei?

Természetes, hogy idegen szöveg hallgatásakor, olvasásakor, idegen nyelv tanulása közben számunkra új szavakkal találkozunk. De előfordul magyar nyelvű rádióadás, magyar könyvek, újságok olvasása esetén is, különösen napjainkban, mert nagy számban születnek új szavak. (Ezeket nemcsak a szövegösszefüggésből lehet megérteni, hanem olykor más módon is, például összetett, képzett szavakat a szóelemekből, de most erről ne essék szó.) A szépirodalom mindig is bővében volt az új szavaknak, mert a költőnek, írónak elvitathatatlan joga az egyéni szóalkotás.

Pedagógiai szempontból szinte szerencse, hogy az iskolások az otthoni vagy könyvtárban történő olvasás során számukra új magyar szavakra bukannak, mert így kerülnek ismeretségbe az értelmező szótárakkal, lexikonokkal. A segédeszközök felhasználásának azonban van határa, és számolni kell azzal is, hogy olykor a rádió vagy a szónoklat hallgatója nem várhat addig, amíg előveheti a szótárt, a lexikont, s akkor a megértésnek alig van más támpontja, mint a kontextus.

Annak a követelménye, hogy olvasott vagy hallott, számára új lexikai egységet (és az általa képviselt fogalmat) az egyén megértsen, a felnőtt életben biztosan előfordul; az iskolában főleg akkor fontos, ha komolyan veszik az önálló tanulást, vagyis nemcsak a magyartanár jelöl ki közvetlenül nem irányított munkát (kötelező olvasmány), hanem helyel-közzel történelem, biológia és egyéb szakos kollégái is.

Természetesen nagy különbség van ebből a szempontból az anyanyelv és az idegen nyelv között. Az egyén magyar nyelvi lexikai kompetenciája nagyobb, mint az idegen nyelvi, rendszerint biztosabban ismeri a magyar szavak által közvetített fogalmakat is, az ismert tehát szorosabban közrefogja az ismeretlent, mint az idegen beszédben vagy olvasmányban.

II. E s z m é n y i az lenne, ha az ismeretlen célnyelvi szó valóságvonatkozását mindig fel lehetne fedezni a gépről hallott vagy az olvasott párbeszéd, elbeszélés szövegösszefüggésének segítségével. Ám ami a gondolatban eszményi, az a valóságban többé-kevésbé töredékes. Mielőtt azonban annak a lehetőségét vizsgáljuk, hogy ez a töredékesség mennyire korlátoz, hogy mennyire bízhatunk a szövegösszefüggésben, hogy értelmezheti-e a kontextus számunkra — helyesebben: a nyelvtanuló számára — az új elemeket, szóljunk röviden az ellenkezőjéről: mennyire függ a szöveg megértése a benne lévő szavak ismeretétől?

Mit tartunk szövegnek? Csak ún. autentikus szövegről lehet szó, mert a tanszövegek megértéséről a szerző gondoskodik, úgy szerkesztve meg, hogy a tanuló megértse, illetőleg didaktikai eszközöket ad a megértéshez. Nem tekintem a tárgyalt kérdés szempontjából szövegnek a nyelvi megfontolás nélkül „összeollózott” irodalmi vagy egyéb szemelvényt sem.

A szöveg tehát egy mondatnál nagyobb, gondolati és szerkezeti szempontból összefüggő egység, amely lehet párbeszéd, lehet továbbá beszéd- vagy írásmű egésze vagy egységként felfogható része (bekezdés is).

A szöveg egészének megértése, a globális megértés, a közlemény dekódolásának nevezhető. A nyelvoktatás szakembereinek egy része úgy véli, hogy a dekódolás akkor lehet sikeres, ha az ismeretlen lexikai egységek aránya bizonyos százaléknál nem nagyobb, általában a szavak 65–70 százalékának az ismeretét tartják szükségesnek. A tapasztalat szerint azonban ezt nem tekinthetjük szabálynak, vagy ha igen, nagyon sok a kivétel. A globális megértés akkor is sikerülhet, ha néhány elem ismeretlen marad, tehát a hallgató, olvasó a szöveg általános megértése után sem tudja, mit jelentenek. Ezzel látszólag ellentétben: „... sok ismert szó közé ékelt egyetlen szóalak elég ahhoz, hogy szintaktikai összefüggéseket érthetlenné tegyen” (Pogány Béla: Orosz nyelvű szövegértési kísérletek tapasztalatai. Modern Nyelvoktatás XVI., TIT, Bp., 1978. 93. — L. még Donn Byrn and Susan Holden: Outlook. Longman, London, 1977. 75). Ennek az igazáról könnyen meggyőződhetünk a mindennapi életben. Rádiót hallgatunk, egy szó technikai hiba miatt kimarad vagy érthetetlen. Ha ez a szó lényeges dolgot közöl, például fontos adatot, elvész a közlemény információtartalma: a kihagyott városnevet vagy időpontot rendszerint nem tudjuk a szövegösszefüggés segítségével pótolni. Ha jogosan beszélünk a szó kontextusfüggéséről, feltehetően okkal beszélhetünk a szöveg mint közlemény szófüggéséről is.

A szöveg közléstartalmának megragadása főként két tényezőtől függ, meggyőződésem szerint jobban, mint az ismeretlen szavak százalékos arányától:

1. A rendelkezésre álló külső és belső információktól. A sportban járatos egyén kevés nyelvtudással is megérti az idegen nyelvű sportközvetítést, a sportanalfabéta jó nyelvtudással sem, de még anyanyelvén is hézagosan érti meg, amit a sportriporter izgatottan elmond. Ha a hazai sajtóból már ismert közleményt olvasunk külföldi újságban, igen nagy a megértés valószínűsége, ilyenkor az ismeretlen szavak aránya akár ötven százalék is lehet. — Szövegben belüli információnak tekinthetjük az ismert tulajdonneveket, a nemzetközi szavakat (ha a beszélő, a szerző ugyanabban az értelemben használja őket, mint a magyar vagy egy jól ismert harmadik nyelv) stb.

2. Az információigénytől. Ha a *zöldségleves* szót nem értjük vagy nem pontosan értjük, a szakácskönyv vagy az étlap szövege nem közvetíti számunkra a kívánt információt. Ha azonban ezt a szót újságban vagy novellában találjuk, és csak annyit értünk belőle, hogy valamilyen leves vagy valamilyen étel, akkor esetleg nem akadályozza a hézagos jelentéss ismeret a cselekmény vagy az esztétikai üzenet megértését.

III. E néhány észrevétel után, amelyekben töredékesen láthatjuk, miként függ a megértés a szavaktól, fordítsuk visszafelé a gondolat menetét, vizsgálódjunk tovább a feltett kérdés közvetlen közelében: mi teszi valószínűvé, hogy a tanuló a szövegösszefüggésből, vagyis a mondatnál nagyobb egységből értelmezni tudja a számára addig ismeretlen szót?

Esélyei elvileg ugyanolyanok, mint pl. az újságolvasóé. De más az információigénye. Nem elég, ha a szót csak „körülbelül” érti vagy csak annyira, hogy a pontosabb értelmezés hiánya ne akadályozza a szöveg általános megértését. Vannak ugyan olyan lexikai egységek, amelyeknek a „passzív” értése,

ismerete is elegendő, de az aktív használatra szánt szavak jelentését alaposabban meg kell határozni, hogy az egyén integrálhassa és más összefüggésben is felhasználhassa őket. (Az „alapos” nem a nagy- vagy középszótárak részletezését jelenti, hanem a jelentésnek azt a körét, amelyre a nyelvtanulóknak a kommunikáció során feltehetően szüksége lesz.) A szöveg általános megértése tehát gyakran kevés a nyelvtanuló szempontjából. (Ugyanez érvényes a fordítók munkájára; a fordításhoz minden szó megbízható értésére szükség van.) A nyelvtanulásban tehát akkor beszélhetünk a szónak a szövegösszefüggésből történő megértéséről, ha a kontextus a szó jelentéséről integrálható ismeretet ad.

Mennyire, milyen mértékben adhat? A válasz érdekében a következő kísérletet végeztem el 58 egyetemista és felnőtt hallgatóval.

Egy 88 szóból álló magyar szöveget diktáltam nekik; az Élet és Tudományból vettem. Kilenc szó helyett azonban a megfelelő *holland* szót adtam meg, és a hallgatónak a szövegösszefüggés segítségével meg kellett állapítania a jelentéseket. A feltételek a következőkben voltak

1. előnyösek:

- a) anyanyelvi szöveggel volt dolguk;
- b) írott szöveget elemezték, tehát térben látták, nem zavarta őket az időtényező;

2. hátrányosak:

- a) szokatlan volt a szöveg (népszokások), vagyis kevés a szövegen kívüli információ;
- b) a szöveg világosság és magyarosság szempontjából eléggé gyarló volt.

Hibázási lehetőségnek a kísérleti személyek és a holland szavak számának a szorzatát, 522-t vettem. A hibák száma: 164, vagyis 31,4%. Használható következtetést azonban akkor vonhatunk le a kísérletből, ha tudjuk, milyen szavakat hibáztak el. Nagyon kevés hiba történt a következő esetekben:

a) amikor a szót a mondatból, talán a szintagmából is meg lehetett volna érteni: *sedert* 'óta' (főneve: *évezredek*), *behoeven* 'kell' (a *szólnunk* személyragos főnévi igenév mellett), *ook* 'is' (a mondat végén);

b) ahol az angol vagy a német segítségével ráismertek a szóra, mert a kísérleti személyek egy része tanulta ezeket a nyelveket: *groen*, *jongeling*, *feest* (szövegen belüli információ).

Ezzel szemben a nyelvismerethez nem köthető, a mondatból nem értelmezhető, eléggé szintelen *uitenlopend* 'különféle' és *opdrijven* 'fokoz' szavak jelentését csak öt hallgató találta el, tehát 95,7% volt a hibaarány.

A tanulást nagyjából így fogalmazhatjuk meg:

1. Nem lehet vagy nehezen lehet a szövegösszefüggés segítségével megérteni azokat a szavakat, amelyek mint információs egységek (informémák) általában vagy az adott szövegben nem jelentősek. Alig van a kontextusból való értelmezés kísérletének esélye a sikerre, ha a szöveg az értelmezést kívánó új szó nélkül is világos. (Ennek szellemes stílustani szemléltetése John Bart amerikai író kis esszéjében: Néhány szó a minimalizmusról; Nagyvilág 1990/5., 736. Koncz Virág fordítása.)

2. A kísérlet csak közvetve jelzi, hogy a nagy információtartalmú szavaknak a kontextusból való értelmezése is nehéz. A kísérleti szövegben nincs

tulajdonnév, névmás, számnév és igazi szakszó. A teljesen ismeretlen tulajdonnevet a nyelvtanuló esetleg még akkor sem tudja a „helyére tenni”, ha alkotó elemeit ismeri. A szakszó éppen akkor tölti be jól a szerepét, ha kicsi vagy semmi a kontextusfüggése. Valószínűtlen, hogy a névmásnak a nyelv rendszerében, a tő- és sorszámnévnek a mennyiségek rendszerében elfoglalt helyét a szövegösszefüggés felfedje. Az ilyen szavak esetében teljesen a módszertan dolga az értelmezési lehetőségek felkutatása.

3. Mint említettem, a kísérleti személyek feltételezésem szerint megértették volna az *a*)-ban megjelölt szavakat a mondatból is. Természetesen ennek kevesebb lett volna az esélye, ha a háttérül szolgáló szöveg nem magyar nyelvű. Feltételezésemet mégis általános érvényűnek tartom. Ha a mondatból nem értünk meg valamilyen lexikai egységet, bizonytalanná válhat az értelemkövetés, s ha a következő mondatok segítségével mégis megértjük anélkül, hogy ismétlődne, akkor a megértés ellenőrzése lehet bizonytalan. A magam fordítói gyakorlatából tudom.

Amikor egy nyelvtanilag teljes, több bővítményű mondat valamelyik szavát nem sikerül a mondaton belül pontosan értelmezni, rendszerint kinyitom a szótárt, olyankor is, amikor olvassóként talán meg sem állnék a szónál. Fordítani ugyanis csak minden szempontból pontosan megértett szöveget szabad. (Vö. B. V. Belyayev: *The Psychology of Teaching Foreign Languages*. Oxford, Pergamon Press, 1963. 172–90.)

Vegyük számításba még, hogy a nyelvtanuló hátrányban van a fordítóval szemben azért is, mert nehezebben tudja a mondatnál nagyobb egységet a figyelmével egybefogni.

IV. Az elmondottakból úgy látszhat, hogy az új lexikai egységeket ritkán lehet a szöveg segítségével értelmezni. Nem ezt akartam bizonyítani, de kétségtelen, hogy túl sokat várni tőle nem szabad. Erőltetni semmi esetre sem. Ha a kísérlet nem jár sikerrel, a szót ki kell venni az összefüggésből, úgy kell magyarázatára didaktikai eszközt találni (körülrás, példamondatok stb.).

Mégis meg kell barátkoznunk valahogyan az értelmezésnek ezzel a módjával. Nélküle az egyén soha el nem jut a beszéd és az írásmű önálló megértéséhez. (Sajátos helyzetekben az anyanyelvre is érvényes.) Nem lehet folyton a szótárhoz kapkodni, az értelmező szótárhoz sem. A szóbeliséghez pedig nincsenek közvetlenül használható eszközök, hiába találták fel az elektronikus szótárt, ha mindig támaszkodhatnánk az emlékezet és a szem által a szövegnél könnyebben áttekinthető mondatra. De vannak olyan szavak, bár szerintem nem nagy számban, amelyek a mondatból nem, de az annál nagyobb egységből megbízhatóan értelmezhetők. A mondat használhatóságát korlátozza az is, hogy az autentikus szövegben, illetőleg a valódi kommunikációban sokszor nem eléggé redundáns ahhoz, hogy az új szót belőle értelmezhessek. A bekezdésből vagy más egységből való szóértelmezést tehát ki kell próbálni a nyelvi órán, mielőtt a tanulók megfelelő lexikai kompetenciával rendelkeznek, jóllehet egyszer-másszor intellektuális bűvészműtatványt kíván.

Az anyanyelvi nevelés kétféleképpen segíthet. Elsősorban azzal, hogy általános nyelvi kultúrával vértézi fel a tanulókat, az újnak az ismertből való megértése ugyanis tekintélyes részben az egyén kulturáltságától, összefüggés-felismerési készségétől függ. Továbbá azzal, hogy nem magyaráz meg mindent részletesen, hagyja az iskolásokat a maguk nyelvi (és egyéb ismeretszerzési)

Ennek a vizsgálatnak a továbbfejlesztésével (és kiterjesztésével) kapott eredményeiket közölték előadásukban a kremsi fonológiai kongresszuson 1988-ban. Eredményeik azt mutatják, hogy a kísérletben résztvevők döntően palatális magánhangzójú toldalékot használtak a kérdéses szavak toldalékolásakor.

Mindezek ismeretében felvetődik a kérdés, vajon mi történik a magyar nyelv ezen központinak tekinthető hangsorépítési szabályszerűségével az anyanyelv-elsajátítás folyamatában. A gyermeknyelv tanúságtétele, hogy vajon a felnőttnyelvi szabályok miként érvényesülnek a beszédfejlődés folyamatában, különös jelentőséggel bír a természetes fonológiában is. „A nyelv-elsajátítás korai szakaszai a nyelvi univerzálék tisztább hatását mutatják, mint a felnőttkek sokkal erőteljesebben konvencionizált nyelve” (Dressler—Schaner-Wolles—Grossmann, 1985. 16). A gyermeknyelvi adatok szűrőként funkcionálhatnak: a nyelvelsajátítás általános szabályainak érvényesülése választ adhat a magánhangzó-harmónia kialakulási folyamatára, illetőleg a stratégiákra; s következtethetünk a felnőtt nyelvben található ingadozások okaira is.

Az a sorrend, ahogyan a különböző jelentések a gyermeknyelvben fonetikai formát öltenek, a percepciónak, az objektumok és események közötti funkcionális viszony megértésének, a jelenség előfordulási gyakoriságának (a gyermek számára), illetőleg ezen tényezők bizonyos kombinációinak alapján jön létre (Menyuk, 1977. 79). Mindez univerzális szabályok kialakulásához vezet. Az anyanyelv-elsajátítás univerzális szabályai közül (Slobin, 1973) kiválasztottuk azokat, amelyek érvényesülése hatással van a magyar magánhangzó-harmónia és -illeszkedés kialakulására:

- a) a szavak végére figyelés
- b) a szó fonológiai formája
- c) a szemantikai relációk pontosítása, illetve tiszta jelölése
 - a homonimák kerülése
 - a teljes formák előbb jelentkeznek, mint az összevontak
- d) a kivételek kerülése
 - túlszabályozás
 - a szabályok először a nagyobb osztályoknak felelnek meg
 - a konzisztens (erős) szabályok alkalmazása megelőzi az inkonzisztens szabályok megjelenését

Az a) pontban foglaltak különösen fontosak a magyarban a végzódések grammatikai-szintaktikai szerepe miatt; a szavak döntő többsége valamilyen — gyakran hallott/használt — toldalékos formában sajátítódik el, s a gyermek — az egyéb szabályoknak megfelelően — ebből a toldalékolt formából „vonja el” nemegyszer a toldalék nélküli alakot. (A jelenséget egyértelműen bizonyítják a „szótári” alakjukat tekintve hibás hangsorok, például: *tork* ← *torkod*, *torkom* (3;0); *körm* ← *körmöd* (3;2); *torny* ← *tornyok*, *tornya* (3;1); *jeg* ← *jeges* (3;1), vö. Gósy, 1984.)

A szó fonológiai formája már kapcsolatos a hangrend, az illeszkedés konkrét szabályainak elsajátításával. A szabályalkalmazást szinte elősegítik a gyermeki hangképzés fiziológiai korlátai, mint a mássalhangzó-torlódás kerülésére törekvés, a kisebb artikulációs különbségeket igénylő hangsorok preferálása stb. A d) pontban foglaltak vezetnek a különböző stratégiák kialakításához. Legszembetűnőbb a túlszabályozás (a régebbi magyar gyermeknyelvi szakirodalomban analógia néven ismert jelenség). E ponthoz kapcsolódóan — a magánhangzó-harmónia szempontjából — két példát említek

részletesebben elemezve. Az egyik az *add oda* szókapcsolat, amely jelentése révén egy fogalomvá válik a gyermek produktív és megértési rendszerében. (Érdektelen annak részletezése, hogy ennek kialakulásában milyen szerepe van az esetleg sokat hallott „Add oda ezt X. Y.-nak...” közlésnek, mivel a nem bölcsődés/óvodás, testvér nélküli gyermekek nyelvében is fellelhető.) Az *add oda* megléte az 5 éves és az azon túli életkorokban válik érdekessé, amikor a gyermek egyébként már képes a szavak szegmentálására, az irányok felfogására, az azoknak megfelelő szavak pontos használatára (pl. *ide, oda, itt, ott, erre, arra*). Ezekben az életkorokban az ige és a határozószó már jelentésében szétvált a gyermek számára; kérdés tehát, hogy mi erősebb: a szemantikai pontosítás (irányjelölés) avagy a magánhangzó-harmónia érvényesülése. A tapasztalat azt mutatja, hogy kétséget kizáróan az utóbbi, ennek az igen erős hatása mondatja a gyermekkel a veláris magánhangzós határozószót a palatális hangrendű helyett.

A másik példa részben a túlszabályozásból, részben a magyar nyelv „ellentmondásos” előírásából fakad: az egyes szám első személyű feltételes módú igealak jelét (*nák/nék*) a gyermek a nagyobb osztályban működő szabály szerint jeleníti meg. A szabályos (én) *aludnák, tanulnák* formák jelentkeznek az előírt (én) *tanulnék, aludnék* stb. helyett. Felvetődhet a kérdés, hogy vajon nincs-e ellentmondás itt, ha a „homimák kerülése” stratégia érvényesülését is figyelembe vesszük, vö. (ők) *tanulnák a leckét* stb. Nem azt kellene-e várnunk, hogy a két szabály érvényesülése révén feloldódás következik be, vagyis a feltételes módú alakot a gyermek a norma szerint fogja ejteni (*én tanulnék, ők tanulnák*). A magyarázat az a n y a n y e l v - e l s a j á t í t á s i d ö z í t é s i s a j á t s á g a i b a n rejlik. A magánhangzó-harmónia megléte — mint majd később látni fogjuk — igen korai; a feltételes mód elsajátítása ugyanakkor késői, úgy hároméves korra tehető. Ekkorra azonban a magyar nyelv főbb fonotaktikai szabályai már rögzültek, tehát az univerzális szabályok hatóköre különböző. Nyilvánvalóan annál jobban rögzült valamilyen jelenség a gyermek nyelvében, minél régebbi a használata. (A felnőtt nyelvi „nákolás” mint stílushiba külön magyarázatot igényel.)

A z e m p i r i k u s a d a t o k t a n ú s á g t é t e l e. A továbbiakban az univerzális szabályok figyelembevételével elemzem a magánhangzó-harmónia alakulását a szakirodalom és saját gyermekeim anyaga alapján.

1. A szakirodalmi adatok csaknem egybehangzón tanúsítják, hogy a magyar gyermek a hangrend és az illeszkedés törvényei ellen nem vét. Ezt különösen jól szemléltetik azok a szavak, amelyeken egyértelműen felismerhetők a gyermek önálló „nyelvertertésének” (azaz szabályalkalmazásának) nyomai (nem utánmondott alakokról van szó): *cipőjécskéje, nadrágája*, illetőleg *nadrágoja* (utóbbi S. Meggyes 1971, 44). Ezek bizonyítják, hogy a gyermek már igen korán képes végrehajtani a toldalék illesztését a magyar nyelvi szabályoknak megfelelően. Különösen szemléletesek a saját szóalkotások ebből a szempontból, amelyek az előbbieknél is talán meggyőzőbben igazolják a szabály működését: *ítvanka* vagy *megyünk a fujaszéba* ,szélben sétálni’ (S. Meggyes, 1971. 36, 58). Nemegyszer látjuk azt a tendenciát, hogy a gyermek a veláris és a palatális magánhangzókat egyaránt tartalmazó szavakat csak velárisokká, azaz egyfélévé egyszerűsíti: *pakká* ,piskóta’ (1;9), vö. Jablonkay 1935, 58 vagy *szaga* ,ceruza’ (1;8), vö. Gósy 1978, 92. Egyetlen szerző, Kenyeres Elemér említi összesen 4 példát, amelyek

szerint a gyermek vét a magánhangzó-harmónia ellen toldalékoláskor. Ezek: *papanyek, mamának, papahesz* és *gép nál* (1924. 31). Érdemes ehhez annyit hozzáfűzni, hogy a megfigyelt gyermek, É. igen korán (7 hónaposan) kezdett beszélni; az idézett négy szó 1;3 és 1;7 idős kora között fordult elő. Ezek lehetnek természetesen valóban „tévesztett” alakok, de nem zárható ki a lejegyző esetleges „félrehallása” sem.

2. Két gyermekem (A. és P.) beszédéről készült magnetofonfelvételek, illetve írásos feljegyzések alapján elemeztem közléseiket a magánhangzó-harmónia szempontjából. A gógicselésből a valódi beszédhez vezető átmeneti szakasztól kezdődően vizsgáltam az ejtett szavak szerkezetét, fonotaktikai felépítését. Statisztikai számítást ugyan nem végeztem, de jól látható, hogy már a gógicsélt hangsorok is tükrözik az anyanyelvi hangsorépítés alapszabályait: többségükben vagy csak veláris, vagy csak palatális magánhangzót tartalmaznak. Például: *hotkáká, gou, gougu, tokáj, katta, ógodgú, gyügyó, dedödó, didledle, gyögyó*. Ritkábban fordulnak elő ún. vegyes hangrendűek, mint *hogi, legga, étan, emma* stb., s jóformán alig találtam olyanokat, amelyek a magyar hangsorépítési szabályoknak ellentmondanak: *jóhka, külszka*. Ennek az átmeneti szakasznak a hangsorai más nyelvekben végzett vizsgálatok szerint is tükrözik a felnőtt nyelvi szavak jellemző jegeit szemben a korábbi hónapokban hallatott gógicsélt hangsorok produkciós sajátosságaival (Vihman, 1987. 54).

Az egyéves kor körüli időszakból mindössze egyetlen olyan spontán közlése volt A.-nak, amely a toldalékolás szempontjából bizonytalan: *gyógy-szer* (vö. *gyógyszernek ~ gyógyszernek*). Az 1;10 idős korából való megoldás: [jo:ts:elot] 'gyógyszert', vagyis veláris toldalékolású (a kötőhangzót illetően). Itt említem meg azokat az elhasonulásos eseteket, amelyek — tekintettel arra, hogy a töszó és a toldalék viszonyában jelentkeznek — feltűnően ellentmondanak a magánhangzó-harmóniának. Két ilyen adatot találtam, az egyik két-, a másik hároméves korból való: *nem alszok, csücsülok* (2;0) és *ehöz a túlülő lonty* (3;0). Mindkét példában feltehetően hasonló okok idézték elő a palatális labiális helyett a veláris labiális megjelenését (*ö/ó ~ o/ó*). Nem véletlen, hogy éppen az [ø] hanggal kapcsolatos a jelenség, hiszen ez a legkésőbbben elsajátított magánhangzók egyike. Az első példában a megelőző szó veláris előhangzóval kapcsolódó toldalékeleme hatott a második szóra, s létrejött a tulajdonképpeni elhasonulás (vö. távhasonulás, Kassai, 1978). A második példában a jelenség érinti a szó hangrendi felépítését; két különböző hasonító hatás érvényesül, mindkettő visszaható irányú (regresszív). A középső szó két palatális labiális magánhangzója hat a mutató névmás toldalékának magánhangzó-minőségére: a nyelvállás nem, de az ajakállás változik, ajakrészéből ajakkerekítéses hang válik (*e ~ ö*). Ugyanakkor a *lonty* ('rongy') szó veláris labiális van hatással a *túlülő* szóvégi magánhangzójának ejtésére: palatális labiális helyett veláris labiális jön létre (*ö ~ ó*). (Nem hagyható figyelmen kívül ezekben az esetekben az ún. Ranschburg-féle gátlás, a homogén elemek zavaró hatásának érvényesülése sem, vö. Vértes O., 1955.) A szövegkörnyezet nélkül ejtett *Grisztikéhez* 'Krisztikéhez' szó — ahol tehát a távhasonulásnak nem lehetett szerepe — megerősíti a Ranschburg-féle hatás valószínűségét. Érdemes megjegyezni, hogy hétéves gyermekek spontán beszédében is előfordul ez a fajta „elhasonulás”, kivétel nélkül mindig *e → ö* irányú változásként, például: *megöltétök, megeszöm, kerítésökkel* (mindkét adatközlő köznyelvet beszélő és ilyen környezetben élő gyermek).

A hangrendi harmónia túlszabályozása a feltételes mód elsajátításával válik érzékelhetővé. A beszédében 3 éves korától gyakran előforduló közlések: (én) *játszanák, olvasnák, volnák, sőt innák* stb. (Ez a fajta túlszabályozás még iskoláskori beszédében is előfordul; 10 éves kora körül már gyakran javítja önmagát és négy évvel fiatalabb öccsét is.) Az elhasonulásokat tartalmazó néhány példán kívül a vizsgált gyermekek anyaga nem tartalmaz a hangrendi harmóniának, illetőleg az illeszkedésnek ellentmondó adatokat; az ún. bizonytalan toldalékolású szavak közül szinte egy sem fordult elő beszédükben (tekintettel azok jelentésére).

Kísérleti adatok a magánhangzó-harmónia alakulásáról gyermekkorban. Kísérletsorozatot terveztem annak vizsgálatára, hogy vajon a gyermek beszédfejlődésében olyan nehézség nélküli elsajátítási folyamatot mutató magánhangzó-harmónia miként alakul a „bizonytalan” esetekben. Azok közül a szavak közül válogattam, amelyek a Kontra—Ringen-anyagokban előfordulnak, hogy a gyermeknyelvi eredményeket a felnőtt nyelvekkel össze lehessen vetni. Úgy próbáltam a szavakat kiválasztani, hogy legyen köztük a gyermekek számára ismert és ismeretlen szó is; az utóbbiak — mivel logatomként (értelmetlen hangsorként) funkcionálnak — talán még alkalmasabbak lehetnek az illeszkedés automatikus elvégzésének megítélésére, hiszen a felnőtt nyelvi konvenció hatása csak korlátozottan érvényesül.

Céлом az volt, hogy a felnőtt adatközlők által hol velárisan, hol (bár lényegesen nagyobb mértékben) palatálisán toldalékoló szavak viselkedését — azonos módszerrel — a gyermeknyelvben megvizsgáljam. A tesztelési eljárás hasonló volt, mint a Kontra és Ringen által használt feladatmegoldás; ez azonban csak 9 éves korban volt először elvégezhető a gyermekekkel. (A feladat ui. írásbeli, s ez megfelelő fokú írás- és olvasáskészséget kívánt meg a résztvevőktől.) A fiatalabb vizsgált korosztályokban szóban végeztem el a tesztelést (valamivel kevesebb szóval és toldalékkal). Az első korcsoport, ahol ez játékos formában elvégezhető volt: az öt éveseké, a középső csoportos óvodásoké.

A ny a g é s m ó d s z e r. Húsz mondatból álló tesztlapot terveztem, amely a „Nyelvtan felmérő” címet viselte. A tanulónak a szavak végződéseit kellett a mondatokba beírniuk úgy, hogy a mondat nyelvtanilag helyes legyen. Természetesen a magánhangzó-harmónia működését vizsgáló mondatok mellett — megtévesztésül — más jellegűek is szerepeltek. Részlet a tesztlap mondataiból: 1. *Láttalak tegnap Ágnes . . .* 2. *Beszélgessünk a pantomim . . .* 3. *Elutazott Zemplén megyé . . .* 4. *Piszkos lesz a kezed a mágnes . . .* 5. *Adj egy kis fűvet a szalamander . . .* 6. *Én mindig esz . . . kenyeret.* Az ismeretlennek feltételezett szavak esetében olyan ígét szerepeltettem a mondatban, amelynek a vonzata egyértelműen meghatározta a bővítmény toldalékolását, függetlenül attól, hogy a gyermek annak jelentését ismerte-e vagy sem. Értelmetlen szavak lehetőségére felhívtam a gyerekek figyelmét. Az ezekben az esetekben használt ígék például: *hall* (valamiről), *fél* (valamitől), *összetéveszt* (valamit valamivel).

A szóbeli kísérleteknél ugyancsak e tesztlapot használtam, csak — főként óvodások esetében — tárgyakat is igénybe kellett vennem ahhoz, el kellett

játszanom a cselekvést, hogy a megfelelő választ kapjam a gyermektől. A vizsgált szavak a következők voltak: *Ágnes, fotel, hidrogén, szalamander, szamojéd, pantomim, mágnes, sláger*. E 8 szó közül hatot négyféle toldalékkal — *nak/nek, tól/től, hoz/hez, val/vel* —, a *szamojéd* és a *pantomim* szavakat csak a *ról/ről* ragpárral vizsgáltam.

A kísérleti személyek az írásos feladatban az általános iskola negyedik osztályát éppen kezdő kislányok és kisfiúk voltak, életkoruk: 9;2—9;6 között mozgott, összesen 30 gyermek. (A „dolgozatra” az első órában került sor.) A szóbeli kísérletekben első osztályosok vettek részt a második tanítási órában, életkoruk: 6;2—6;6 volt, összesen 20 gyermek. A nagycsoportos óvodásokkal reggelizés után beszélgettem, összesen 30 gyermekkel, életkoruk: 5;0—5;4 volt. A szóbeli kísérleteket minden gyermekkel egyénileg végeztem. (A gyermekcsoportok szociológiai szempontból heterogének voltak.) A korrekt összevethetőség érdekében — annál is inkább, mivel a Kontra-Ringen-anyagban nem volt feltüntetve a használt toldalék — a tesztlapot összesen 30 felnőttel is megoldattam (életkoruk 30 és 50 év között mozgott), iskolázottsági fokuk különböző volt.

Eredmények. Külön-külön táblázatban összesítettem a kapott eredményeket a gyermek- és a felnőtt csoportban, valamint a kísérleti módszertől (írásos vagy szóbeli) függően. Az öt- és hatéveseknél nem minden egyes gyermekkel lehetett az összes toldalékot vizsgálni, ezért az eredményeiket összesítésben közlöm (1. táblázat).

1. táblázat

Szavak	A gyermekcsoportok toldalékválasztása	
	5 évesek mély/magas (%)	6 évesek mély/magas (%)
<i>Ágnes</i>	39,6/60,4	10/90
<i>Szalamander</i>	47,2/52,8	20/80
<i>Hidrogén</i>	60,4/39,6	70/30
<i>Fotel</i>	79,2/19,8	40/60
<i>Pantomim</i>	79,2/19,8	—/100
<i>Szamojéd</i>	72,6/27,4	60/40
Összesen	63/37	50/50

Az adatok azt mutatják, hogy lényeges eltérés van a nagycsoportos óvodások és az első osztályt éppen kezdő kisiskolások toldalékválasztása között, bár életkorban átlagosan 1 év csak a különbség. A nagyobb nyelvhasználatbeli jártasság (6 évesek) a végződés kiválasztásában/alkalmazásában jobban közelít a felnőttek — többségében palatális toldalékot preferáló — ítéletéhez. Amíg az ötévesek döntően veláris toldalékot használnak, a hatéveseknél egyenlő mértékű a veláris és a palatális rag megjelenése. Az egyes szavak toldalékolását vizsgálva azt látjuk, hogy az ötéveseknél az *Ágnes* és a *szalamander* esetében nagyobb mértékben választottak palatális ragot, az összes többi szónál a mélyet részesítették előnyben. Hasonló a tendencia a hatéveseknél is; náluk még a *fotel* szóhoz illesztettek nagyobb mértékben palatális végződést. Feltűnő ugyanakkor, hogy a *pantomim* szót kivétel nélkül

2. táblázat

Szavak	A 9 évesek toldalékválasztása (%)					
	nak/nek	hoz/hez	val/vel	tól/től	ról/ről	összesen mély/magas
<i>Ágnes</i>	8/92	—/100	13/87	27/73		12/88
<i>Fotel</i>	24/76	60/40	40/60	46/54		42,5/57,5
<i>Sláger</i>	8/92	—/100	—/100	—/100		2/98
<i>Szalamander</i>	30/70	—/100	20/80	40/60		22,5/77,5
<i>Hidrogén</i>	30/70	50/50	60/40	40/60		45/55
<i>Mágnes</i>	—/100	—/100	8/92	—/100		2/98
<i>Pantomim</i>					93/7	93/7
<i>Szamojéd</i>					61/39	61/39

mély toldalékkal látták el. Mindezek után felmerül a kérdés, hogy vajon az ötnél fiatalabb életkorokban valószínűsíthető-e, hogy a gyermekek döntően mély hangrendű toldalékot választanak a felnőtt nyelvben bizonytalannak ítélt szavak esetében. A 2. táblázatban a 9 éves tanulók válaszait összegeztük külön-külön a szavakra és az egyes toldalékokra lebontva.

A táblázat százalékos adatait elemezve az látszik, hogy a 9 évesek a 6 éveseknél is jobban közelítenek a felnőtt nyelvi tendenciához: még nagyobb mértékű a palatális toldalékok használata, mint korábban volt. Amíg a nagycsoportos óvodásoknál az arány fele-fele, addig a 9 évesek adatai összegezve: 35% a veláris toldalékok és 65% a palatálisok aránya. A három csoport adatait figyelembe véve kimondható, hogy a mély, illetve magas toldalékok megjelenése változik az életkorral együtt. Minél fiatalabb a gyermek, annál nagyobb mértékű a veláris végződéses választása; az életkor növekedésével — átlagosan mintegy 15%-kal — növekszik a palatális toldalékok megjelenése. A 3. táblázatban a 9 évesek adataihoz hasonlóan összegeztük a felnőtt kontrollcsoport eredményeit.

A kilencévesek adataihoz képest a felnőttek szívesebben választanak palatális toldalékot, mint velárisat: 73,36%-ban 26,64%-kal szemben. A tendencia igen határozott, kivételt a *szamojéd* szó képez, amelyhez a felnőttek is nagyobb arányban illesztették a mély magánhangzós toldalékot. Közel azonos mértékű a felnőtteknél és a 9 éves gyerekeknél az *Ágnes*, a *mágnes* és a *sláger* szavak toldalékválasztása: mindkét csoport előnyben részesítette

3. táblázat

Szavak	A felnőttek toldalékválasztása (%)					
	nak/nek	hoz/hez	val/vel	tól/től	ról/ről	összesen mély/magas
<i>Ágnes</i>	13/87	7/93	13/87	13/87		11,5/88,5
<i>Fotel</i>	13/87	47/53	19,5/80,5	40/60		29,8/70,2
<i>Sláger</i>	13/87	7/93	7/93	—/100		6,7/93,3
<i>Szalamander</i>	27/73	13/87	7/93	7/93		13,5/86,5
<i>Hidrogén</i>	7/93	7/93	13/87	40/60		16,7/83,3
<i>Mágnes</i>	—/100	7/93	—/100	—/100		1,7/98,3
<i>Pantomim</i>					88/12	88/12
<i>Szamojéd</i>					72/28	72/28

a palatális ragokat; ez a tény a gyerekek adataiban feltűnő az összes többi szóhoz viszonyítva. Feltételezhetjük, hogy e három szó jelentését a gyerekek ismerik, így magyarázat lehet, hogy e szavak mind a passzív, mind az aktív szókincsben megléven a többenél gyakoribb használatúak. Ha ez igaz, akkor a toldalékolási azonosság nyilvánvalóan a felnőtt nyelvi minta hatása. Hozzájárul ehhez az is, hogy a három szó fonetikai szerkezete is hasonló, a magánhangzók pedig azonosak. Az a tendencia tehát, amely már az öt- és hatévesek válaszainak eltéréseben megmutatkozott, érvényesül a hat- és kilencévesek, valamint a kilencévesek és a felnőttek átlagának viszonyában is. A toldalék-választásban egyre dominánsabbá válnak a palatális magánhangzót tartalmazók a velárist tartalmazókkal szemben. A 4. táblázat adatai ezt a tendenciát szemléltetik.

Az 5. táblázatban a mély, illetve a magas magánhangzójú végződés szerinti összesítettük a kísérletekben kapott válaszokat (a két írásos tesztanyag alapján).

A *ról/ről* ragpárt nem elemezzük részletesebben, mivel mind a gyerekek, mind a felnőttek ítéletében hasonló arányban fordult elő a mély, illetve magas változat: mindkét csoport egyértelműen a mély ragpárt részesíti előnyben. Kérdés, hogy ez vajon a szavaknak (*pantomim, számojéd*) avagy a *ról/ről* ragpárnak a következménye.

További kérdéseket vet föl (és további kísérletes vizsgálatot igényel) az a hipotézis, hogy egyes ragok nagyobb mértékben

4. táblázat

Kísérleti csoportok	Választott toldalék (%)	
	mély	magas
5 évesek	63	37
6 évesek	50	50
9 évesek*	26,14	73,86
Felnőttek*	19,9	80,1

5. táblázat

Toldalék		Kísérleti csoportok válasza (%)	
		9 évesek	felnőttek
Veláris	<i>nak</i>	14,3	12,1
	<i>hoz</i>	17,6	14,3
	<i>val</i>	25,4	14,3
	<i>tól</i>	25,3	17,6
	<i>ról</i>	80	83
Palatális	<i>nek</i>	85,7	87,9
	<i>hez</i>	82,4	85,7
	<i>vel</i>	74,6	85,7
	<i>től</i>	74,7	82,4
	<i>ről</i>	20	17

* Ezeket a százalékos értékeket az összes adat figyelembevételével kaptuk; szemben a korábban közöltekkel, amelyek az egyes szavakra kapott értékek átlagai voltak.

meghatározzák (előjelzik) a hangrendi választást, mint mások. A Kontra és Ringen által vizsgált anyagban is kiugróan „vonzotta” a mély toldalékváltozat használatát az inessivusi toldalék (*ban/ben*). Kísérleti mondatuk a következő volt: „Tedd a nadrágodat a ! fotel”. A kipontozott részbe a *fotel* szót kellett a megfelelő végződéssel ellátva beírni. Eredményeik szerint a résztvevők 75%-ban választották a mély, s csak 25%-ban a magas változatot (1988). Saját anyagunkban a *fotel* szót négy különböző végződéssel vizsgáltuk; így lehetőség nyílt az óvatos összehasonlításra. Az adatok azt mutatják, hogy ugyanazon kísérleti személyek más-más magánhangzós toldalékot használtak a *fotel* szónál a toldaléktól függően: a *val/vel* esetében 19.5% a mély változat aránya, a *nak/nek* esetében 13%, a *tól/től* illesztésekor 40%-ra nő a mély rag választása és 47% a *hoz/hez* ragpárnál (vö. 3. táblázat)! Részletesebben elemezve a többi toldalékot, azt látjuk, hogy a *val/vel* és a *nak/nek* hasonló választási arányt mutat, míg a *hoz/hez* és a *tól/től* használatuk a 9 éveseknél a mély ragpár egyértelmű növekedését tapasztaljuk. Különbség van a *val/vel* használatában is: a gyerekeknél nagyobb arányú a mély változat, mint a felnőtteknél. A különbségek meglehetősen kicsik, nem valószínű, hogy szignifikáns eltéréssel van dolgunk; azt azonban valószínűsítik az adatok ebben a vetületben is, hogy nemcsak a szótó, hanem a toldalék is meghatározója lehet az illeszkedésnek. A gyermeknyelvi magánhangzó-harmónia szempontjából — a látszólag nem nagy eltérések ellenére is — fontos lehet a mélyrehatóbb elemzés. Felmerül ugyanis a kérdés, hogy vajon miért éppen az a rag és nem egy másik mutat nagyobb mértékű veláris (vagy palatális) illeszkedést. Megpróbáltam párhuzamot találni a toldalékok elsajátításának sorrendje és a magánhangzó-harmónia között. A szakirodalom és saját anyagaim alapján is azt találtam, hogy a *nak/nek* igen korai rag a gyermeknyelvben, ugyanígy az elsők közé tartozik a *hoz/hez/höz* és a *val/vel* is. Kimondható, hogy a *tól/től* lényegesen későbbi ezeknél. A magánhangzó-harmónia fejlődésével kapcsolatos eddigi adatok alapján azt várnánk, hogy minél későbbi a gyermek nyelvében egy toldalék, annál később alkalmazkodik a felnőtt nyelvi tendenciához. Ez az illeszkedés szempontjából azt jelentené, hogy a korábban elsajátított végződések inkább palatális, a későbbben elsajátítottak inkább veláris illeszkedést mutatnak. Ezt a feltételezést jól alátámasztják a *nak/nek*, a *hoz/hez* és a *tól/től* ragok. A *val/vel* azonban ellentmondani látszik, hiszen a mély változat ugyanolyan arányú, mint az egyértelműen későn elsajátított *tól/től*-é. Ez akkor vagy azt jelenti, hogy az elsajátítási sorrend és a magánhangzó-harmónia közötti összefüggés hibás feltevés volt, avagy azt, hogy valamilyen más magyarázat rejlik a *val/vel* „furesa” viselkedése mögött. A korai gyermeknyelv raghasználatának mélyebb vizsgálatával kiderült, hogy bár az eszköz- és társhatározó ragja valóban korai, korrekt használatában azonban — a beszédhangok egymásra hatásából adódóan előírt egyéb fonotaktikai sajátosságok miatt — viszonylag késői. A *val/vel* első mássalhangzója ugyanis a mássalhangzó-egymásrahatás szabálya szerint hasonul a szótó utolsó mássalhangzójához, mint: *kavicc*sal, *hall*al. A gyermeknek tehát — szemben a többi határozóraggal — egyidejűleg többféle szabályt kell alkalmaznia: a) a *val/vel* jelentésének adekvát használatot, b) a magánhangzó-illeszkedés törvényét és c) a hasonulás szabályát. A slobini univerzális szabályoknak tökéletesen eleget téve, a gyermek először a nagyobb „osztályok” szabályait követi (tartja be),

s csak azután differenciál. A jelentés elsajátítása alapvető; a magánhangzó-harmónia a kezdetektől érvényesül, tehát itt is jelen van; a hasonulás szabálya azonban — a gyermek szempontjából — hol konzisztens, hol inkonzisztens. (A magánhangzóra, illetve a *v*-re végződő szavak esetében ugyanis a szabály nem érvényesül: a rag változatlan marad.) Az *a*) és *b*) szabályok alól azonban nincs kivétel. Ebből egyértelműen következik, hogy a korai megjelenés és látszólagos elsajátítás ellenére a *val/vel* korrekt használata csak későn alakul ki a gyermeknyelvben. Példák a hasonulás szabályának eliminálására: *malacval*, *Grisztijánval* (Gósy, 1984. 14); *kalapval*, *késvel*, *kikkel* (Kenyeres, 1924. 31—2). A 6. táblázatban azokat a szavakat és adatokat összesítettük, amelyek valamennyi vizsgált csoportban megvoltak, s így egymással összevethetők.

6. táblázat

Szavak	Választott toldalék (%)			
	5 évesek mély/magas	6 évesek mély/magas	9 évesek mély/magas	felnőttek mély/magas
<i>Ágnes</i>	39,6/60,4	10/90	12/88	11,5/88,5
<i>Fotel</i>	79,2/19,8	40/60	42,5/57,5	29,8/70,2
<i>Szalamander</i>	47,2/52,8	20/80	22,5/77,5	13,5/86,5
<i>Hidrogén</i>	60,4/39,6	70/30	45/55	16,7/83,3
<i>Pantomím</i>	79,2/19,8	100/—	93/7	88/12
<i>Szamojéd</i>	72,6/27,4	60/40	61/39	72/28
Összesen	63/37	50/50	46/54	38,6/61,4

Az összesített értékek csakúgy, mint az egyes szavakra kapott adatok jól jelzik a tendenciát: az életkor növekedésével csökken a mély hangrendű toldalék választása. Megnéztük a tendencia alakulását az összes toldalékkal vizsgált 4 szó esetében, vagyis most csak az *Ágnes*, a *fotel*, a *szalamander* és a *hidrogén* szavakat vettük figyelembe. A mély/magas toldalékolás százalékos aránya ötéves kortól a következőképpen alakul: 56,6/43,4 — 35/65 — 30,5/69,5 — 17,8/82,2. Ha tehát a *ról/ről* ragpárt nem tekintjük, akkor a fenti négy szóra kapott adatok alapján a tendencia az egyes korcsoportok között az alábbiak szerint alakul: legnagyobb a különbség az 5 és a 6 évesek között, kisebb a 9 évesek és a felnőttek között és legkisebb a 6 és 9 évesek között. Ez újabb információ a magyar nyelv elsajátításának számszerűleg is kifejezhető fejlődéséről (az anyanyelvi beszéd fonetikai szintjét illetően).

Megnéztük adatainkat a Kontra és Ringen által kapott eredményekkel összevetve. Hangsúlyozzuk, hogy bár a szavak azonosak, a használt toldalékok különbözőek voltak; az összehasonlítás tehát csak bizonyos fenntartásokkal volt elvégezhető. Az eredményeket a 7. táblázatban foglaltuk össze. Itt 7 szót tudtunk vizsgálni, amelyek valamennyi csoport anyagában szerepeltek.

A tendencia itt is megmutatkozik: a palatális illeszkedés mindkét felnőtt csoportnál dominánsabb, mint a gyermekeknél.

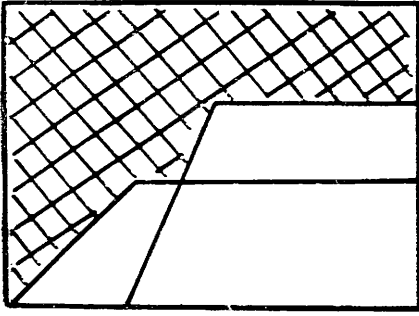
K ö v e t k e z t e t é s e k. A tanulmány bevezetésében azokat a kérdéseket tettük fel, hogy vajon a magyar nyelv elsajátításában milyen funkciója van a magánhangzó-harmóniának, valamint hogy az illeszkedés érvényesülése hogyan alakul a különböző életkori csoportokban a — szótári előírások szerint — kétféleképpen is toldalékolható szavak esetében.

7. táblázat

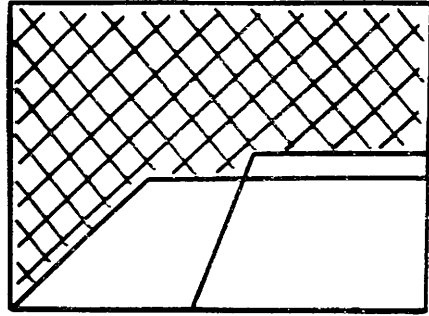
Szavak	Kísérleti csoportok toldalékválasztása (%)		
	9 évesek mély/magas	felőttek mély/magas	Kontra—Ringen, 1988 mély/magas
<i>Szalamander</i>	22,5/77,5	13,5/86,5	8,5/91,5
<i>Hidrogén</i>	45/55	16,7/83,3	2,35/97,65
<i>Fotel</i>	42,5/57,5	29,8/70,2	75/25
<i>Mágnes</i>	2/98	1,7/98,3	3,85/96,15
<i>Sláger</i>	2/98	6,7/93,3	4,5/95,5
<i>Pantomim</i>	93/7	88/12	90,9/9,1
<i>Szamojéd</i>	61/39	72/28	58/42
Összesen	38,3/61,7	32,7/67,3	34,7/65,3

A tőszavak szerkezetének, valamint a csak egyféle szabály szerint toldalékolható szavak illeszkedésének sajátosságai már igen korán tükröződnek a magyar kisgyermek beszédében. Már az első szavak, a holofrázisok időszakát megjelenőben, az ún. átmeneti korszakban (a gógisélést a valódi beszéd megjelenésével összekötő időszakban) is megfigyelhető a magánhangzó-harmóniára való törekvés. Ennek szinte egyenes következménye, hogy a gyermek első szavai döntően vagy csak veláris, vagy csak palatális magánhangzót tartalmaznak; minél fiatalabb a gyermek, annál jobban preferálja a velaritást. Mi lehet az oka ennek a — más nyelvek elsajátításában is megfigyelt (vö. Salahova, 1973; Waterson, 1987) — jelenségnek? A legkézenfekvőbb magyarázat a fiziológiában, a beszédképzés sajátosságaiban rejlik. Könnyebb mozgásokat végezni ott és akkor, ahol megfelelően „nagy terület” áll rendelkezésre. Különösen fontos ez akkor, ha olyan finommozgásokról van szó, mint amilyenek az egyes beszédhangok képzéséhez szükségesek. Ha a nyelv hátrahúzódik, akkor a szájüregben relatíve nagy szabad térfogat keletkezik, amelyben a részt vevő szervek mozgatása a gyakorlatlanabb beszélő (ti. gyermek) számára könnyebb. Sokkal nehezebb ezeknek a mozgásoknak a szabályozása, ha a nyelv elöl helyezkedik el, hiszen ekkor a szájüreg jelentős részét a nyelvtest kitölti, a szabad mozgásterület kisebb. Az 1. ábrán ezt a különbséget próbáltuk nagyon sematikus ábrázolásban szemléltetni két szó felnőtt nyelvi és gyermeki ejtésével. A kisgyermek a beszédképzés során ösztönösen törekszik arra, hogy a lehető legnagyobb területen artikuláljon, de úgy, hogy a létrehozott ejtési eredmény ne távolodjon el nagyon a felnőtt mintától. Egyidejűleg ugyancsak ösztönösen kerüli a gyermek a nagy artikulációs mozgásváltozásokat igénylő hangsorok ejtését. Így lesz a *Balázs* szóból [baja:3] (1;8), a *bugyi* szóból [biji] (1;11), a *cicá*-ból [tsistsis] (1;6), az *uborká*-ból [obojkɔ] (1;7), a *magnó*-ból [mɔgnɔ] (1;5), a *huszár*-ból [hosɔ] (1;6) stb.

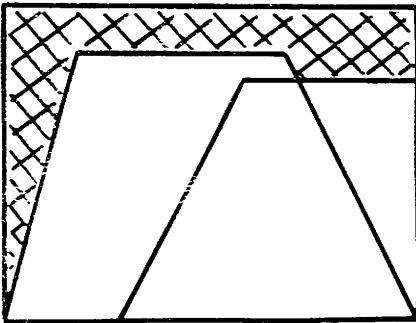
Mindez szoros összefüggést mutat a magánhangzó-harmóniával. Az említett artikulációs szabályzók működnek, és a környezeti nyelv állandó hatására, illetőleg megerősítésére a hangrendi sajátságok korai és feltűnően biztos kezeléséhez vezetnek. Kimondható, hogy a hangrendi harmónia szabályozottsága az illeszkedés területén is gyakorlatilag tévesztés nélkül érvényesül. Mindehhez nagymértékben hozzájárul az a tény, hogy a magyar hangrendi harmóniának ellentmondó szavak relatíve ritkák, a gyermekek számára fogalmazott közlésekben alig fordulnak elő. Amikor a gyermek ezekkel az idegen szavakkal megismerkedik, illetőleg passzív szókincsébe bekerülnek, a hangrend és az illeszkedés fő szabályai már szilárdak beszédében.

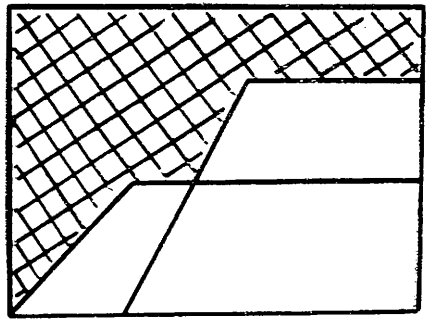
HOP:A:

JP:A:

PELUŠ

PA:JUŠ

1. ábra. A szájüreg térfogat-igénybevételének sémája a magánhangzó-éjtés szempontjából: a) a *hoppá* szó magánhangzóinak éjtésekor, b) az *appá* gyermeknyelvi változat éjtésekor, c) a *pelus* szó magánhangzóinak éjtésekor, d) a *pájus* gyermeknyelvi változat éjtésekor

Kontra és Ringen kísérleti-fonológiai tanulmányukban felteszik a kérdést, hogy vajon a magánhangzó-harmónia szempontjából semleges-e az [e] magánhangzó (1986. 3–7). A kisgyermekesek spontán közléseit elemezve az látszott valószínűnek, hogy a tőszó utolsó szótagjában lévő palatális illabiális magánhangzók palatális illeszkedést vonzanak, mégpedig nagyobb mértékben, mint a felnőtt nyelvben. A kísérleti eredmények ennek az ellenkezőjét igazolták. A gyermekek az életkor függvényében eleinte a mély magánhangzójú toldalékokat részesítik előnyben, majd egyre növekvő arányban fordulnak elő a palatális végződésűek. A jelenség adekvát a kora gyermekkor hang-orvopépitési tendenciájával, a velaritásra törekvéssel. Nevezhetjük „fiziológiai kényszernek”, amely a gyermek korlátozott artikulációs képességeiből fakad, s az éjtés finomszabályozását meghatározza. Ez a jelenség óvodás-, sőt még iskoláskorban is megfigyelhető az idegen vagy ritkán használt szavak éjtésekor. Nyilvánvaló tehát, hogy a toldalék illesztésében a gyermek a könnyebb megoldást, vagyis a veláris lehetőséget választja. Valószínűsíthető egyúttal a kísérleti eredmények alapján az is, hogy ez a választás nem független a szótó

fonotaktikai sajátosságaitól és a todalék minőségétől. A kísérleti anyag nem teszi lehetővé, hogy ezt az összefüggést részleteiben megvizsgáljuk. Annyi azonban jól látható, hogy minél nehezebben ejthető a tószó (szótagszám, részt vevő beszédhangok, hangkapcsolatok, szótagtípus stb.), annál valószínűbb a mély hangrendű todalék megjelenése. Mind a három gyermekcsoportban igen magas a mély todalék választása a *hidrogén* szó esetében (3 különböző magánhangzó-minőség, 2 zárt szótag, 1 mássalhangzó-kapcsolat, 1 „nehéz képzésű” mássalhangzó), amelynek jelentése is ismeretlennek tekinthető.

A magánhangzó-harmónia kísérletes vizsgálata újabb és újabb kérdéseket vet fel, amelyek megválaszolásához további kísérleteket kell elvégeznünk. Az a tendencia, amely az általunk vizsgált szavak todalékolásával kirajzolódott 5 éves kortól felnőttkorig, nagy valószínűséggel felhasználható lesz arra, hogy még pontosabb képet kaphassunk az anyanyelv-elsajátítás egyes szintjeiről. Ennek pedig nagy a gyakorlati haszna a dyslexiás gyermekek felkutatásában, a megkésett beszédfejlődés kritériumainak meghatározásában, valamint a logopédia és a szurdopedagógia számos területén.

Gósy Mária

IRODALOM

- Dressler, W. U.—Schaner-Wolles, Ch.—Grossmann, W.: On the acquisition of morphology in normal children and children with Down's syndrome. *Studia grammatyczne VII*, 1985, 13—26.
- Gósy Mária: Szavak és todalékok hangalaki jellemzői a gyermeknyelvben. *Magyar Fonetikai Füzetek* 2. 1978, 90—9.
- Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek beszédében. *NyudÉrt.* 119. Budapest, 1984.
- Jablonkay Géza: *Gyermeknapló*. Budapest, 1935.
- Kassai Ilona: A gyermeknyelvi hasonulások egy fajtája: a távhasonulás. *Magyar Fonetikai Füzetek* 2. 1978, 100—8.
- Kenyeres Elemér: *A gyermek beszédének fejlődése*. Budapest, 1924.
- Kontra, M.—Ringen, C.: Hungarian vowel harmony: the evidence from loanwords. *Ural-Altäische Jahrbücher* 58. 1986, 2—14.
- Kontra, M.—Ringen, C.: Experimental investigations of Hungarian vowel harmony. *Sixth Int. Phonology Meeting*. Krems, 1988.
- S. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. *NyudÉrt.* 73. Budapest, 1971.
- Menyuk, P.: *Language and maturation*. Cambridge, Massachusetts, and London, 1977.
- Ohe, P. von: *Magánhangzó-harmónia a magyarban*. Előadás a Nyelvtudományi Intézetben 1988-ban.
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatisz rendszer*. Budapest, 1975.
- Salahova, A. D.: *Razvitije zvukovoj storoni reči rib'onka*. Moskva, 1973.
- Slobin, D.: Cognitive prerequisites for the development of grammar. In: Ferguson, C.—Slobin, D. (eds): *Studies of Child Language Development*. New York 1973, 175—208.
- Szépe György: Vegyes magánhangzó-jú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. *NyudÉrt.* 17. Budapest 1958, 105—29.
- Vago, R.: Theoretical implications of Hungarian vowel harmony. *Linguistic Inquiry* 7. 1976. 245—63.
- Vértes O. András: *A gyermek nyelve*. Budapest, 1955.
- Vihman, M. M.: The interaction of production and perception in the transition to speech. In: *The fourth international congress for the study of child language, 19th—24th July 1987, Lund, Sweden. Abstracts*, 54.
- Waterson, N.: *Prosodic phonology. The theory and its application to language acquisition and speech processing*. Newcastle upon Tyne, 1987.
- Wiik, K.: Vowel harmony from a universal point of view. *Sixth Int. Phonology Meeting. Abstracts*. Krems, 1988. 89.

Monofrazémák a magyarban

II. Ál monofrazémák¹

1. Ál monofrazémáknak nevezem azokat a frazémakapcsolatokat, amelyeknek szemantikai egybetartozására a helyesírással is utalunk. Pl. *cserbenhagy/ás/os/*, *farkas-éh/e/s/ég/*, *torkaszakadtából*, stb. — *hímez-hámoz*, *fű-ja*, *mézes-mázos*, *ímmel-ámmal* stb.

1.1. Az ál monofrazémák kategóriájának megemlítésére olyan esetek készíttetek, mint pl. a *baklövés*, *köpönyegforgató*, *szórszálhasogatás* stb. Ezeket a nyelvi jelenségeket ugyanis a szakirodalomban nem tekintik frazemologizmusoknak, míg a *bakot lő*, *köpönyeget fordít/forgat*, *szórszálat hasogat* stb. változatokat egyértelműen ezzel a terminussal jelölik. O. Nagy pl. ezt azzal indokolja, hogy az említett példák összetételekké forrtak egybe, s ezért nem lehet őket szólásoknak tekinteni (Mi a szólás? Bp. 1954. MNyTK. 87. 3–4). Mi fán terem? c. munkájában azonban a *cserbenhagy* „kifejezést” -önmagát megcáfolva, de teljesen jogosan- mégis tárgyalja, mindvégig ügyelve az egybeírásra, kivéve a korábbi forrásokból vett adatokat (Bp. 1988.⁴ 104–106). A különös csupán az, hogy az általa olyannyira hangsúlyozott történeti szempontú rendszerében ezt a „kifejezést” nem tudja elhelyezni. Ezt az ellenmondásosságot azzal kívánom feloldani, hogy az ily típusú nyelvi jelenségeket *ál monofrazéma* terminussal jelölöm, s külön kategóriába sorolom őket.

1.2. Ennek a típusnak az elkülönítését azért is szükségesnek tartom, mert a nyelvfejlődés eme formájával a jövőben is számolnunk kell, amihez még a sokszor következtelen helyesírási normák zavaró hatása is közrejátszhat. Olyan esetekre gondolok itt, mint pl. *lábra kel*, *lépre csal*, *törbe ejt* stb. Ezek ugyanis éppolyan összetételeknek foghatók fel, mint a *cserbenhagy* képződmény, s hogy ezeket O. Nagy mégis szólásoknak tekinti, annak csupán az az oka, hogy helyesírásunk nem utal összetett jellegükre.

Egyébként, ha ez nem így lenne, akkor O. Nagy kritériuma alapján szólásaink tetemes részét már eddig is törölhetjük volna szótárainkból.

1.3. Az ál monofrazémák számon tartását indokolják azok a nyelvek is, amelyekben a szemantikai egybetartozás nem jelölhető a helyesírással. Ez utóbbiból ugyanis az adódik, hogy a magyar összetételeknek megfelelő változatok ezekben a nyelvekben mindvégig megmaradnak frazemologizmusoknak, megnehezítve ily módon a különböző nyelvek frazemológiai összehasonlítását és összevetését.

Tekintettel arra, hogy az egybeírás szempontjából a magyar és német szoros hasonlóságot mutat, ezért főleg ezeknek a nyelveknek más nyelvek frazemologizmusaival történő szembeállítására folyamán jönnek elő a legszembetűnőbbben azok az ellentmondások, amelyek az említett formális kritérium alkalmazásából törvényszerűen adódnak. Mindez arra is int, hogy nem szabad szolgálai átvenni és alkalmazni olyan irányzatnak a módszereit, amelyeket más felépítésű nyelv kapcsán alakítottak ki. Jelen esetben pl. az hogy az orosz nyelvre vonatkozó szovjet szakirodalomban az általam ál monofrazémák-

¹ Az előzményekre vonatkozóan vö. Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban. I. Valódi monofrazémák: Nyr. 112: 357–68.

nak nevezett jelenségeket figyelmen kívül hagyják, egyáltalán nem feltűnő, hisz az oroszban csak elvétve fordulnak elő ezek a képződmények, mint pl. *krovopijca/krovopivec, golovolomnyj* stb. (Vö. még: egyéb szláv nyelvek). A magyar, ill. a német esetében azonban már óvatosabban kell eljárunk ebből a szempontból, ha nem akarjuk megsérteni a nyelvi rendszer törvényszerűségeit.

1.4. Az ál monofrazémáknak két főbb típusát különítem el. Az egyik típusba azokat sorolom, amelyekben a frazémák szemantikai egységét az egybeírással jelöljük. A másikba pedig azokat, amelyekben a frazémák közötti szemantikai viszonyt a kötőjeles írásmóddal érzékeltetjük.

2. Egybeírt frazémakapcsolatok

Az egybeírt frazémakapcsolatok funkciójuk alapján lehetnek igék, főnevek, melléknevek és határozószók.

2.1. Igei funkciót jelölő frazémakapcsolatok: *cserbenhagy vki/vmi vkít* 'bajban, kellemetlen helyzetben hagy; elpártol vkitől; felmondja a szolgáltatást': Ma délután önmagára biztosan fejét vette volna a lelketlen tehéntolvajnak, ha az utolsó pillanatban gyáván *cserben* nem *hagyja* a paripáját, és a járatlan mocsárba nem veszi magát (Herczeg 350); Vajon miért adja át vendéglőjét a mostani tulajdonos, ha megbízható törzslátogatói vannak, akik nem *hagyják cserben* a főváros legforgalmasabb pontján? (Krúdy 267); Köszönöm, zászlós úr. Amint látom, a döntő pillanatban mégsem *hagyják cserben* az idegei (Örkény 1: 73) stb.; *helybenhagy vki vkít* 'elpáhol, elver': Puczár nem szokta meg, hogy érte küldözgessenek, sőt többnyire az volt a helybeli gyűlések vége, hogy alaposan *helybenhagyták* az izgága kis szerkesztőt (Krúdy 54–5); *rossznyelvűsködik vki* 'csipkelődik, gúnyolódik': VIOLA. Nem, köszönöm . . . (A bátyjához.) Szóval, te inkább csak kutatnivalót adsz ennek a régész barátnak. Nyilván az asszonyban is a múltját szereti. LÓRÁNT. Erzsike csak *rossznyelvűsködik* . . . Hollyéknál, kivételesen, igenis a férfi a barátom (Németh 1: 398–9); *tönkre megy vki* 'teljes anyagi v. erkölcsi romlásba jut': Beszlétek, hogy az apja, egy dúsgazdag lámpagyáros, csak azért küldte ide a nagybátyjával, egy kecskeszakállas, korhely aglegénnnyel, hogy hamarosan *tönkre menjen* (Kosztolányi 148–9), A J á n o s v i t é z-re hónapokig nem kapott kiadót Petőfi; végre is a szerkesztője, Vahot Imre vette meg száz forintért, amit Petőfi nyomban odaadott apjának, a *tönkre ment* „jó öreg kocsmáros”-nak (Móra 2: 51–2); -Egy állam előbb egy, majd más tartománytól fosztván meg, még állam marad, de a fosztás folytatásával végre *tönkre megy* (Móra 2: 246–7); *tönkretesz* 'anyagilag, lelkileg v. testileg romlásba dönt; elront': Nekem kell a bosszú, mert megőrülök, meghalok, ha téged *tönkre* nem *teszlek*. El kell pusztulnod (Nagy 41); -Fel kellett a pedrőt tenni, különösen ilyen időben, amikor szürke fellegek fedték az égboltozatot, és az ember nem tudhatta, hogy az utcán jártában, . . . hózivatar vagy sűrű esőzés *teszi tönkre* bajsza formáját (Krúdy 170) stb.; *tönkrever vki vkít* „alaposan megver”: A generálisnak nem jót jelentett. Nem telt bele két hónap, hogy a máhdi *tönkreverte*, seregével együtt maga is ott maradt a csatatéren (Móra 2: 368).

Igei funkcióra utaló ál monofrazémát mindössze néhányat találtam a forrásokban, e néhány azonban gyakran fordul elő nyelvhasználatunkban. Vannak közöttük olyanok, amelyekben a monofrazematizálódást csak az egybeírás idézte elő, s elfordul olyan képződmény is, amelyben ez a folyamat az eredeti frazémásor továbbképzése útján ment végbe. Vö. *cserbenhagy vki vkít* (← *cserben hagy vki vkít*) – *rossznyelvűsködik vki* (← *rossznyelvű* ← *rossz nyelve van vkinek*). Az utóbbi típusban vonatmódosulással is együttjár az alaki változás.

Az egybeírással keletkezett monofrazémákban a névszói rész igekötőként viselkedik, s elválhat az igétől. Vö. *ha helyben nem hagyták volna*. Megfigyelhető az is, hogy az eredeti igei frazéma kötetlenné válik, aminek következtében a főnévi frazéma szabadon

kapcsolódhat más igékkel is. Vö. *tönkre megy -tesz, -ver* stb. Az ÉrtSz. és az ÉKsz. egyébként a *tönkre* frazémát igekötőként adja meg.

Az említett monofrazémák a szintagmatizálódás folyamán mindig megőrzik igei tulajdonságaikat, s a toldalékolástól függően jelölik a különböző mondatrészeket.

2.2. Főnévi funkcióra utaló egybeírt almonofrazémák
a) baklövés 'hiba, melléfogás': ISTVÁN. S a trónfosztás? Az sem hiúság, a tájékozatlanság, felelőtlenség műve volt, hanem a nemzeti lélek kinyilatkoztatása? GÖRGEY. Arról is sokféleképpen lehet gondolkozni . . . Ha csak politikailag nézzük, biztos *baklövés* volt. Hisz nem a békepárt mögött égette föl a hidat, hanem az egész status quót védő Európa felé (Németh 2: 495) stb.; *cserbenhagyás* 'segítségnyújtás elmulasztása': ILONA. A benzín miatt ítélték el magát? GUSZTI. Csak szerettek volna! De senki se vallott ellenem. *Cserbenhagyás*, az volt a vádpont ellenem (Örkény 1: 188); *fejmosás* 'dorgálás': GALILEI . . . Másodszor tizenhatban voltam itt; akkorra már fölocsúdtak a meglepett atyák, s egy pápai *fejmosással* mentem haza . . . (Németh 2: 255) stb.; *fejtörés* 'töprengés': Hamar megszabadult a *fejtörés* gondjától (Sütő 1: 51) stb.; *fejtörő* „rejtvény” Hát ilyen *fejtörőt* adott fel nekem Érsekújvár, és ezen törtem én legkevesebbet a fejem (Móra 2: 191); *gáncsvetés* 'akadékoskodás': Nem vagyok hajlandó túrni *gáncsvetést* saját ellentmondásaimtól sem, ha a gondolat maga jó úton halad (Illyés 114); *jószívűség* 'segítőkézség': miután kedvenc ételeiket főztették, utoljára ettek szilvás gombócot vagy szegény sorsban a szomszédasszony húsvéséből, amit úgyis literszámra főznek, csak az asszonyok *jószívűsége* dönti el, hogy ki és mennyit kap a levesből (Krúdy 467) stb.; *kakasviadal* 'küzdelem': GERGELY. Mint keresztény, bízni tartozik az egyház igazságában. HUGÓ. Az egyház idáig, igen bölesen, nem ítélkezett királyok *kakasviadalában* (Németh 1: 579); *kalaplevétel* 'elismerés': Vagy másképpen: egy nemzet gondolkodása hogy edződik az elmék kardforgatása által. Ócsárlás, persze magas irodalmi szinten, s vele szemben *kalaplevétel* és térdhajtás, ugyanúgy (Déry 250); *nagyszájúság* 'nagyképű hangoskodás': ISTVÁN. Melletted voltam, s itt Klagenfurtban kellett meghallanom, amit Schwechat óta magadban hordtál. GÖRGEY. Ezt nem hallottad. De gúnyt azokon, akik e sztoikus hitet ostoba remények, cigányos *nagyszájúsággal*, hetet-havat összeálmódó könnyelműséggel pótolták? Ne feledd, hogy mégiscsak ők voltak a nemzet (Németh 2: 492) stb.; *naplopás* 'semmittevés': Az olvasással eltöltött időt például csak időtöltésnek érzem, a *naplopás* úribb megfogalmazásának (Illyés 93); *naplopó* 'semmittevő': Mert mit látunk a mai társadalomban? . . . *Naplopók* . . . Léhűtők mindenütt . . . az úgynevezett modern irányzat . . . és örökös panaszok . . . (Kosztolányi 564) stb.; *szemkidugás* 'megtévesztés': — Nem megy az haza! Adnak az ilyennek állást. Az csak olyan *szemkidugás*, hogy innen kicsapják . . . Beteszik máshová (Nagy 438); *szemrehányás* 'rosszaló megnyilatkozás': — Én ezt már előre sejtettem! — néz rám anyám mélységes *szemrehányással* (Sütő 1: 224) stb.; *színvallás* 'nézet, meggyőződés kinyilvánítása': Hamarosan kitént azonban, hogy Jelasics *színvallása* nem tisztázta még a helyzetet (Herczeg 486); *szívjóság* 'vö. jószívűség': DÉNES. Bocsásson meg, atyám. ZSUGORI. Semmiség. DÉNES. Mekkora *szívjóság* (Örkény 3: 375); *szívszakadás* 'bánat okozta halál': SZÉCHENYI. Sok tekintetben érdekes könyv. Bár szerzője, mint az előszóban is halljuk, valóban közel lehetett a *szívszakadáshoz*. Ezméi szakadozottak, mint egy halott elmállt szemfödője . . . (Németh 2: 69–70); *szoknyavadász* 'szerelmi kalandokat hajhászó férfi': PÉTER. No, fog maga még másképp is hívni, mégpedig ebben a pillanatban, nemcsak stüzi vadásznak. CICA. *Szoknyavadásznak*, azt megkaphatja (Németh 1: 40); *szórszálhasogatás* 'túlzott aprólékoskodás': Mivel nem akadékoskodni akarunk, hanem új rokont találni, érzük be vele, hogy a maori arcok magyar arcok, s ne hozakodjunk elő azzal, hogy az én keresztapám feje egészen más fej volt, mint Kossuth Lajosé, s Beöthy Zsolt éppoly kevéssé formázta Bánffy Dezsőt, mint a Trefort Ágostont. Ilyen aprólékos *szórszálhasogatással* nem

megyünk semmire (Móra 2: 389); *talpnyaló* 'megalázkodóan hízelgő ember': 3. ASSZONY. Csúszó-mászó Ingyen élő *talpam-nyaló* ki! ki! ki! (Örkény 3: 277); *talpraállítás* 'kialakítás': Az író legfőbb kötelességéhez érkezünk el ezzel, arányérzke működtetéséhez. Arányosság: feltehetően ez minden korban minden művészet legősibb regulája. Arányosság az anyag elrendezésében . . . Arányosság az olvasó kedélyelemeinek a *tapraállításában*, hogy sírjon is, ha nevet és nevésszen is, ha sír (Déry 457); *vérszopó* 'másokat kiszipolyozó': — Nem ismeri méltóságod az idevaló parasztot. *Vérszopó*, uzsorás annak minden fajtája. Volna arca két krajcárt elvenni ezért a halért, amely neki ingyenben van (Krúdy 66) stb.

b) *birkatürelem* 'nagyon nagy türelem': Keresztapám megbotránkozott a hirtelen szavakon, de *birkatürelemmel* válaszolt: (Tamási 1: 540); *bivalyerő* 'rendkívül nagy testi erő': A nevezetes az volt, hogy az ifjúból nem lehetett kinézni ezt a *bivalyerőt*, mert karcsú, sugár természetű, inkább kissé leányképzű legény volt (Herczeg 319); *csigalassúság* 'kínosan nagy lassúság': a serege javát elindította délnek. *Csigalassúsággal* masírozott, végül azonban mégiscsak Fehértemplom elé érkezett (Herczeg 481); *kutyahűség* 'alázatos ragaszkodás': A púpos kis rác, miután meggyőződött róla, hogy Isten semmiképpen sem akar belőle gazdag embert csinálni, holta napjáig *kutyahűséggel* szolgálta Gráfékat (Herczeg 556) stb.; *macskaiüggyesség* 'gyors cselekvőképesség': Nem láttam világosan, hogy mit csinált. Halkan tett-vett, gyorsan cselekedett, *macskaiüggyességgel* (Kosztolányi 386); *oroszlánbátorság* 'félelmetes bátorság': Egyetlen ember *oroszlánbátorsága* és sugallóereje katonákat nevelt a vincellérekéből és szatócsokból. Ez az ember Maderspach Ferenc volt (Herczeg 476) stb.; *sasszem* 'élesen látó szem': Erzszi *sasszemével* kutatja a természet (Nagy 349); *tyúkés* „csekély értelmi képesség”: Engem kirúgnak! Egy rektornak a fiát! Föl tudod te fogni, hogy mi ez? A te *tyúkészeddel*? . . . Engem rúgnak ki, akinek még a szép-apja is iskolamester volt . . . (Nagy 411); *vasvillaszem* 'haragos, szűros tekintet': — Ha lóra ülnek, talán még kimenekülhetnek a szőlők felé — magyarázta Jani. Az öreg Jónás *vasvillaszeme* szinte keresztüldöfte a fiatalembert, mikor pipájával a fogai közt azt mondta: — Ne ártsa magát az úr a katonák dolgába! (Herczeg 522).

Főnévi funkcióra utaló egybeírt ál monofrazémák gyakran fordulnak elő nyelvünkben. Nagy számuk főleg azzal magyarázható, hogy elvileg szinte bármely frazémából képezhetők, bár ezzel a lehetőséggel a nyelvhasználók nem mindig élnek.

Eredetüket illetően lehetnek: 1. homogén frazémásorok és 2. poligén frazémásorok.

Általában monofrazémaként is megőrzik a frazémásorban betöltött szemantikai funkciójukat, vonzat tekintetében azonban a főnevesülés kivétel nélkül módosulást von maga után. Vö. pl. *szemére hány vki vkinek vmit* — *szemrehányás*.

Szintaktikai szempontból ugyanúgy viselkednek, mint más főnevek, vagyis a toldalékolástól függően jelölik a különböző mondatrészeket.

2.2.1. E típusba sorolom azokat a főnévi funkcióra utaló egybeírt ál monofrazémákat is, amelyekben az eredeti poligén frazémásor egyik elemét annak valamelyik szinonim megfelelője váltja fel. Példák: *macskazene* 'fülsértő zajongás vkinek a bosszantására, kigúnyolására' — *nyávog, mint a macska* 'fülsértően hamisan énekel, zenél': „Nagy szavak zúrzavara a Kamara Színházban”, maradt meg a kritikai *macskazene* összegezésként az első darabomat fogadó újságcím (Németh 1: 17); *vasgyűrő* 'erős felépítésű személy' — *erős [olyan], mint a vas* 'nagyon erős, ellenálló a szervezete': CIPRIANI . . . Maga pedig vígan táncolhat, asszonyosság, és legyen büszke a kedves férjére. Ami az idegenszerét illeti, ő egy *vasgyűrő*! Most pedig sétáljanak haza (Örkény 1: 268); *vastürelem* 'feltűnően kitartó türelem' — vö. *erős [olyan], mint a vas*: RIPORTER. Marad a hűgsav. VÉN-DÉG . . . Az volt a bökkenő! De Istennek hála, ott a könyvtár. *Vastürelemmel*, sok csalódás árán rábukkantam . . ., hogy ha valakinek — például só helyett — némi műtrágya kerül a szervezetébe, akkor az illető természetellenes mennyiségű hűgsavat ürít (Örkény 3: 244). Stb.

Ilyen képződmények viszonylag ritkán fordulnak elő a forrásokban.

2.3. Melléknévi funkcióra utaló egybeírt almonofrazémák

a) *enyveskező* 'lopásra hajlamos': A balónoktól, a bécsi király vallon zsoldosaitól, mindenki félt, legkevésbé talán az ellenség... Elvadult, *enyveskező* csürhenép volt, amely elől senki pénze, asszonya és lova nem volt biztonságban (Herczeg 373); *idegtépő* 'izgató, nyugtalanító': még ma sem sikerült kideríteni, hogy mely szempont vezérelhet egy jámbor, öreg virágkereskedőt... arra nézve, hogy borjú nagyságú farkaskutyát tartson, amely a fox-terrier biztos helyről hangzó, *idegtépő* ugatására utcai skandalumot rendezzen? (Krúdy 455); *jószívű* 'segítőképző': Sajnálták az ismeretlent, s abban reménykedtek, hogy majd csak kapnak hírt felőle, talán az Űrge Kálmán útján. Persze lehet, hogy valami *jószívű* ember — ilyen is van! — pártulfogta (Szabó 243) stb.; *keményfejű* 'makacs': GYÓNTATÓ (csak egy mozdulattal jelzi, hogy nem vagy semmire vele). PRIOR. Ó, a *keményfejű* (Németh 2: 158) stb.; *keménykező* 'erélyes': 2. FÉRFI... Nekünk egy józan eszű ember kell, akit tisztelnek a beosztottjai, tehát tud fegyelmet tartani. 3. FÉRFI. És nem szenved, hanem erélyes, *keménykező* (Örkény 1: 410); *kőszívű* 'szívtelen': LANDOLFO... Márk mester, maga mit keres itt... Nem tudja, hogy ez rendelet ellen van? IRNOK. Ne légy már olyan *kőszívű*, Landolfo. Egy kis írásmunka a matematikus úrnak. Még neked is lehet rossz szemed s lányod Firenzében (Németh 2: 295); *nagyhangú* 'főlényesen nagyképző': KONFERANSZIE (bemutatja). Ő Göndör Sándor. E darab hőse. Bővérű, szertelen, *nagyhangú*, nagyívó, cigányozó korhely, azonban belül, ugye, csupa szív (Örkény 3: 263); *nagyszájú* 'nagyképzően hangoskodó': Csak jönnének azok a bécsiek — lamentál egy asszony. Akkor ennek a *nagyszájú* pesti kofának felkopna az álla... (Nagy 455) stb.; *nehézfű* 'lassú felfogású': SÍRÁSÓ. Hát nem érti? Megvan a német veszedelem pótszere. Az én pusztulástruvájom. VIOLA. Úgy látszik: *nehézfű* vagyok... (Németh 1: 166); *nyaktörő* 'veszélyes': SZÉCHENYI... Ezt az embert nem a tiszta, visszatartóztathatatlan felháborodás kényszerítette ilyen *nyaktörő* dologba, hanem valamely irodalmi kép, Posa márki, vagy nem is tudom, mire gondol ön (Németh 2: 90); *talpraesett* 'önmagát mindig feltaláló; frappáns': ZSUGORI (magában). *Talpraesett* fiú!... Ez aztán a cseléd! (Örkény 3: 337); Vannak ilyen emberek, akik esztendőig szürkén, kelletlenül senkinek se kedvére élnek; még csak a sörházban sem tudnak sikert elérni valamely *talpraesett* megjegyzéssel, az asztal végére ültetik őket (Krúdy 79) stb.; *üresfejű* 'buta': CICA (szemrehányóan)... Ha már le kell nézni valakit, előbb lenézem az olyan *üresfejű* legényeket, akik csak szíják a családjukból a pénzt, és semmit sem produkálnak... (Németh 1: 30–31); *vajszívű* 'érzékeny, gyengéd': Nagy örvezető szürke kis emberke, Hódi kétméteres óriás, csöppet sem nevetséges, mert nem a „*vajszívű* óriás” típusa (Örkény 1: 21); *vérfagyasztó* 'borzasztó, rémületet keltő': A borbély még néhány emlékezetében maradt zenezámot is el akart énekelni a szabadkai bálból. Éppen próbálgatni kezdte hangját, de az elnök *vérfagyasztó* tekintetére hirtelen megingott, és visszaült székére... (Krúdy 166) stb.; *vérszomjas* 'vérengzésre hajlamos': Orlay még mindig nyugodt. Ha ásítana, nem csodálkoznék. Keresem a szemében a tüzet, az elszánt, *vérszomjas* merészséget, és nem találok, nem találok. Valakinek itt meg kell halnia, de ki lesz az?... (Kosztolányi 127) stb. Stb.

b) *halálsápadt* 'nagyon sápadt': Az apám szelíden megfogta a kezem, megcsókolt, arcát, *halálsápadt*, szegény szakállas arcát felém fordította, és kiküldött a szobából (Kosztolányi 223) stb.; *makkegészséges* 'virulóan egészséges': Jánoska, aki hatéves koráig *makkegészséges* volt, egy júniusi délután hirtelen háyni kezdett (Kosztolányi 681) stb.; *nyílegyenes* 'egészen egyenes': A girbegurba rácváros mellé... négy *nyílegyenes*, hosszú utcát tűztek ki a katonai mérnökök: ott laknak a sváb telepések (Herczeg 426) stb. Stb.

Melléknévi funkcióra utaló egybeírt ál monofrazémák nagy számban figyelhetők meg nyelvünk valamennyi függőleges és vízszintes változatában. Kialakulásukat és elterjedtségüket azzal lehet magyarázni, hogy egyszerűbben és könnyebben lehet őket szintagmatikus viszonyba hozni más nyelvi elemekkel, mint eredeti (többtagú) változataikat. Vö. pl. *olyan ember, akinek nagy szája van* — *nagyszájú ember*.

Ilyen ál monofrazémák létrejöhetnek lexémahasonlító frazémá sorokból (O. Nagy-i értelemben vett szóláshasonlatokból) is, mint pl. *halálsápadt* + *sápadt, mint a haldl*. Ezek a képződmények megrövidült változatukban is megőrzik elsődleges szemantikai tulajdonságaikat, s ily formában is utalnak a vezérszóval kifejezett tulajdonság nyomósítására. Vö. *egyenes, mint a nyúl* 'egészen egyenes' — *nyülegyenes* 'egészen egyenes'. Természetesen stiláris szempontból a két változat nem tekinthető egyenértékűnek. (E jelenségre vonatkozóan vö. Somhegyi Gyula: Poligén frazémá sorok a magyarban. Nyr. 111 [1987]: 342–4).

Az egybeírt melléknévi ál monofrazémák jelzői funkciót töltenek be a mondatban. Ezért van az, hogy általában nem fordulnak elő toldalékos formában és önállóan. Mindez nem vonatkozik a főnevesült képződményekre, mint pl. *vérszopó*, ill. a melléknévi monofrazémákból toldalékolás útján keletkezett határozószókra, mint pl. *nagyhangúan*.

2.4. A határozószóra utaló egybeírt ál monofrazémák lehetnek toldalékos főnevek és melléknevek, határozói ige nevek, valamint névutós főnevek.

2.4.1. T o l d a l é k o s f ő n e v e k

a) *félvállról* 'lekicsinylően': Midőn a két cimora nyeregbe ült, hogy útra keljen hazafelé, Gábor csak úgy *félvállról* odaszólt a rab huszárnak: (Herczeg 372). A telekkönyvvezető féloldalvást ült az asztalnál, mintha még mindig tartana némi haragot a könyvtárossal. A szakállát pedergette, és *félvállról* kérdezte: — Hát mi is van azzal az Alvinczi urasággal, aki a hamis váltókat gyűjti (Krúdy 32). Le a kalappal, fiatalember, mert most is száz sárga csikó fickándozik az én zsebemben. A deák *félvállról* felelt: — Nem szoktam lovaknak köszönni, még ha a körmőczi ménesből valók is (Móra 2: 63). — Kúrálom az igazságot — mondta *félvállról*, s eltűnt, s még a kalapját sem vitte (Tamási 1: 85) stb.; *istenigazában* 'kegyetlenül, alaposan, nagyon': Vörös körszakáll nőtte körül húsos arcát, s akkor volt a legboldogabb, ha betérhetett a kocsmába, és *istenigazában* leihatta magát (Kosztolányi 213); *körömszakadtáig* 'legvégsőig': — Mondtam, hogy földvár volt itt valaha — mondja. Mert ő ilyen ember, *körömszakadtáig* védi a maga igazát (Szabó P. 1: 283) stb.; *lőhalálában* 'a lovakat kíméletlenül hajtva; nagy sietséggel': Míg várakozunk, *lőhalálában* nyargal a szövetkezeti elnök . . . (Sütő 1: 166); Végül a tisztiszolgáját küldte el egy tábornokbarátja lakására. A tábornok otthagya az ebédjét, *lőhalálában* sietett az ezredeshez, aki még mindig peckesen kifeszülve, hajdonfőtt tisztegett a csupasz falak előtt (Kosztolányi 432) stb.; *madártávlatból* 'felülről, nagy magasságból szemlélve': nézük, bár *madártávlatból* addig az átkelési kísérleteket, azokat az éppoly törékeny hajókákat, melyekkel a modern gondolkodás kísérletgette földérinteni a Sztüxen túli tartományokat (Illyés 56); *szabadlábban* 'szabadon, nem letartóztatva': A rend ellensége is a társadalmon belül szorgoskodik, kisebb-nagyobb közösségekbe csoportosulva, de még a törvénytörők, a ganoverek is összetartanak, *szabadlábban* és fogságban érzelmileg — s amennyire lehet —, gyakorlatilag is segítik egymást (Déry 541); *szemeláttára* 'előtte': Saul *szemeláttára* dőlt a kardjába, és Dávid mindig odakacsintott rám, mielőtt vakszemen ütötte az óriást . . . (Móra 2: 452). Stb.

b) *torkaszakadtából* 'olyan hangosan, ahogyan csak bír': Szédült. Homlokán kidagadtak az erek, és *torkaszakadtából* ordított reájuk: — Takarodjatok innen! (Kosztolányi 184), „Hisz ezek bolondok! — gondolta magában. — Hisz ezek egytől egyig meg vannak örülve . . .” Aztán *torkaszakadtából* elkezdett sírni (uő. 220) stb.

Ezek a határozószók olyan frazéma-egybeírások, amelyek csak határozóragos alakban fordulnak elő.

2.4.2. Toldalékos melléknévek

a) *bőkezűen* 'bőven adakozóan': Ha azonban Petőfi csak borgazdasági alapon részesült is szíves fogadtatásban, annál *bőkezűbben* mérte a pesti sajtó a babért Prégardt János úrnak . . . (Móra 2: 511) stb.; *eszeveszettül* 'esztelen túlzásokba csapva': Az orvost nem engedte közel magához, *eszeveszettül* hányta-vetette kis testét, karosszékek, szekrények alá bújt, mindenkit megharapott, aki a közelébe ért (Déry 386); *jőlelkűen* 'jószívűen' — És ugye, én — folytatta *jőlelkűen*, hogy abba hagyhassa vele az aházást, mert félt, megint rosszabbul lesz, és tombolni fog —, én is itt vagyok, látod? (Szabó 439); *lágyszívűen* 'könyörületesen': OTTÓ. Ha így ítélsz Henrikről: van okod újra megkötni rajt, amit *lágyszívűen* feloldottál (Németh 1: 576); *szárnyszegetten* 'csalódottan': (Megint várnak valamit, de a vendég fagyosan hallgat. Mariska *szárnyszegetten* leül.) (Örkény 1: 224); *szemrehányóan/szemrehányólag* 'rosszallóan': — Engedj, engedj . . . — sikoltott, s egy kigyó-szerű mozdulattal ki akart siklani a szép férfi öleléséből. Cser elengedte. Kimerülten a diványra dőlt, megtörölte a homlokát. — Hol a te lelked, hol a te igazi, becsületes arcod? — kérdezte *szemrehányóan*, szomorúan (Kosztolányi 51), Ám az elnök most felemelte méltóságos kezét, és minden további megjegyzés nélkül oldalba döfte Kriptait. A gondnokság alatt lévő úriemberke álmosan, keservesen, *szemrehányólag* nézett rá: (Krúdy 256) stb.; *szívfájdítóan* 'feltűnően': Igen, ő volt — Fiametta! A fehér lován ült, és *szívfájdítóan* szép volt (Herczeg 277); *szívettépően* 'lelki fájdalmat okozóan': Ebben a percben különös hang hallatszott a szent fal felől. Mintha egy óriás fatűlök szólalt volna meg mély, puha, *szívettépően* szomorú zöngéssel (Herczeg 35); *szívszaggatóan* 'szánalmatkel-tően': — Ne haragudj, hogy zavarunk, de muszáj megmondani, mit csinált a gyerek. Egész eddig csendben volt, örültünk neki, hogy jól elaludt, s most *szívszaggatóan* kiabál a szobából: (Móra 1: 78) stb.; *szűkmarkúan* 'fösvényen': Az útkaparó hát meghalt, hiszen halandó az ember meg aztán öreg is volt már, de az már mégis csak szégyen, hogy nagyon *szűkmarkúan* bánt el a családjával a vármegye (Szabó P. 1: 239). Stb.

b) *falfehéren* 'nagyon sápadtan': Aztán *falfehéren*, reszkető testtel a kezét emelve, szétnézett, nem hallotta-e ezt valaki (Nagy 54) stb.; *halálsápadtan* 'ua.': Nagy lárma támadt, az igazgató *halálsápadtan* rázta a csengőt, végre megkérdezte, hogy kívánok-e szólani (Móra 3: 39) stb.; *halottfehéren* 'ua.': A hajó ájulatos nyikorgással, sziszegő kötelekkel kikötött. *Halottfehéren* nézte. Aztán levette a kalapját, meghajolt a leány előtt, és sötétén mosolyogva, egy finom mozdulattal, akárcsak egy bálnéző, a remegő hajóra mutatott: Tessék beszállni! (Kosztolányi 33); *halothalványan* 'ua.': A jobb szobában, mely öt lépés hosszú és széles, a köpcös mészáros táncol örömeiben. Balra az anya, zilált, sűrű hajával, *halothalványan* (Kosztolányi 799) stb.; *halottsápadtan* 'ua.': Tíz nappal a bemutatás előtt Kazimir nagyon udvariasan, de *halottsápadtan* azt kérdezte: „Ugye, nem sértődsz meg, ha adott esetben nem a nagyszínházban, hanem a studióban mutatom be a darabodat?” (Örkény 1: 488); *nyílegyenesen* 'közvetlenül; rögtön': A golyó *nyílegyenesen* rohant agyvelejébe. Halványan, véresen esett a fürdőkád mellé (Kosztolányi 635); VENDÉG . . . Sose felejttem el, amikor megkaptam az érettségi bizonyítványt, *nyílegyenesen* odamentem, és ők fel is vettek a Hidraulika 2-be (Örkény 3: 240) stb.; *nyílsebese*n 'nagyon gyorsan': . . . Fiametta *nyílsebese*n, mint a játszó macska, lesurrant a lépcsőn . . . (Herczeg 266). Stb.

Az egybeírt melléknévi monofrazémákból alkalmilag képzett határozósók gyakran fordulnak elő az általam használt forrásokban. Főleg *-an*, *-en* képzős változatban figyelhetők meg, de ismert *-lag*, *-leg* képzős változatuk is. Vö. *szemrehányóan* — *szemrehányólag*. Képezhetők középfokú melléknévből is, mint pl. *bőkezűbben*.

2.4.3. Határozói igenevek: *lélekszakadva* 'a nagy sietségtől zilálva': SZOMSZÉDASSZONY (*lélekszakadva* a tornák felől). Mi történt, drága szomszédasszony? (Németh 1: 79) stb.; *szemrehányva* 'szemrehányóan': CICA (*szemrehányva*). Tudja Jani,

hogy ez nem szép. Nem voltam én éppolyan barátságos magához, mint akárkihez? Németh 1: 30) stb.; *szívdobogva* 'izgatottan, aggódva': Vilma már messziről megérezte ezt, és *szívdobogva* lépett be. Ott állt a fülledt családi körben (Kosztolányi 772) stb. Stb.

Az egybeírt igei ál monofrazémákból képzett határozói igenevek csak helyenként figyelhetők meg.

2.4.4. Névtós főnevek: *jószívénél fogva* 'szívességének köszönhetően': LUDAS. „Mind e készlet a drágaságokkal egyetemben, törvényes becsénél fogva is többet ér háromezer pengőnél, és csak a kölcsönadó *jószívénél fogva* értékeltetik a hiányzó kétezer pengő erejéig . . .” (Örkény 3: 340); *szemrebbenés nélkül* 'azonnal, gondolkodás nélkül': — Nem kutyakötelességed-e, ha én azt mondom, hogy adj pénzt, *szemrebbenés nélkül* a zsebedbe nyúlni, te becselenség vámszedője (Nagy 93), ILUS . . . És ezt nekem, elkétkülve a dühtől, mint a Tudományos Akadémia hivatalos, négynyelvű tolmácsának, *szemrebbenés nélkül* angolra kell fordítanom. Szeretném tudni, hogy mit csinált volna az anyus? (Örkény 1: 343) stb.

Ilyen ál monofrazémát mindössze kettőt találtam a forrásokban. Közülük az elsőként említett egyáltalán nem fordul elő névtó nélkül, az utóbbi pedig csak konkrét jelentésben használatos ily formában. Vö. **vkinek a jószíve — szemrebbenés* 'a szemhéjak rezdülése'.

2.4.4.1. Ismert nyelvünkben olyan képződmény is, amelyben a főnévi rész és a névtó közötti szemantikai kötődést külön is jelöljük az egybeírással: *négyszemközt* 'bizalmas kettesben': — Kedves Terus — mondtam ravaszul, miután *négyszemközt* maradtam az áldozattal-, azt hiszem, nincs jó dolga nálunk (Déry 302), Azonban *négyszemközt* nem beszélhettem Emőkével. Mindig ott volt a szobában az anyja is, vagy Dsidsia, vagy más nőcseléd (Gárdonyi 246), — Még ne menjünk haza. Imádom az anyámat, imádom a testvéreimet, de miattuk sohasem tudok magával *négyszemközt* maradni. Gyerünk a régi, alvégi temetőbe, ahol ősz óta nem voltunk (Krúdy 44), Ettől fogva aztán a Kazinczypárt *négyszemközt* mindig boiötiaiaknak csúfolta a debrecenieket, akik így beszélnek magyarul: tudós tarsaság, partfogó (Móra 2: 361), HUSZ. Palec! PALEC *Négyszemközt* akartál lenni velem. HUSZ. Gyónni akartam (Németh 2: 170), meg-megölelik a leánykát, de hozzá nem érnek egyébként, mert érzik, hogy több gyönyörűség nem való — csak *négyszemközt* (Tamási 1: 25) stb.

Ez a jelenség mindössze egyetlen ál monofrazémára jellemző, ez azonban gyakran fordul elő nyelvhasználatunkban. Hadrovics László szóbeli közlése alapján a német *unter vier Augen* képződmény mintájára rögződött meg a magyarban.

3. Kötőjellel írt frazémakapcsolatok

A kötőjellel írt ál monofrazémák funkciójuk alapján lehetnek igék, főnevek, melléknévek, névmások és határozószók.

3.1. Igei funkciót jelölő frazémakapcsolatok: *hímel-hámol* 'óvatosan kertel': PETRICHNÉ (a fia mellé áll, suttogva). Félrehúz engem ez a Laji gyerek. Tudod, ezt szeretem a legjobban a legények közül . . . Asszonyosság, azt mondja . . . de látom, nagyon *hímel-hámol* — ha netalán úgy fordulna a dolog . . . (Németh 2: 611); *lót-fut* 'kitartóan végzi sok szaladgálással járó munkáját': Tehát ezért hívják Tót Gábort Zsíros Tót Gábornak. Hogy mennyit nélkülözött, *lótott-futott*, míg eddig elért, ahol ma van, azt nem lehet emberi ésszel felérni (Szabó P. 1: 38); *meghány-vet* 'alaposan megbeszél, megvitát': Mindenki elmondta a véleményét, s a különbséget *meghánytákvettették*. Az öreg szava mindig sokat nyomott, s végül Attilának a szava volt a befejező (Gárdonyi 141) stb.; *ötöl-hatol* 'bizonytalanul kertel': Az egyházfők, akik a festőknek oly tüzetesen tárgyias utasításokat adnak, a köznapibb érdeklődés előtt *ötölnek-hatolnak*;

századonként és földrészenként más magyarázatot nyújtanak, saját előbbi magyarázatokról is (Illyés 173).

Ezek a képződmények viszonylag ritkán fordulnak elő a forrásokban.

3.2. Főnévi funkciót jelölő frazémakapcsolatok: *csinjabinja* 'vminek a fortélyá': — Kitalálják a szőlőszedő gépet? Forgattam én a fejemben. Több *csinjabinja* lenne annak a gépnek, mint amivel majd fölmennek a holdra [sic!] (Illyés 135); *csonttá-bőrré* 'betegesen sovány ember': amitől a kardvívás olimpiai bajnoka is *csonttá-bőrré* soványodott emberi ronccsá silányodott . . . (Örkény 1: 408); *lóttni-futnivaló* 'sok szaladgálással járó teendő': Minthogy Vilmának sok *lóttni-futnivalója* akadt, német lányt fogadtak mellé (Kosztolányi 741); *színe-virága* 'vmely közösség legjava': Voronyezs minékünk második Mohácsunk. Nemcsak azért, mert itt is, ott is elveszett egy nemzedék *színe-virága*, eleven ifjúsága, Mohács azért is, mert nem a vége, hanem a kezdete volt a romlásnak . . . (Örkény 1: 7).

Ezek között a monofrazémák között van főnevesült ige is, amire az jellemző, hogy csak a második frazémája toldalékolható. Vö. *csinját-binját* — *lóttni-futnivalóját*.

3.3. Melléknévi funkciót jelölő frazémakapcsolatok: *csont-bőr* 'betegesen sovány': Méghogy szép volt! Az a lilafekete arc. Azok a merev szemek. Az a csupa *csont-bőr* test. Megborzong (Nagy 346) stb.; *füst-szikra* 'elviselhetetlenül szélsőséges': SZÉCHENYI . . . (Az indulóban levő Jósikához.) Már látom, tükön áll, báró. Sokallja az én csupa *füst-szikra* modoromat (Németh 2: 75); *hegyen-völgyön* 'feltűnően nagy és hosszú ideig tartó': A virágok szépen kibomlottak, s velük a messze futó illat, mintha rejtelmes tündérsereg *hegyen-völgyön* lakodalmat tartana (Tamási 1: 87); *ízig-vérig* 'igazi': Ezt annak köszönhetem, hogy teremtő képzeletem van, és *ízig-vérig* forradalmár vagyok (Örkény 2: 235); *mézes-mázos* 'túlzottan kedveskedő': BAKONYAI. Hogy lenne mindegy? Hát csak nem lehet valakit arról megítélni, amit mi elképzelünk róla? HANÁKNÉ. Miért ne lehetne? Nekem ő hiába hízeleg! Átlátok én az ő *mézes-mázos* modorán . . . (Örkény 3: 221–2); *tenyeres-talpas* 'nagy kezű és nagy lábú': Már az első napon belenézett a fénybe, s a hónap végén szétrúgta a polyáját, amelyet két *tenyeres-talpas* baba kötött köréje (Kosztolányi 546); *tutyi-mutyi* 'gyámoltalan': Egész sereg ember dolgozott ott, de nem olyan *tutyi-mutyi* módra, mint a másikon, hanem fűrgén és dalolva (Tamási 1: 470).

Ezekhez a melléknevekhez egyaránt tartoznak közhasználatú és alkalmi frazémakapcsolatok.

3.4. Névmási funkciót jelölő frazémakapcsolatok: *fű-fa* 'mindenki': F. bátyám apámnak unokatestvére . . . Vasárnaponként — anyám megfigyelései szerint —, mint egy mérges kis ölebet, sétáltatja a fájdalmát a szövetkezet előtt. Ahova — esküje előtt — betért rendszeresen egy-egy deci monopolra. *Fű-fa* kínálhatta; úgy kezelik, mint nyugdíjas politikust (Sütő 1: 25), LUDAS. Hagyjátok! Minékünk már annyi szépet és jót összeseltek, hogy egészen be van tőle dugulva a fülünk . . . Most pedig maga bejön ide az utcáról . . . és *fűt-fát* ígéretet, márpedig ahhoz legalább egy igazolvány vagy egy pecsétes papiros kellene. Van ilyene? Mert ha nincs, akkor tűnés! (Örkény 3: 388) stb., *fűhöz-fához*: Futkostam *fűhöz-fához*, leveleztem rogyásig német és francia kiadókkal, egyszer még Berlinbe is elkeszegettem, ugyancsak Füst Milán társaságában . . . (Déry 634), — Magyarországból rossz hírek jöttek, a török már benn van az országban. Nem csodálom, hogy a magyarok *fűhöz-fához* kapnak, a halál kopogtat a házuk ajtaján (Herzeg 298–9), Hasonlítoták *fűhöz-fához*, Mikszáthhoz és Auerbachhoz, Csehovhoz és Drachmann Holgerhez — azt hiszem, az utóbbinak a nevét se hallotta sohase (Móra 2: 213) stb., *fűnek-fának*: elmegy az uramhoz, mindent elmond neki, elmegy a maga feleségéhez, mindent elmond neki, mindent elmond *fűnek-fának*, tönkre akar engem tenni (Nagy 16) stb., *fűvel-fával*: Hát ezen a Kuszák bácsin muszáj kacagni. Már

akkor sem kellett volna így megijedni tőle, amikor *fűvel-fával* üzengetett, hogy felbontja a szerződést (Nagy 462), *fűtől-fától*: Kérte a tanácsot *fűtől-fától*, hogy mit lehetne most már csinálni, de senki se tudott neki szolgálatára lenni (Móra 1: 152). stb.; *hetel-havat* 'mindent': ISTVÁN. Melletted voltam, s itt Klagenfurtban kellett meghallanom, amit Schwechat óta magadban hordtál. GÖRGEY. Ezt nem hallottad. De gúnyt azokon, akik e sztoikus hitet ostoba reménnyel, cigányos nagyszájúsággal, *hetel-havat* összeálmodó könnyelműséggel pótolták? Ne feledd, hogy mégiscsak ők voltak a nemzet (Németh 2: 492) stb.; *tücsköt-bogarat* 'ua.': Nem, ez így nem mehet tovább. Mért vette be a két gramm aszpirint? És miért fecseg összevissza *tücsköt-bogarat*? (Kosztolányi 714) stb.

Az említett ál monofrazémák közül a *fű-ja* képződmény toldalékos változatai figyelhetők meg a leggyakrabban.

3.4.1. Találtam olyan példákat is, amelyekben a sajátos szövegkörnyezet más jelentést ad a frazémakapcsolatnak: *fűhöz-fához* 'valakihez': Én reális ember vagyok, s úgy látom, az a bajunk, hogy mindig olyan *fűhöz-fához* kapkodunk, amelyiknek magának is segítség kell (Móra 2: 383); *tücsköt-bogarat* 'vacakot': Szívesen segítenék neki, de ehhez aztán igazán számár vagyok. Sok minden *tücsköt-bogarat* összeszedtem már úton-útfélen, de e szép tavaszi nap nélkül úgy halok meg, hogy soha hírét sem hallottam a diszakkarideknek (uő. 2: 337).

Ezekben az esetekben kevésbé mosódik el a szókapcsolat eredeti konkrét jelentése.

3.5. A határozószói funkciót jelölő frazémakapcsolatok létrejöhetnek személyragos igéből, toldalék nélküli és toldalékos főnévből, toldalékos melléknévből, valamint határozói igenéből.

3.5.1. Személyragos ige mint határozószó: *török-szakad* 'mindenáron': D. Jóska fogadást kötött, hogy Erzsike leányságának *török-szakad* 'vérét veszi' (Sütő 1: 98).

Ez az ál monofrazéma a *ha török, ha szakad* frazémásor sajátos egyedi változata, s jól mutatja, hogy a frazemologizmusok megrögződésében a szemantikai kötődés a lényeges, s a grammatikai megformálás csak másodlagos jelenség.

3.5.2. Toldalék nélküli főnév: *hanyatt-homlok* 'eszeveszett gyorsasággal': — No, hozzon nekem egy üveg finom, nagyon finom pezsgőt. A pincér *hanyatt-homlok* szaladt, hozta a hűtővederben a pezsgőt, majd megsemmisült a buzgalomban (Kosztolányi 563), Sajnos, mikor hazaérték, Gabriel megelőzte őt. Ahogy beértek a garázsba, Gabriel valami reszelőt keresett, sehol sem találta, s bepillantott a csomagtartóba is. Ijedt kis arc nézett vissza rá, aztán Kandurka *hanyatt-homlok* futott kifelé a kertbe (Szabó 186) stb.

Ilyen példát mindössze egyet találtam, ez azonban gyakorinak tekinthető.

3.5.3. Toldalékos főnév: *agyba-főbe* 'nagyon': KONFERANSZIÉ. Ki háborította fel? NÉZŐ. Akit ön éppen *agyba-főbe* akart dicsérni... Az a Göndör nevű személy (Örkény 3: 283) stb.; *foggal-körömmel* 'elkeseredett szívóssággal': APÁCZAI... Fojtsanak a Szamosba, vagy dobjanak le a piaci templom tornyából; hisz itt is van folyó és torony, legalább örök emléke lesz a tudományáptolásunknak — addig azonban *foggal-körömmel* védem, amit lélekkel és munkával a birtokunkba vettünk (Németh 2: 703); *hébe(n)-hóba(n)* 'nagyon ritkán': Az egyiptomi királynők a fáraók kincseinek a rejtkehelyét őrizték, és akkor nyúltak a kincshez, amikor szükség volt rá, mert hiszen Egyiptom nem volt hódító állam, önmagának, önmagából élt, a fáraók kincsére tehát *hében-hóban* szüksége volt, hogy önmagát fenntarthassa (Krúdy 309), Bár sose látott még ilyent, nem volt neki egészen újság, mert ebéd közben, vacsora közben hallotta *hébe-hóba* a beszámolómat (Móra 1: 87–8) stb.; *hében-korban* „ua.”: A zenét valamely síp játszotta, amelyet *hében-korban* a torkára fojtottak fúvójának (Krúdy 314); *ímmel-ámmal* 'kelletlenül': „Aztán mondza valaki me nincs benne kacagás — háborog a határpásztor, aki derékfájása miatt csak *ímmel-ámmal* vett részt a kutatásban (Sütő 1: 183) stb.; *kézzel-*

lábbal 'erélyesen': Virág Ferenc megvett a választás után másfél fertály földet. Az előző választáson csak egy fertályt vett. Peidg *kézze-lábbal* támogatta a kormányt (Szabó P. 1: 259) stb.; *lépten-nyomon* 'mindig': SÁRKÁNY. Akkor miért menekülnek az emberek tőle? S mért álmodnak róla? Hisz *lépten-nyomon* ott hever — nem ő, a lehetősége. Nem hiszik el, hogy ott lehessen bennük, amiről álmodnak (Németh 2: 405) stb.; *nyakra-főre* 'egyre-másra': Janinak eszébe jutott, hogy milyen baj lenne abból, ha az ő édesanyja is neszét venné a dolognak, és azért *nyakra-főre* elindította a csapatot (Herczeg 478) stb.; *sebbel-lobbal* 'nagy sietséggel': Az öreg toronyóra *sebbel-lobbal* rohant előre, s kora hajnalban delet mutatott (Kosztolányi 257) stb.; *szívvel-lélekkel* 'teljes odaadással': ÓRNAGY . . . Mihelyt kifárad, megmondja, másfelől viszont, ameddig dobozolunk, addig *szívvel-lélekkel* . . . (Örkény 1: 246) stb.; *szőröstül-bőröstül* 'mindenestül': Van azért olykor egy-egy óra, amikor *szőröstül-bőröstül* belesimulok válaszaiba (Déry 281) stb.; *töviről-hegyire* 'eljegétől a végéig': Zorka egyszerre beszédes lett. Meglátszott rajta, hogy ezt a dolgot már *töviről-hegyire* átgondolta (Herczeg 451). Stb.

Átvitt jelentésű kötőjellel írt toldalékos főnevek gyakran fordulnak elő nyelvhasználatunkban. Olyan főnévi kapcsolatok tartoznak ide, amelyek toldalék nélküli alakban nem ismertek frazémakapcsolatokként.

3.5.4. Toldalékos melléknév: *fekete-fehéren* 'egyértelműen': A harmadik részletkérdéssel nem tudok egyetérteni, mert ha mi Jányt *fekete-fehéren* mint háborús bűnöst, fasiszta tömeggyilkost, cinikus és korlátolt férget ábrázoljuk . . . (Örkény 1: 545) stb.

Ezt a típust csupán egy képződmény esetében találtam meg.

3.5.5. Határozói igenév: *meghánnya-elve* 'alaposan megbeszélve, megvitatva': Csönd. A vendég esőndet kínál; hogy szóra bírja a társát. — Beszélgetve, *meghánnya-elve* a község meg az ország dolgait! (Illyés 125); *sülve-főve* 'állandóan': Az urak, bár gyakoriak voltak köztük a véres határvillongások, *sülve-főve* együtt voltak, és különbnek tartották magukat akárki fiánál, még a szent életű papoknál is (Herczeg 50).

Ezeknek a ritkán előforduló nyelvi jelenségeknek két típusa van. Az egyik típushoz azok tartoznak, amelyek alkalmilag képezhetők igei ál monofrazémákból, vö. *meghánnya-elve*. A másikba pedig azok sorolhatók, amelyek ily formában állandósultak, vö. *sülve-főve*.

4. Dolgozatomban azokkal az állandósult nyelvi képződményekkel foglalkoztam, amelyekben a frazémák szemantikai egybetartozására helyesírásunk is utal. Ezeknek két csoportját különítettem el. Az egyik csoportba soroltam az egybeírt frazemasorokat (frazeológiai egységeket), a másikba pedig azokat a frazemologizmusokat, amelyekben a kötőjeles írásmóddal érzékeltetjük a frazémák közötti szemantikai viszonyt. Mivel mindkét típusban legalább két frazémát kell feltételeznünk, ezért ezeket a jelkapcsolatokat *ál monofrazémák*-nak nevezem, így különböztetve meg őket a *valódi monofrazémák*-tól, amelyekben csakugyan egy frazéma van.

Kitértem ezeknek a nyelvi jelenségeknek az alaktani tulajdonságaira is, külön részletezve az igei, a főnévi, a melléknévi, a névmási és a határozói funkcióra utaló képződményeket.

Tekintettel arra, hogy az általam monofrazémáknak nevezett nyelvi képződményeket mind a külföldi, mind pedig a hazai szakirodalomban nagyon mostohán kezelik, ezért dolgozatomban hiánypótló céllal íródott. Ezen túlmenően azonban arra is fel kívántam hívni a figyelmet, hogy egy-egy formális kritérium merev szem előtt tartása néha a nyelvi rendszer önkényes megcsönkítésével jár együtt. Ezzel egyébként Juhász József is számol, amikor egyik úttörő jellegű dolgozatában — a szovjet kutatások eredményeit alkalmazva a magyar frazeológiai egységek jelentéstani vizsgálatában — megemlíti, hogy pl. a *rabváltató bor*, a *madárláttá kenyér*, a *tenyérbemászó képe van vkinek* stb. fra-

zeológiai egységek *rabvallató*, ill. *madárlátta* frazeológiai kötött használatú tagjai kapcsolódhatnak más szavakkal is. Pl. *rabvallató munka*, *madárlátta tizórai* stb. (A frazeológia jelentéstanához. ÁNyT XVI/1985.): 120). Juhász József azonban itt megáll, s nem utal arra, hogy ez a folyamat — amint azt a dolgozatomban található példaanyag is mutatja —, sok esetben a jelzői frazéma teljes önállósulásához, vagyis monofrazematizálódásához vezet. Ez utóbbi abban nyilvánul meg, hogy a jelzői frazéma szabadon kapcsolódhat olyan lexémákkal, amelyek szemantikailag szinonimikus, ill. oksági viszonyban vannak az eredeti frazemológiai kapcsolat főnévi elemével. Vö. *tenyérbemászó képe van vkinek* — *madárlátta arca/fizimiskája/fizionómiája/pofája van vkinek*; *madárlátta kenyér* — *madárlátta kifli/lekvár/sütemény/tizórai* stb. (A *kenyér* elem ma már talán a legritkábban fordul elő a nyelvhasználatban.); *rabvallató bor* — *rabvallató alexandrinus/munka/vers/zene* stb.: (Van egy negyvennyolekból való kalendáriumom, mégpedig német nyelvű. Annak egyik tábláján a „Talpra magyar!” található német fordításban, a másikon Rózsa Sándor támaszkodik a puskájára fametszetben *rabvallató* német *alexandrinusokkal* koszorúzva) (Móra 2: 123).

Forrásjegyzék

Déry	= Déry Tibor: A napok hordaléka. Bp., 1982.
Gárdonyi	= Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember. Bp., 1980.
Herczeg	= Herczeg Ferenc: Történelmi regények. Bp., 1983.
Illyés	= Illyés Gyula: Kháron ladikján. Bp., 1982.
Kosztolányi	= Kosztolányi Dezső: A léggömb elrepül. Bp., 1981.
Krúdy	= Krúdy Gyula: Etel király kincse. Bp., 1981.
Móra	= Móra Ferenc.
: 1.	= A vadember és családja. Nádihegedű. Bp., 1981.
: 2.	= Napok, holdak, elmúlt csillagok. Á fele sen tudomány. Bp., 1980.
: 3.	= Hannibál feltámasztása. Ezek az évek 1914—1933. Bp., 1981.
Nagy	= Nagy Lajos: A vadember. Budapest nagykováház. Három boltoskisasszony. Bp., 1981.
Németh	= Németh László: Szerettem az igazságot. Drámák 1931—1955. 1—2. Bp., 1981.
O. Nagy	= O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976 ² .
Örkény	= Örkény István: Drámák. 1—3. Bp., 1982.
Sütő	= Sütő András
: 1	= Anyám könnyű álmot ígér. Bp., 1981.
: 2	= Az idő markában. Bp., 1984.
Szabó	= Szabó Magda: Bárány Boldizsár. Sziget-kék. Tündér Lala. Bp., 1983.
Szabó P.	= Szabó Pál: Talpalatnyi föld. 1—2. Bp., 1961.
Tamási	= Tamási Áron: Összes novellái. 1—2. Budapest—Debrecen, 1979.

Somhegyi Gyula

Egy szintaktikai szerkezet történetéhez*

(A *ha ki* kezdetű mellékmondatok)

Simonyi Zsigmondra alkalmazza Arany János szavait Károly Sándor: „Hová tekintesz, magyar, hol Simonyi nevét ne lásd megírva?” (ÁNyT. 14: 265). A nagy magyar nyelvtudós emlékének szentelem az alábbi gondolatokat.

* Elhangzott 1988-ban a IV. nyelvészkonferencián

1. O. Nagy Gábor kiváló nyújtmányában tallózva (Magyar szólások és közmondások) azok az idiómák ragadták meg figyelmemet, amelyek több változatban szerepeltek a kötet anyagában. Számos olyan adat tűnt fel, amelyeknek variánsai szembetűnő párhuzamosságot mutattak: az egyikük *ha* kötőszós, a másikuk *ki* kötőszós mellékmondatlall állt. Az is figyelemre méltó, hogy gyakori a feltételes mellékmondat 2. személyű formája.

(1) Ha borja, nyalja [rég: Kinek borja, (az) nyalja]! (b 1094.)

(1a) Ki farkassal tart, annak vonítani kell [Ha farkasok közt vagy, neked is ordítani kell] (f 277.)

(1b) Aki fölteszen, játszani is kell annak [Ha fölítettél, játsszál is] (f 611.)

A két kötőszó együtt is megtalálható:

(2) Ha a tüzet szereted, a füstjét is szenvedd [rég: Ha tüzet szereted, füstjét is szenvedjed, *Ha ki* tüzet szeret, füstit is szenvedje] (t 883.)

S csupán ebben az alakban:

(2a) Későn érkezett szerencse, *ha kit* halála tett nagygyá. (sz 846.)

2. Ugorjunk egyet az időben, s változtassunk műfajt is! Ady Endre egyik legismerőbb versében olvashatjuk:

(i) „*Ha ki* király, Sorsának a királya,

Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja. . .”

(Hunn, új legenda)

József Attila fiatalkori költeményében áll:

(ii) „*Ha ki* erős ember, erős az ő dolga,

vagyok én a magam húsultató dolga.”

(Jut most elég)

Az Élet és Irodalom 1985. augusztus 16-i számának 5. oldalán közölte Pákolitz István rövid lírai alkotását. Így végződik:

(iii) „a gyepelő el van eresztve

aligha lesz könnyű dolga

ha ki mégis visszafogja”

(Aligha)

3. Tekintsünk most néhány prózai példát! Honffy Pál—Szabolcs Árpád Levelezési tanácsadó c. kötetében (Bp. 1975.) idézi az 1805 és 1824 között 7 kiadást megért gyűjteményből (Kis János—Trattner Mátyás: Legújabb magyar és német Levelező könyv . . .): „Ami engemet illet, teljes tehetségem szerént igyekezem minden alkalmatosságot hasznomra fordítani, *ha miben* az Urnak tetszését megnyerhetem, s magamat egy oly érdemes atyafiságnak szeretetére méltóvá tehetem” (Honffy 62—3).

Karinthy Frigyes így emlékezik az íróra —régészre—muzeológusra: „Móra Ferenc szelíd humorát, mosolygó bölcsességét, finom gúnyolódásait s a magyaros öngúnyt is könnyű volt leszámaztatni a Jókai-, Mikszáth-, Tömörkény-féle szellemi családfából, formai vérvizsgálattal, s megnyugodni benne, hogy az elmúlt két évtizedben ő »képviselte« azt az örökséget, ő játszott irodalmunk zenekarában, zongorán, cimbalmok és jazzkürtök közt, ezen a mesterhegedűn, mint a leghivatottabb, szinte kinevezett tanára a drága és nemes hangszernek. . .

De *ha ki* figyelmesebben követte technikán s cifrázason túl a szólamot, s különösen *ha ki* személyesen ismerte az embert, valami nyugtalanság fogta el. Mindig bujkált bennem valami féltudatos gyanú, hogy Móra Ferenc nem akarta, csak vállalta ezt a szerepet” (Szavak Móra Ferencről. In: Mórától Móráról. Vál. Megyer Szabolcs. Bp. 1979. 337).

3.1. Most két prózarészletben fordításban lássuk a *ha ki* együttest!

„Tudd meg, sólyom, az egész világon is hiába keresnél ennélkülönb rejteket a knyáz-kisasszonyod számára. Éjfél után már erre sem megyen át egyetlen élő lélek, hacsak velem nem, ama szurdékot pedig eleven ember lába még nem taposta. *Ha ki* jövendöltetni akar, megáll a szurdék előtt, s ott vár, amíg kijövök” (Sienkiewicz, H.: Tűzzel – vassal. Bp. 1969. 338; ford. Mészáros István).

István király Intelmeinek egy helye: „... nehogy a jó ... megromoljék és megsemmisüljön. Mert *ha ki* a szentegyház méltóságát csorbítja vagy csúfítja, azon munkál, hogy Krisztus testét csonkítsa” (ford. Kurucz Ágnes, Bp. 1982. III. fej.).

4. Aki ismeri Sienkiewicz idézett művét, az tudja, hogy a cselekmény 1647-ben kezdődik. Amikor szerzője írta, *nyelvi* is történeti ízt adott neki: két és fél évszázaddal korábbi nyelvi-nyelvhasználati jelenségeket mutatott be. Az archaizáló szándéknak tehát jelen kellett lennie. Az Intelmek fordításakor Kurucz Ágnesnek ugyan-csak ahhoz a nyelvi és kulturális miliőhöz kellett alkalmazkodnia, amelyben Asztrik érsek fogalmazta. A két fordításban közös a latin nyelv nyilvánvaló hatása! Az Intelmek latin nyelven íródott, s a már idézett S. Trilógia másik helyén Zagloba így szól:

— „'Loquor ²latine! „... nemes ¹ember vagyok!’” (I. m. 291).

4.1. Idézzük most Bárczi – Benkő – Berrár alapművét: „nyelvemlékeink, de főleg kódexeink mondattana egy sereg latinos vonást mutat föl... Ez a mélyre ható latin hatás ... kétségtelenül a latin nyelv szakrális jellegén alapult. A szent vagy legalábbis nagy tiszteletben álló szövegek fordításakor a fordító a lehető legnagyobb mértékű hűségre törekedett, még nyelvi erőszak árán is, hogy a magyar szöveg mintegy pontos mása legyen a latinnak” (A magyar nyelv története. 521); — majd a középmagyar korról szólva: „Sze-replő ember számára egész korszakunkon át a latin nyelv ismerete elengedhetetlen, s e nyelv a magyar köznemesség második nyelvéné, valóságos anyanyelvvé lesz... az írott nyelvi normák ... jelentékeny részben latinizmusok ... továbbra is érvényben maradtak ... nemzedékről nemzedékre öröklődtek, a bibliafordítások szélesebb rétegekbe is átvitték őket” (I. m. 527).

5. A bibliafordítások közül először a Münchener Kódex 1971-es kiadásában vetettem össze a *si quis* (és változatai) fordítási variációit. Az eredmény:

latin	magyar	az adatok száma
<i>si quis</i>	<i>haki</i> (sic!)	3
	<i>ha ki</i>	30
	<i>ha valaki</i>	3
	<i>valamit</i> (' <i>ha valamit</i> ')	2
<i>si quid</i>	<i>hamit</i> (sic!)	4
	<i>ha valamit</i>	2
	<i>valakit</i> (' <i>ha valakit</i> ')	1
<i>si quisquis</i>	<i>valaki</i> (' <i>ha valaki</i> ')	1
<i>si quod</i>	<i>ha mely</i>	2
<i>si alicui</i>	<i>ha valakinek</i>	1
<i>ut si quis</i>	<i>hogy valaki</i> (' <i>ha valaki</i> ')	1
<i>nisi quis</i>	<i>hanem ha ki</i>	1
<i>nisi qui</i>	<i>hanem ki</i>	1
<i>nisi quod</i>	<i>hanemha melyet</i>	1

Látható, hogy az összesen 53 lehetőségből 41 a *ha ki* (*mi*, *mely*) formában szerepel. A másik érdekesség: a leggyakrabban a *valaki* váltja a *ki* névmást.

5.1. Az ellenkező oldalról vizsgálva a kérdést: van-e 'ha valaki' jelentésű forma a magyar fordításban, ami nem *si quis*-re megy vissza? A következőket találjuk:

<i>quicumque</i>	<i>ha</i> ('ha bárki')	1
	<i>valakik</i> ('ha valakik')	8
	<i>valamely</i> ('ha valamely')	1
<i>quidquid</i>	<i>valamit</i> ('ha valamit')	1
<i>quisquis</i>	<i>valaki</i> ('ha valaki')	3
<i>qui enim</i>	<i>mert valaki</i> ('ha valaki')	1
<i>quis quid</i>	<i>ki mit</i> ('ha valaki valamit')	1

6. Úgy tűnik, a 'bárki, bármi' jelentés nem idegen a magyar *valaki* formának. A TESz. III. kötetében azt olvashatjuk: *valaki* nm JókK 1. 'bárki, meg nem határozott személy; jemand'. 2. 'aki; wer' (1076). A II. kötetben ez áll: *ki* HB 'aki, amelyik'; JókK 'valaki'; NagyvGH 1460 k: 'mindenki' . . . Vonatkozó értelmű összetett mondatokban vált kötőszói szerepű vonatkozó névmássá" (480). És ugyancsak e kötetnek a 7. lapján: „*ha* 1350 k kötőszó; 1508 (DöbrK) 'mikor, wann' ?; TihK: a feltétel kifejezésére." S ugyanott: „Eredetileg hely-, majd időhatározószó lehetett, ebből vált előbb a feltétel nélküli időhatározó mondatok, majd a feltételes, megengedő mondatok kötőszavává. A ném *wann* 'mikor, amikor' és *wenn* 'ha' is azonos eredetű.”

7. Megvizsgáltam a Jordánszky-kódex teljes korpuszát témánk szempontjából. Az összesített adatok a következők:

<i>ha ki/mi/mely</i> (írasmódja <i>ha-mi</i> is!)	103
<i>ha valaki/valamely</i>	7
<i>ki</i> ('ha bárki')	5
<i>valaki</i> ('ha bárki')	50
<i>vala</i> ('ha bárki')	2
<i>valamely . . . és ha</i> ('ha valamely és ha valamely')	5
<i>valaki és ha</i> ('ha valaki és ha valaki')	3
<i>ha mikoron</i>	7
<i>ha mivel</i> ('ha amivel')	1

Láthatjuk, hogy a Münchener Kódexben is, a Jordánszky-kódexben is jelentős számú adatunk akadt a *vala* fenti jelentésben való előfordulására. Lássuk a szintaktikai környezetet is:

(3) Vala embert verend, és meghaland, az es meghaljon, mint gyilkos. Vala barmot megölelend, mást adjon helyette (JordK 3. k. 17. fej. 54).

8. Simonyi Zsigmond írja A magyar kötőszók c. munkájának 3. kötetében: „Érdekes az a latin *si-quis*, *si-quiv*-nek megfelelő kifejezőmód, mely szerint *ha* mellett még ma is nagyban dívik az egyszerű határozatlan névmások használata: *ha ki*, *ha mi* stb. = *ha valaki*, *ha valami*.” (112). A folytatásban közölt példák kódexekből, íróktól valók. Igen érdekesnek látszik Simonyi megjegyzése: „A *ha*-nak a névmás mögé vetése szokatlan: kinek mire s mikor *ha* szüksége léssen, mindenike mindjárt tőlem annyit vészen. Gvad RP. (uo.) És kissé később: „Ritkábban fordulnak elő az egyszerű határozatlan névmások más kötőszók, ill. viszonyító névmások mellett” (113). Ami pedig a *ha* melletti időhatározószói vonatkozó kötőszókat illeti: „gyakran váltakozik párhuzamos mondatokban *ha* és *mikor* 'vagy *ha* és *midőn*'; p. ritka nap veti be őket a városba, csak *ha* esett állat bőrért

kell a gazdához bevinni, vagy mikor elfogyott a tarhonya (Jókai)” — s lentebb: „Azelőtt az időhatározó *ha* helyett használatosak voltak ezek a kapcsolatos kötőszók (értsd: kapcsoló elemek — NJ) is: *ha midőn*, *ha mikor*, melyeket akár így is érthetünk: *ha valamidőn*, *ha valamikor*, vö. lat. *si quando*. Ma szokatlanok ezek a kapcsolatok, de a régiak gyakran éltek velük, s még századunk elején is használták, Kazinczy és mások” (i. m. 105).

9. Az eddigi gondolatokhoz a modern szövegtani megközelítésnek az a szempontja társul, amelynek a számára a beépítettség vagy beágyazottság a sorrend fontosságát hangsúlyozza. (Az előbbi terminus a szegedi iskolában, az utóbbi a generatív megközelítésben szokásos.) Mindkettő arra alapoz, ahogyan a kérdéses nyelvi egység a gondolatok sorába, a szintaktikai láncba épül, ill. ágyazódik. Lényegében mindkét irány vizsgálja a felépítő részek ontitását és sorrendjét.

9.1. Békési Imre a szövegben konstrukciótípusokat keres: „A konstrukciótípus a beépítésének lehetőségeivel együtt felfogott tipikus gondolati konstelláció. Formailag egyfajta szövegszerkezeti alapegység, amelyet két tartalmi-logikai viszonyfajta hierarchikus (az én kiemelésem, N. J.) egysége jellemez. A magasabb szövegegységbe a két viszonyfajta (s a viszonyított részek) sorrendi cseréjével épül be, beépítetlen helyzetében pedig szövegmnű értékű lehet, s a lezártság érzetét kelti” (A gondolkodás grammatikája. Bp. 1986. 31). Már csak egyetlen lépés van hátra: hogyan kerül ide a vonatkozó és a feltételes mondat? Békési azt írja: tartalmi-logikai viszony. Mit rejt ez a fogalom?

„A tartalmi-logikain a nyelvészetben mellérendelőnek nevezett (koordinatív) kapcsolásfajtákat ezek grammatikalizálódott változatait (az ún. sajátos jelentésű mellékmondatokat az okhatározóival együtt) értjük. Erre később még visszatérünk, ezért itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a tartalmi-logikai kapcsolások nem azonosak a logika tudományában definiált logikai konnektívumokkal. „Ezek — írja Molnár Ilona — valóságviszonyokból ismertek, illetve a mindennapi gondolkodásmódnak, azonkívül a közlemény aktuális körülményeinek, a közlő szándékolt hangsúlyainak, oktató, nevelő céljainak” (1982. 8. — Békési i. m. 36).

A témánk szempontjából fontos kérdés tehát: van-e az általunk analizált nyelvi jelenségben „tipikus gondolati konstelláció”? Ebből következőleg: meghatározható-e a feltételes és a vonatkozó viszonyfajta között (pl. közös főmondatukhoz képest) valamilyen hierarchikus összefüggés? S ezután: megállapítható-e a szövegbe épülésnek, a beépítettségnek nyelvi vagy nem nyelvi szabályszerűsége?

9.1.1. Ha a feltételes mondatokban ok-okozati összefüggések megléte nyilvánvaló, akkor az általunk tanulmányozott szerkezetek természetesen vetik fel azt a lehetőséget, hogy keressünk a feltételes és a vonatkozó szerkezetek együttesében konstrukciótípust. Ehhez az szükséges, hogy a vonatkoztatásnak is saját arculata legyen.

„És megsokasajtom az te nemzetedet, mint feldnek porát (ezért) *Ha ki* megszámlálhatja ez feldnek porát, hát az te nemzetödet es megszámlálhatja” (JordK 1. k. 13. fejt. 11).

„Ha ki azért tudja az jót, és [‘de’] nem teszi, bívre vétetik úneki” (JordK Jakob ap. a zsidókhöz 4. fejt. 217).

Az előbbi részletben a *ha* — *akkor* követi a főkapcsolást, az utóbbiban a főviszony az ok — okozat, s előtagjában alkapcsolás az ellentét. A kódexekben a legtöbbször magyarázat elő- vagy utótagjában találjuk a feltételes kapcsolást, néhány ellentétes konstrukció és következtető szerkezet mellett.

Magyarázat a főviszony: „Hetednapiglan kovászos ne lélettessék ti házatokban, mert *ha ki* ejendik, elvész annak lelke Izraelből, akár lakos légyen, akár jövevény” (JordK 2. k. 12. fejt. 37).

Beépített konstrukció: „Ójátok magatokat, hogy az hegyre fel ne menjeteK, se új határit ne illessétek, mert valaki illetendi az hegyet, halálnak halálával hal” (JordK 2. k. 18. fej. 41).

Kibővített konstrukció, az utótagban ellentéttel: „*ha ki* újonnan nem születendik víztől és Szentlélektől, nem mehet bé Istennek országában. (sic!) *Mert ha ki* testtől születik, test csak az, és ki Lélektől születik, lélek az” (JordK János ev. 3. fej. 170).

Az ellentétes konstrukció két *ha*–*akkor* elemmel: „*Ha ki* nappal jár, nem sérszik meg mert láttya e világnak világát. *Ha* kedig éjjel járand, megsérszik, mert nincs világ ő benne” (MünchK János XI. 9. 369).

9.1.2. Azt láttuk, hogy a 6.-ban tárgyalt jelentéstani okok miatt a konstrukcióépítésben a vonatkoztatás nem játszik külön szerepet. A gondolkodás grammatikájá"-ban látható a *ha*–*akkor* viselkedése a szerkezetek létrehozásában. E szempontból tehát nem tehetjük fel a *ha ki* bevezette szerkezetéről, hogy eltér a többi feltételes mondat viselkedésétől.

9.2. Ami a feltétel és a vonatkoztatás lehetséges hierarchiáját illeti, már az összegyűjtött korpusz is, Simonyi már idézett véleménye is azt mutatta, hogy a feltétel a gondolatmenet számára fontosabb, mint a vonatkozó kapcsolás. Erre vall a sorrendjük. Az összehasonlításához:

	<i>ha ki</i>	<i>ki ha</i>
MünchK	41	6
JordK	110	9
idiómák	18	2 (<i>ki ha is!</i>)
Ady + József A.	11	3

A fenti adatokban még nem is szerepelnek a *ha valaki* típusú szerkezetek. 2 idiómánkban a *ki* megelőzi a feltételes kötőszót, ám az adatok megengedést mutatnak: „Ki szépen viseli magát, ha rút is, szépek tartják” (sz 775, 635).

József Attila szép gondolatában:

„Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét, . . .
aki ha rám tekintett, nem tudtam nem remegni,
azt a szép, régi asszonyt szeretném nem szeretni.”

Jegyezzük meg, hogy a *ha*–*akkor* alkapcsolás. És a főviszony? Vonatkoztatás? A jelentés szempontjából oda kívánczok: azért, emiatt azt a szép, régi asszonyt szeretnem nem szeretni. Tehát következtető jelentés – vonatkoztató formában.

Említsük még meg Radics Katalin A vonatkozó mellékmondatokról c. tanulmányának egyik példáját!

(Választhatssz a járatok közül.) Jobb azonban, ha azzal a járáttal mész, amelyik megáll Prágában” (Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk. RácZ Endre és Szathmári István. Bp. 1977. 152).

Ha az adott szerkezetet a főmondat mellett sorrendi transzformmál v vesszük, az eredmény:

* Jobb azonban, *ha amelyik* megáll Prágában, azzal a járáttal mész. Ez utóbbi köznyelvi adat kapcsán megjegyzendő, hogy a lírai szövegek szerkesztésében is, az idiómák sorrendjében is igen fontos szerepet játszik a ritmus, a rímelés stb. A kéziratban már látható is, hogy a költői példák számozása emiatt elüt a többitől. Az pedig természetes, hogy a bibliafordítások alapján a latin nyelv *si quis* szórendje a magyarban is megmarad.

A másik feltűnő sajátosság: a kódexek kora óta a *ha ki* kötőszóegyüttesből hangtani okok miatt nem *ha aki* lett, hanem inkább *ha valaki*.

9.2.1. Álljon itt Rácz Endre és Szemere Gyula közhasználatú elemző jegyzetének egyik példája (Mondattani elemzések, 32):

„Vilma azt az arany tanácsot tanulta, hogy aki gyalog van, az ne válogasson a hintókban, hanem üljön fel mindjárt az első kínálkozó járműre.” (Mikszáth Kálmán)
Ami az „arany tanácsot” illeti, lehetne ebben a formában is:

„. . . ha valaki gyalog van, az ne válogasson a hintókban, hanem üljön fel mindjárt az első kínálkozó járműre.”

S régiesen (Simonyi 1883-ban azt írta: „még ma is nagyban dívik”):

. . . ha ki gyalog van, az ne válogasson a hintókban, hanem üljön fel mindjárt az első kínálkozó járműre.

Békési konstrukciótípusaiban ez a Mikszáth-mondat beszerkesztett következtető főviszonyú szerkezet, utótagjában ellentéttel. Az eredeti forma pedig — természetesen vonatkozó.

9.3. Az eddigiek alapján a szövegben elfoglalt helyét keressük a *ha ki*-nek. Feltűnő szabályossággal a *mondta, meghagyta, megparancsolta*-típusú idéző mondat után következik a bibliafordításokban. A kötőszóegyüttes tagmondatában *-and/-end* időjeles igék, főmondatukban felszólító módú igék találhatók. Így a *ha ki* értelme 'mindaz, aki', 'ha bárki'.

10. Mind a feltételes, mind a vonatkozó mondatok tárgyában igen fontos tanulmányok születtek. Berrár Jolántól való a „sajátos jelentéstartalmú mellékmondat” terminus, B. Lőrinczy Éva és Rácz Endre, Bánréti Zoltán és Radics Katalin neve mindenképpen megemlíthető. (Az irodalmi adatokat lásd Berrár Jolán: Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdéséhez c. dolgozatában, in: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatnana köréből. szerk. Rácz Endre és Szathmári István, Bp. 1977. 171—87). A téma továbbgondolását igényli Kenesei Istvánnak „Az alárendelő mondatok a magyarban . . .” c. dolgozata (NyK 107 [1985.]: 311—50. kül. 339 és skk).

10.1. A tanulságok elemzésünkben arra vallanak, hogy ;

- a *ha ki a si quis* szerkezet latinizmusaként került a magyar nyelvbe;
- egészen a XIX. század végéig használatos volt;
- mai nyelvünkben régies (l. ÉKsz. „ki. . . 4. rég: Ha ki 'ha valaki'” l. kiad. 691);
- a kötőszókettes nem közbeékelődésre vall, hanem csak a fordítás adta;
- a *ha* kötőszó áll elől, ritka a két elem cseréje;
- az összetett mondat szövetében a tömbösödés során (l. Deme László: Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. Nyr. 90 [1966.]: 399.) a *ha* váltakozhat vonatkozó kötőszókkal, párhuzamos szerkezetben; ezt már említettük a 8.-ban Simonyitól;
- valószínű, hogy az ok-okozati tartalmú, előrevetett vonatkozó mellékmondatok formák Békési konstrukciótípusaiban ugyanazt a helyet foglalhatják el, mint a *ha—akkor* szerkezetek.

11. Legyen ez a szerény gondolatmenet főhajtás Simonyi Zsigmond emléke előtt. Akadémiai székfoglalójában ezt mondotta: „mindenki tudja, hogy a nyelvészet az emberi gondolatnak legközvetlenebb nyilatkozásaival foglalkozik. . .” (ÁNyT. 13: 266). Remélem, a gondolkodás és a nyelv összefüggéseinek vizsgálatában a jelen előadás a nyelvészetnek eme alapvető fontosságú irányát szolgálta. Témánk szellemében: „Ha ki tihozjátok jövend, és ez tudománt vele nem hozand, ne akarjátok üteti házatokba befogadni, se idvezletet ne mondjátok úneki” (JordK.).

Nagy L. János

Szó- és szólásmagyarázatok

Szentpétervár. Az orosz birodalom gyökeres megreformálására törekvő I. Péter nem érezte jól magát a konzervatív szellemű és erkölcsű Moszkvában. Amikor 1703-ban a Néva torkolatának közelében fekvő Nienschantz (Nijenšanc) svéd erőd az orosz csapatok kezére került, I. Péter figyelme erre a vidékre terelődött. Akkortájt e vidék még nem állott egyébből, mint sűrű erdőből, óriási mocsarakból és nyomorúságos csúd halásztelepekből. Ráadásul állandóan fenyegetett a Ladoga-tó roppant víztömegét a Finn-öbölbe szállító Néva áradása is. I. Péter ezt, a birodalma legszélén fekvő mostoha helyet szemelte ki arra, hogy új, hatalmas várost építsen, amely Oroszország ablakául fog szolgálni Európa felé. 1703. május 16-án a Nyulak szigetén (Zájačij óstrov) kezdte meg annak az erődnek az építését, amelynek meg kellett akadályoznia, hogy ellenséges hajóhad hatoljon fel a Néván. (Az erőd mai neve *Petropávlovszkaja krépost'*.) Az építkezés egyre nagyobb méreteket öltött. Több mint negyvenezer embert hajtottak ide a környékről és a birodalom távolabbi részeiről. A cölöpök egész erdejét verték le a talaj megszilárdítására. Az építőknek eleinte nem volt a munkához szerszámjuk: a muzsik botjával vagy körmeivel ásta a földet és kaftánja szárnyában hordta a helyére. Az élelmiszerek is gyakran voltak híján. Ezrével haltak meg, de küldtek helyükbe másokat. I. Péter akarata az volt, hogy az új várost téglából és kőből építsék. Az országban azonban kevés volt a kőműves. Ezért I. Péter száműzetés és vagyonekbobzás terhe alatt megtiltotta, hogy a birodalom más városaiban kőépületeket emeljenek, a kőművesmestereket pedig az épülő új városba költöztette. Minden földesúr, akinek ötszáz parasztja volt, tartozott kétemeletes kőházat építeni. A szegényebb földesurak közös költségen építettek egyet. A város tervének elkészítése és szépítése céljából I. Péter a legjobb külföldi építészeket és művészeket hívta meg. — Moszkva lassan elnéptelenedett. Elhagyták a nemesek, a gazdag kereskedők. Az új, északi település 15–20 év alatt 70 000 embert számláló, népes várossá, Oroszország újjászületésének központjává fejlődött. Ám az újítások ellenségei el voltak keseredve Moszkva mellőzése miatt. Azt jósolták, hogy az új, „német” (azaz számukra idegen) város, amelyet idegen építészek terveztek, amelyet „eretnek” (azaz katolikus és protestáns) templomok megfertőztek, el fog tűnni az árvizek habjaiban, s egykor majd hiába keresik azt a helyet, ahol az „átkozott” város állott. De az új városon nem fogott az átok. 1712-ben Moszkva helyett I. Péter alkotása, az új északi város lett az orosz birodalom fővárosa. Az új fővárosban I. Péter diadalra vihette a katolikusok és a protestánsok iránti türelmességet, az idegenek iránti rokonszenvet. Moszkvában, ahol hagyományos volt az idegenyűlölet, az idegenek egy városon kívüli telepre, a *neméckaja szlobodá*-ba voltak szorítva. Péter új székvárosában viszont az orosz és az idegen, a pravoszláv és a más felekezetű keresztény együtt lakott és egybeolvadt.

Alapítása évében, 1703-ban az épülő új város neve több változatban volt használatos. Maga I. Péter a *Sankt-Piterbüch* névalakot részesítette előnyben. Ez teljes egészében holland forma. I. Péter saját nevét is hollandosan szerette írni: *Pieter*. A belföldi haszná-

latra szánt hollandos forma helyett a külföld számára szóló iratokban a németes *Sankt-Petersbürg* névváltozattal találkozunk. 1704-ben kiegyenlítőds ment végbe a hollandos és a németes névalak között olyképpen, hogy a németes alakból elmaradt a birtokviszonyt jelölő *s* (*Sankt-Petersburg*), amely a hollandos alakból mindig is hiányzott, és elterjedt a *Sankt-Peterbürg* variáns. A továbbiakban ez vált hivatalos orosz névalakká. Használatba került a *Sankt-* nélküli *Peterbürg* alak is. A népnyelvben a hollandos alakból rövidült *Péter*, a patetikus és költői stílusváltozatban pedig a görög utótagú *Petrópol'* jelölte a várost.

1914-ben a háború kitörése németellenes érzéseket korbácsolt fel Oroszországban. Ennek hatására az orosz főváros németes *Sankt-Peterbürg* nevét az orosz *Petrográd* névvel cserélték fel. Ám e kifogástalan szerkezeti felépítésű összetett név nem az 1914-es év terméke. A. S. Puškin már 1833-ban használta a Médnyj Vsádnik című, Nagy Péterről és városáról szóló poémájában. — 1924-ben, V. I. Lenin halála után Petrográd nevét *Leningrád*-ra változtatták. Csakhogy e két név, *Petrográd* és *Leningrád* között lényeges szerkezetbeli különbség van. *Petrográd* szabályos összetétel o kötőhangzóval. Ezzel szemben a kötőhangzó nélküli *Leningrád* nem igazi összetétel, mert az **Leninográd* lett volna, hanem szavak közvetlen összekapcsolásából álló juxtapositum, vagy, ha jobban tetszik, a *Lenin* név kiegészülése a helynévképző formánssá degradálódott *-gra*-dal, amelynek itt afféle a funkciója, mint a *-sk* képzőnek a *Leninsk* helységnévben. (E helységnévtípus őséneke tekinthető az 1775 óta adatolt *Jelizavetgrád*, amelyet 1934-ben *Kirovo*-ra, majd 1939-ben *Kirovograd*-ra kereszteltek át.) *Leningrád* mintájára később más helységnevek is alakultak Oroszországban: *Stalingrád*, *Vorosilovgrád*, *Kirovgrád*, *Kaliningrád*, *Ordzonikidzegrád* stb. A második világháborút követően ez a helynévtípus más szláv államok helynevei között is fel-felbukkant; vö.: szerbhorvát *Dimítrovgrád* 'korábban Caribrod nevű helység Ništól délkeletre a bolgár határszélen' (1945), *Titograd* 'Montenegró fővárosa; korábbi neve Podgorica' (1945); bolgár *Dimítrovgrád* 'város Plovdivtól kelet-délkeletre' (1947), *Blagoevgrad* 'város Szófiától dél-délnyugatra; korábbi neve Gorna-Džumaja' (1950); stb. A lengyelek a városnévképzésben eltértek az oroszoktól sugallt kordivattól, és továbbra is ragaszkodtak a szláv főnévi összetételek hagyományos kötőhangzójához; vö. *Stalinogrod* 'Katowice neve 1953 és 1958 között'.

1991 újabb változást hozott az északorosz metropolis megnevezésében. A viharos történelmi események sodrában a város lakossága azt a véleményét nyilvánította ki, hogy a *Leningrád* név helyett újra a régi, Nagy Péter korabeli *Sankt-Peterbürg* nevet kell használatba venni. Figyelemre méltó, hogy nem a szláv *Petrográd*-hoz tértek vissza, hanem az 1914-ig hivatalos névalakhoz.

Habent sua fata nomina geographica.

Kiss Lajos

Szép kövér fehérnép. A címűl írt szözerkezet példáján azt illusztrálnám, hogy a szépségideál változása a nyelvi rendszerben valószínűleg nem hagy nyomot, a nyelvhasználatban viszont tetten érhető.

A szépségideál változásának és kultúránkenti eltéréseinek ténye természetesen a nyelvészek figyelmét sem kerülte el. A jelenségről megemlékezett egy népszerű könyvében Björn Collinder is, a 19. század közepén tevékenykedett német antropológus, Theodor Waitz példája segítségével. Idevágó passzusa* annyira érdekes, hogy a könyv magyar

* „Dass die Auffassung davon, was schön sei von Volk zu Volk und von Zeit zu Zeit wechsell, ist so allgemein bekannt, dass wir dabei nicht zu verweilen brauchen. Um nur ein einziges Beispiel zu erwähnen: der Anthropologe Theodor Waitz erzählt, dass ein Einwohner des ehemaligen französischen Indo-China von der Gattin des britischen Gesandten verachtungsvoll sagte, sie hätte weisse Zähne wie ein Hund und ihr Gesicht wäre rosafarben wie eine Kartoffelblume” (Collinder 1978: 248).

recenzense sem mulasztotta el megemlíteni: „A nyelvi értékelés relativizmusát Collinder a következő példával szemlélteti: az egykori francia Indokínában egy bennszülött megvetően mondta az angol követ feleségéről, hogy fehér foga van, mint egy kutyának és arca rózsaszínű, mint a krumplivirág” (Károly 1981: 245).

A régebbi magyarban és számos nyelvjárásban meglehetősen elterjedt a „szép + melléknév + főnév” szerkezet típus az ideálisan szép ember (akár nő, akár férfi) jellemzésére. Pl. egy 1629-es marosvásárhelyi tanúvallomásban ez áll: „szánom az én szép fejér testemet az ő rút, fekete testére vesztegetni” (Vigh, szerk., 1980: 56).

A 20. század derekára kiérlelt hagyományos magyar népi szépségideál elsősorban „a munkára, az életre való alkalmassággal” állt kapcsolatban (Vajda 1988: 50), a vitalitást pedig telt idomok, piros arcszín fejezték ki. Egy kopácsi (Baranya megye) 1942-ben gyűjtött mesében (Csonka pajtás és sánta pajtás) az áll, hogy mialatt a királykisasszonynak jó dolga volt, „Nagyon szép kövér meg piros lett”; amikor viszont a boszorkány senyvesztette: „Fogyott a királykisasszony, soványodott, haloványodott” (Ortutay, szerk., 1960. 2: 333). Major Jenő egy őrségi (közelebbről kistrákosi) adatközlője így emlékezett házasságára: „Kaptam egy jó feleséget, szép kövér fehérszínű volt” (1948: 402). Dobozban (Békés megye) egy szerelmi rontás elbeszélések az 50-es években szintén egy „szép, nagy derék, nagy kövér” asszony sorvadásáról számolt be az adatközlő (Oláh 1985, 2: 149, 13). Nagy Olga széki gyűjtéséből való az alábbi tréfás kis történet: „A széki ember így dicséri a szép, kövér boncidai patikusnét: Ó be gyönyörű a nagyságos asszony, mint egy gyönyörű ökör. És milyen szép egyenes lábai vannak, mint egy lónak” (Vő 1981: 148).

Szórványosan későbbi gyűjtésekben is elő-előfordul az ideális szépség említett jellemzése. Pl. Vajda Máriának a 70-es évek második felében Balmazújvárosban végzett gyűjtésében (Vajda 1980) találhatók a következő kifejezések: *szép, derék barna ember* (45), *szép sudár legény* (59), *nagy derék, szép ember* (102), *szép, nagy derék paraszt jány* (135).

A *szép kövér fehérszínű*-típusú szerkezetek a mai magyar köznyelvben meglehetősen szokatlanok, többnyire ironikusan használatosak, mégpedig két okból: egyrészt a szépségideál változott meg (a kövér már nem szép), másrészt pedig a „szép + melléknév + főnév” szerkezet típus jóval ritkábban fordul elő ideális szépség nem ironikus jellemzésére. Tehát a szépségideál változásával párhuzamosan annak egy nagyon tipikus nyelvi kifejezőmódja is kiment a divatból. Ugyanakkor a mai magyar köznyelvben is használatosak olyan kifejezések, mint *szép hosszú ujjai vannak, szép piros alma* stb.

A „szép + melléknév + főnév”-típusú melioratív szerkezetek a mai nyelvjárások közül a számos archaikus vonást őrző csángó nyelvjárásokban a legelterjedtebbek. Kóka Rozáliának az utóbbi évtizedek állapotát regisztráló (némileg átfésült) gyűjtésében (1989) az *erőst szép, kövér bubacska* (44; *erőst „nagyon”*) és a *szép nagy kicsike* (70), amelyek a kisgyermek ideálját fejezik ki, éppoly természetesen, mint a *szép piros alma* (14), *szép zöld fű* (69), *szép veres autó* (71), *szép nagy rózsás tángyérok* (104). Ugyancsak a csángó nyelvjárásokra jellemző a (szintén, legalábbis részben melioratív funkciójú) *-cska/-cske, -ka/-ke* képzők egészen széles körű használata, olyannyira, hogy *facskaeska* is előfordulhat (Kóka 1989: 126).

Irodalom: Björn Collinder: Sprache und Sprachen. Einführung in die Sprachwissenschaft. Hamburg: Helmut Buske, 1978. — Károly Sándor: Collinder 1978 recenzioja. Nyelvtudományi Közlemények 83 (1981.) 1: 243–7. — Kóka Rozália: Egy asszony két vétkecskéje. Harminchárom bukovinai székely, gyimesi és moldvai csángó népi szerelmes történet. Bp.: Ötlet 1989. — Major Jenő, „Két arc és egy táj. (Vázlatok az Őrségből.)” Válasz 8 (1948.) 5–6: 402–12. — Oláh Andor: „Fübe-fába az orvosság!” (Békés megyei népi orvoslás.) I. kötet. A mirigy hét lánya, hét fia és hetvenhét unokája. (A népi orvoslás értelmezése, jellemzése.) 2. Adat-tár. Egészség, betegség, gyógyítás.

Szeged: Békés megyei Tanács V. B. Tudományos Koordinációs Szakbizottság 1985. — Ortutay Gyula, szerk.: Magyar népmesék 1–3. Bp.: Szépirodalmi 1960. — Vajda Mária: Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemről. Kecskemét: Erdei Ferenc Művelődési Központ 1988. — Vigh Károly, szerk.: Asszonyok és férfiak tükröire. Tanúvallomások a XVII. századból. Bp.: Magvető 1980. — Vőd Gabriella, Tréfás népi elbeszélések. Bukarest: Kriterion 1981.

Kicsi Sándor András

Az elidegenedett helynévről

Elsődlegesen a tájékozódás célját szolgáló tulajdonnév a helynév. Eredetileg nagyrészt köznévi megjelölés. A földrajzi alakulatok jórészt természetes úton kapták nevüket: valaki elnevezte a táj egy részét (vagy egészét), annak legjellegzetesebbnek talált vonásáról. A közösség ezt jellemzőnek találta, s a csoporton kívüliek előtt is így nevezte. S ez rendjén is van, így természetes, nagyjából ugyanez megy végbe a találó mesterséges nevek esetében is, amikor a névhasználó közösség (a névhasználati kör) által is elfogadhatónak ítélt szempont alapján adják a nevet; s bár az ilyenkor többnyire nem utal a táj vagy tájrész, objektum jellegzetes vonására, a közösség magához tartozónak fogadja el, egyetért a névadási alapot, a névadás indítékát illetően az elnevezővel. S ha ez nem így történik, az bizony nem természetes. Olyan jelenség létrejöttéhez vezet, mely behatóbb megismerését szeretném elősegíteni jelen dolgozattal. Az *elidegenedett név* fogalmát is ezért vezettem be, s ajánlom használatát.

A genézis, a fejlődés szempontjából, név és névhasználó közösség viszonya alapján megkülönböztetek természetes és elidegenedett helynevet. Az elidegenedett helynevek nem természetes úton alakultak, nem szerves a kapcsolatuk a tájjal s az őket — esetleg — használókkal, kívülről a használókra kényszerített nevek ezek; az elidegenedett név fogalma nem egyenlő a hivatalos név fogalmával, amely nem mindig mesterkéltnak, akár szervesen is kapcsolódhat a jelölt tájrészlethez (az elidegenedett névtől eltérően).

Például Aranyospolyán¹ egyik cigányok lakta utcáját *Cigánysor*-nak nevezik emberemlékezet óta, s ennek oka ma is világos. Az utcára erőszakolt — mert nem szívesen használják (főleg lakói) — név: *Margaréta utca (Margaretelor)*, a hivatalos. Általános vélemény: nem megfelelő. Nem megfelelő a név s az elnevezett viszonya. Az eredetileg névadó, az utcát lakó népcsoport gúnyolódásnak, rossz tréfának érzi az elnevezést, nemigen lévén ott, ami e kecses virágokra emlékeztetne.

A többiek pedig szintén érzik, mennyire nem találat e név: megmosolyogni, csakis erre jó. Hevenyészett, nemtörődöm, mesterkéltné vadás eredményeképp született ez az elidegenedett helynév is. Használatára ritkán kerül sor. A névalak megszilárdulása valószínűleg be sem következik. Nemcsak a helybeliek tájékozódását zavarja a név forgalomba hozatala, de elsősorban a máshonnan jötteket, akiket bizony gyakorta nem tudnak eligazítani a falubeliek a név tőlük idegen volta miatt.

Példa van szerencsére a hivatalos név és népi helynév megfelelésére sőt egybeesésére is (*Főút, Nagyút: str. Principálá*),¹ többnyire csak néhány. Kár. Ugyanis az elidegenedett nevek nagy száma éppúgy fokozza az elidegenedéserzést, ahogy a természetes nevek az otthonosság megteremtéséhez járulnak hozzá.

A helynevek „Múltunk oly becses forrásai mint a tárgyi emlékek. Őrzik a földfelszín alakját, a környezet jellegzetes növény- és állatvilágát, a tájban lejátszódott történeti eseményeket, a változó termelést, gazdálkodást, az emberek szokásait, hiedel-

¹ Tordába beolvadt aranyosszéki falu Kolozs megyében.

meit, olykor humorát is. Hasznát látja a nyelvészet, a néprajz, a gazdaság- település- és művelődéstörténet, a botanika, a zoológia, a földrajz, a térképészet, sőt az oktatásügy és az államigazgatás is” (Honismeret 1979/3).

Ez a sokatmondó megállapítás természetesen a természetes nevekre vonatkozik mindenekelőtt, átgondolása az elidegenedett nevek megrostálására, eltüntetésére ösztönöz.

Az elidegenedett név nemcsak, hogy nem őrzi a földfelszín alakját, a környezet egykori jellegzetességét, a tájban lejátszódott történeti eseményeket, bizonyos emberek sajátos cselekvéseit, gondolkodását, hanem feledtetni velük az értékes természetes név kiszorítását, a már megkövesedett, otthonosan használt illetén felváltását segítve elő, sőt gyakran meg is téveszt.

Az elidegenedett név tartozhat a helynevek bármely kategóriájába. Lehet dűlőnév, belterületi név, sőt helységnév is. S talán ez utóbbi esetben a legzavaróbb; hátrányos jellemzői népesebb réteget érintenek. A nyelvészet, néprajz, gazdaság-, település- és művelődéstörténet, a botanika, a zoológia, a földrajz, a térképészet, az oktatásügy s az államigazgatás ezúttal nem hasznát, de kárát látja. Ezért lenne elkerülésük kívánatos.

Hegyünk nem egyikének beszélő neve, határneve: *Kőnyak*. Beszél ez alakjáról, anyagáról, az elnevező közösség nyelvről s leleményességéről egyaránt. Bizony kár, egyáltalán nem szerencsés ennek a természetes helynévnek ilyen szerű „kitékerése”: *Comiac* (1500 m magas csúcs a Pogány-havasban, Naskalat hegység). Nevetséges s egyben fájó, hogy ilyen elidegenedett nevek megszülethettek. A hangzásbeli rokonság elve — ez példa rá — nem mindig mutatkozik üdvöztető eljárásnak. (Azonos a helyzet a Maros megyei *Csókfalva*, *Cioccsór*, neve esetében is.) S ha már az eredeti névhez való jogos és szükséges ragaszkodás megvolt, bizony sajnós, hogy ez együtt járt a név más nyelvűvé való átgyűrésének mindenáron való akarásával.

A mindenáron jelleg, az erőszakosság az elítélendő. A hivatalos nyelvi megfelelő keresése akkor is, ha ez nem létezik: mennyivel jobb lett volna például meghagyni az eredeti nevet, legfeljebb a román olvasat feltüntetésével (ez esetben) mintsem feleslegesen szaporítani a helynevek számát nem megfelelővel. Már e szaporítás is árt az áttekinthetőségnek, nehezíti a tájékozódást, ami mégiscsak elsődleges szerepe bármely helynévnek.

A Hargita megyei *Csatószegez*-nek a *Cetățuia* nevet rótták ki: sem a hangalaknak sem a jelentéseiknek nincs sok közük egymáshoz, márpedig a hivatalos társítás következtében kell, hogy legyen. Az ez esetben román elidegenedett név nemhogy segítené, bizony nagyon is megtéveszti a név alapján érdeklődőket. Így fordulhatott elő — sajnós —, hogy (a geológus Kristó A.-tól tudom) egy román szerző *Csatószegezt* román neve alapján a várral rendelkező helységek közé sorolta: tévesen.

Csanád — *Pădureni* (Maros megye), *Besenyő* — *Pădureni* (Kovácszna megye), *Csegez* — *Pietroasa* (Kolozs megye), *Gagy* — *Geoagiu* (Hargita megye), *Harasztos* — *Călărași* és *Kercsed* — *Stejeriș* (Kolozs megye), és sajnós még sorolhatnám a csökönyös, megfontolatlan (sokszor fölösleges) elnevezés hasonló torzszülötteit. Az utóbb soroltaknak van egy közös jegyük, amellét hogy a megnevezett helységekről semmit nem mondó elidegenedett nevek. Már csak azért is melléfogás eredményeinek mondhatók, mert azonos névvel több is van még belőlük az országban, s szerencsére ott főként természetes nevekként töltik be cseppet sem elhanyagolható szerepüket.

Három típusát különböztetem meg azon elidegenedett helyneveknek, amelyeknek természetes névi előzményéről tudunk.

1. *Sándorfalva* — *Alexandrita* (Hargita megye) Böszörmény — Wütender Armenier; *Csudálókő* — *Piatra minunilor* és *Rez* — Vf. Aramei (Hargita megye) típusúak az ügye-

fogyott, félresikerült fordítások iskolapéldái (*rez*: 'erdőbeli irtás; hegy, hegyesűcs; fennsík; erdőmaradvány hegytetőn; gazos, bokros hely').²

A személynévvel való hely- illetve helységmegnevezés régi névadási eljárás a magyarságnál, ennek emlékét őrzi a *Sándorfalva* név is. A falu hivatalos neve bizony aligha emlékeztetné egy a témában nem járatost az eredeti névre. Talán mert az elidegenedett név előzményének férfias hangzása teljesen idegen az új, *Alexandrija* névalaktól. Hasonlóan reménytelen lenne a *Satu Mare* (Hargita megye) névből a *Máréfalva* megfelelőt kikövetkeztetni, szintén nem véletlenül.

2. *Csókfalva-Cioc* (Cetățuia—Csatószeg, stb.). E nevek természetes párjukat kívánják utánozni — ami egymagában még egyáltalán nem megvetendő —, sajnos hevenyészett, mesterkélt módon, a nevetségességet elkerülendő körültekintést mellőzve. A *Körös-patak* — *Crișeni* „megfelelés”? A kőrösnek (*Fraxinus*) vajmi kevés köze a Körös folyóhoz, körülbelül annyi mint Köröspataknak.

Míg az ez esetben épp magyar nyelvű természetes név érzékletes, alig igényel magyarázatot, a *Crișeni* elidegenedett név bizony melléfogás. Létrejöttében valószínűleg megtévesztő szerepet játszott a *Körös*—*Criș* hangzásbeli hasonlóság.

E második s a harmadik típust tulajdonképpen már bemutattam, bár nem csoportosítási szándékkal. Tehát rövidebbre fogtam, fogom leírásukat.

3. *Pădureni* — *Besenőd*: *Vișoara*—*Egerbegy* (Kolozs megye); stb. Az ide tartozó elidegenedett helyneveknek az alakja s jelentése lényegében nem kapcsolódik természetes Áelőzményéhez. Itálában már meglévő nevek számát szaporítják és sokatmondó, értékes helyneveket állítanak félre, szorítanak háttérbe, illetve azoknak nem méltó megfelelőik.

Külön csoportot képeznének a természetes név előzménnyel nem bíró elidegenedett helynevek. Jónagam ilyenrel még nem találkoztam, tehát a példa hiányzik.

Úgy látom az előbbieken alapján különösebb nehézség nélkül csoportosíthatók elidegenedett helyneveink.

Szabó T. Attilát idézem: „Minden helynevünk, mint minden emberi alkotás „mulandó”-nak születik, de élön vagy történeti forrásokban...”; „... a figyelmes vizsgálódónak nagyon sok olyan körülményre vonatkozólag adhat felvilágosítást egy-egy helynév, amely bennünket, késő, avatott-avatatlan utódokat érdekelhet, a hozzáértő kutatónak meg éppen megbecsülhetetlen tájékoztatást nyújthat”. Ami felvilágosítás, tájékoztatás egy elidegenedett névben van, az édeskevés, legfeljebb azonosítási funkcióját ha betölti, azt is többnyire csak „a hivatalosság szintjén”. Épp ezért nem csoda, hogy általában mulandóbb az úgymond természetes úton létrejött helyneveknél.

A helynevek élete az őket használó emberek életének a függvényében alakul, a helynév tulajdonképpen: társadalomban létező viszony kifejezője, jelölője. Így lehet alkalmas a múltbeli helynév, illetve a megőrzött, hagyományozódott helynév egy valamikori élet, valamikori sajátosan strukturált ember és környezet megismerésének, rekonstrukciójának az elvégzésére.

Vonatkozik ez az elidegenedett helynévre is, amely „hagyományozódása” inkább csak írásban való, esetleges fennmaradás; s bizony cseppet sem hízeleg elnevezőjének az, amit belőle majdani szemügyre vevője kikövetkeztet. Ahogy *Böszörmény* egykori elidegenedett neve (Wütender Armenier 'bösz örmény') sem kecsgetteti például néhai kiagyalóit semmiféle utólagos elismeréssel, sőt...

Sajnálatos melléktermékei, selejtjei tehát a mesterséges névadásnak az elidegenedett nevek. Az otthonossá varázslásukkal való próbálkozás többnyire sikertelen marad,

² Történeti-etimológiai szótár, III., Bp. 1976.

s ez nem véletlen. Az elidegenedett helynevek kövesedése legtöbbször nem is megy végbe, s ha végbemegy, akkor az eredeti névadási szándékknak kell elidegenednie, s a helynévnek már nem mint elidegenedett helynévnek kell szerepelnie, s így éppúgy része lesz az illető identitástudatnak mint bármely más természetes helynév, mely helynevek az eligazodás, az otthonteremtés igényének szükségleteiként, eszközeiként jöttek létre, mind az elnevezőhöz, mind az elnevezetthez szervesen kapcsolódnak.

E természetes helynevek: a tudomány számára „beszélő” nevek, s ezeknek továbbmentése szükséges, lévén ezek a múlt tanúbizonyságai, melyek segítik a népéletnek a maga dialektikájában való vizsgálatát.

Zsigmond Győző

Hajdú Mihály—Kiss Jenő [szerk.]: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Budapest 1991. 709 oldal

A jeles nyelvtudóst köszöntő nyelvtudományi társasági ülésnek a napján jelent meg e könyv (l. Szathmári István: Benkő Loránd 70 éves. Nyr. 116 [1992.]: 240–5), amely — a bibliográfia összeállításában közreműködő Schmidt Gyulánéval együtt — százhuszonöt szerző dolgozatát sorakoztatja tematikus taglalás nélkül (a munkatársak nevének ábécé-rendjében). Ildomtalan volna azt puhatolni, a nyelvészek e seregszámlijában van-e és miért hiány, vö. a szerkesztők utószavával (703).

A kötetet természetesen az ünnepeltet köszöntő és munkásságát bemutató írás nyitja meg, amelynek szerzője a még 1990. november 6-án elhunyt Imre Samu (Egy fél évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában). Minthogy Benkő Loránd ötvenedik és hatvanadik születésnapjára is jelent meg emlékkönyv, s mindegyikben pályarajz, s minthogy a mostani kötetben olvasható Benkő tudományos munkásságának jegyzéke az 1944 és 1990 közötti könyveiről, közleményeiről szükségtelen bárkit is itt és most az ünnepelt nyelvtudósról bármiben is eligazítani. Inkább némi rendet az áttekintés szándékával a tanulmányok nem csekély termést mutató sűrűjében kísérelünk meg vágni.

Néhány uralisztikai témájú dolgozattal kezdjük, Bereczki Gábor, Honti László, Pusztay János és Sz. Bakró-Nagy Marianna írásai tartoznak ide. Sz. Bakró-Nagy az *esik* és a *hull* igék nyelvtörténeti előzményeihez kíván finnugorisztikai adalékot nyújtani, ami azért is fontos, mert hiszen például az *esik* kapcsolatait az ugor vallásossággal már meglehetősen ismerjük, vö. Mészöly Gedeon: Az ugor kori sámánosság magyar szókincsbeli emlékei. MNy. 48 [1952.]: 46–61.

Bőven található etimológiai tárgyú tanulmányokat. Bakos Ferenc a *mióra* 'egyéves nőtény bárány' jövevényszó kapcsán a folyamatosan ismétlődő kölcsönzésről fejt ki feltevést. Futaky István az Árpád-kori *Horó* fajtájú helyneveket **χασβυρ*-csuvasos töre vezeti vissza, és 'szakács'-nak értelmezi (másokkal egyetemben). Hegedűs Attila a *kösöntyű* szó új származtatását írja meg. Juhász Dezső a *dentümogyer* előtagjának ötleletesen adja eredetét: keleti szl. *Donyec* > **Donetü* > **Denetü* > óm. *Dentü*. — Kakuk Zsuzsa oszmán-török jövevényszavakkal, Kiss Jenő a *szilváni* szőlőnévvel, Lőrinczi Réka a *talpalatnyi* szó kialakulásával foglalkozik. Lőrinczi a *talp alja* szerkezetet tartja kiindulópontnak, így — bár nem említi — összhangban van a TESz. által szintén elvetett **kengy al(ja)* származtatással, illetőleg a *derékalj*, *fejalj* mintájú összetételekkel. — Mokány Sándor tizenkét szó eredetét magyarázza, a szavak kezdőbetűit összeolvasva az „Isten éltesse” kifejezés hangozhat el. Mokány szellemessége az etimológiákban is megmutatkozik, bemutatja például, hogy a népetimológia kétféle *násja* szavunkat egybegyúrta. — Mikola Tibor a magyar *láb* szónak téves szelkup megfeleltetésére a számójéd nyelvek hátterét figyelembe véve mutat rá. — Giovan Battista Pellegrini az ol. *ragazzo* eredetével foglalkozik (Ancora sugli orientalmi in italiano). Schütz Ödön a *ki-köcsén* 'kabasólyom' eddigelé szótározatlan szavunknak a történetét mutatja be alapos

tárgyismereti és nyelvtörténeti megalapozással. Zoltán András a *karácsony* szó szlavisztikai és balkanisztikai vonatkozásait taglalja.

Némely dolgozat az etimológiai vizsgálat mellett vagy kapcsán őstörténeti, illetőleg történeti néprajzi jellegű: Domonkos Péter, Gunda Béla, Harmatta János, Klima László. Gunda (A színes lovú népek) tanulmánya bizonyára külön figyelmet érdemel, ha arra gondolunk, mióta is lovas nép a magyar.

Bár az etimológiai témacsoportba vont dolgozatok közt is voltak névtani jellegűek, a jelentős számú onomasztikai munka szerzőire érdemes figyelmeznünk: Balassa Iván, Fekete Péter, Gerstner Károly, Hajdú Mihály, Kálnási Árpád, Kázmér Miklós, Kiss Lajos, Kristó Gyula, Lizanec Péter, Mező András, Mizser Lajos, Mollay Károly, Ördög Ferenc és Szádváryné Kiss Mária. Közülük Hajdú a *-monostora* utótagú helyneveink tipológiájához tiszta kutatómódszertani eljárással ír új részt; Ördög onomatodialektológiai vizsgálati módszert alkalmaz, Kázmér pedig (allúzióval) a *Benkő* családnév XV–XVII. századi nyelvföldrajzát mutatja be; Kristó Gyula három erdélyi helynév (*Hétúr, Caxum, Sarold*) körében vizsgálódik nagy tárgyismerettel.

Lexikológiai, lexikográfiai cikkel Benkő Samu, Nyíri Antal, Horváth László és Zaicz Gábor szerepel. Nyíri a Müncheni Kódex magyar–latin szótára kiadásának szükséges voltáról ír. Remélnünk kell, hogy az Akadémiai Kiadó, amelynél a szótárnak már a lektorálás utáni kézírata van, ugyancsak szükségesnek ítéli az immár évek óta húzódozó kiadást.

A szókincs vizsgálatánál maradván emléthetjük meg azokat a köteteket, melyek jobbra a szókészletre támaszkodva a nyelvi rétegek kérdéseivel foglalkoznak, ezeknek szerzői Sándor Róth, Szathmári István, Szűts László, Tolcsvai Nagy Gábor, Zsilinszky Éva. A különféle nyelvi rétegekre bontás, amint a dolgozatok is többnyire mutatják, leginkább a szókészlet elemeinek használati rétegződéséből adódik, I. Wacha Imre: A nyelvi rétegződés vizsgálatához. In: Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 38. sz. Budapest, 1991. 135–44. A szóhasználaton kívüli jellemzők figyelembevétele ritkább e tárgykörben, az itteni munkákban is csupán jószérrel Szathmári említi, hogy „[...] elsősorban a savoi dialektus szókincsével és sajátos mondat szerkezetével bővítette a finn nyelvi sztenderdet [...]” (Magyar irodalmi nyelv – finn irodalmi nyelv, 598 – A kiemelés tőlem való, B. L.).

Ami most már a mondattani, mondattörténeti vizsgálódásokat illeti, ezekben Balázs Judit, Haader Lea és S. Hámori Antónia dolgozatait kell megemlítenünk. S. Hámori például az értelmezőt történeti szempontból szószervezetnek látja, nem többtagú bővítménynek, egyéni és önálló bizonyos mellékmondatok, így az értelmezői, tárgyalása Haader dolgozatában is.

Néhány szerző a történeti szóalaktan kérdéseivel foglalkozik, így Korompay Klára, Rác Endre, Sárosi Zsófia, Szegfű Mária és Velcsov Mártonné. Velcsovné a Sylvester János-i *jövendőre* határozószós *jövődő*-forma eredetét tárja föl meggyőzően. – Különféle grammatikatörténeti problémák megvilágítása köthető Kálmán Béla, Sebestyén Árpád és Szépe György nevéhez. Itt említhetjük meg, hogy mindössze egyetlen szerző, E. Abaffy Erzsébet vizsgál hangtörténeti kérdést, ám igencsak funkcionális szemlélettel (Az ősmagyar fonémarendszer történetéhez). Szótörténeti, szójelentéstörténeti, írástörténeti kutatásokról Balázs Géza, Büky Béla, Erdélyi Ilona, B. Gergyely Piroska és Papp Zsuzsanna számol be.

A szövegtani kutatásokat Békési Imre és Wacha Imre képviseli. Békési – jól lehet kutatómódszertanát másban jelzi – végül is pragmatikai alapon igyekezik kötőszószervezeti kapcsolathasználatokat leírni. Wacha a megnyilatkozhatár megállapításának gondjairól értekezik, s tárgyában Németh T. Enikő, a fiatal szegedi kutató ide-

vágó friss eredményeit is számba veszi. — Remélhetőleg A magyar nyelv történeti nyelvtana Károly Sándor által kidolgozott szövegtani részének megjelenése ösztönzően fog hatni az ilyenféle kutatásokhoz a nyelvészet történeti ágában is, aminthogy ez már megmutatkozik magában az említett műben is (I. I [1991.]: 755–81).

A stilsztika körében szintén kevesebb a szövegtani megalapozottságú vagy szemléletű tanulmány. Ilyen azonban J. Nagy Máriaé: A visszautaló stíléma és a műelemzés, s ilyennek mondható Kabán Annamáriaé: A funkcionális stílusok szemiotikájáról. Az említettek kivül még Fülöp Lajos, Horváth Mária, Jastrzebsk Jolanta, A. Molnár Ferenc dolgozatai vonhatók a stilsztikához. Horváth a nominális stílus alakításának tudatosságát mutatja ki Gyarmathi Sámuel Magyar Nyelvneveléséből, s így Herczeg Gyulánál jó félvszázaddal előbbre helyezi e stílus kezdeteit. — A. Molnárnak Ady *elloan* szaváról olvashatunk körültekintő, ám valamelyest a kelleténél bonyolultabb okfejtést, bár — amint idézi — korábban más is megkísérelt körmönfont megfejtést adni a szóra (Szabédi László nevezetesen). Adynak e hapax legomenonja talán egyszerűen az *illan* és *elillan* igéknek (l. ÉrtSz.) viselkedésszerkezetét mintázza. Vagyis: **az illat elillan* → *valami elillan* 'gyorsan távozik' példákkal szemléltetve érthető, hogy a versben a költői én számára „minden *elloan*” (A ló kérdez): **a ló elillan* → **a ló elloan* → **valami elloan* → „minden *elloan*”. — A stilsztikával, a szóképhasználattal is érintkezik I. Gallasy Magdolna nyelvfilozófiai tanulmánya, amely Werner Heisenbergre támaszkodva mutatja be a részecskefizikusok nyelvhasználatának és a költői nyelvhasználatnak érintkezési pontjait („Nyelv és gondolkodás a modern fizikában”). A fizikában a határozatlansági reláció felel meg annak, ami a nyelvészetben egy metafora jelentése... (Vö. az iménti *elloan*-nal.) Mindenesetre: nem csupán a részecskefizika él metaforikus nyelvvel, minden tudományág ezt teszi, vö. Balázs Tibor: Metafora jelenség a tudományban. Magyar Tudomány 35 [1990.]: 599–603), s nem tehet mást: gondolkodásunk velejéig metaforikus, azaz áttételező.

Tucatnál több a kötetben a nyelvjáráskutatással foglalkozó munka, ezeket Balogh Lajos, Barabás Jenő, Bokor József, Fazekas Tibor, Fodor Katalin, Guttman Miklós, Lőrincze Lajos, B. Lőrinczy Éva, Molnár Zoltán Miklós, Paládi-Kovács Attila, Penavin Olga, Szabó T. Ádám és Végh József írta. Mindezek közül talán Bokor munkáját említjük külön, ez az állapot- és változásvizsgálat problematikáját boncolgatja, s így a remélhetően megújuló nyelvjáráskutatás elevenjére tapint; továbbá Fazekasét, amelyben a salzburgi egyetem elektrotechnikai eljárású beszélő nyelvatlaszáról nyújt tájékoztatást; végezetül Végh Józsefét, akinek dolgozata a korszerű magyar nyelvjáráskutatás elvi, módszertani kérdéseiről szól, s voltaképpen az elmúlt évtizedekben kialakult és abból kinőtt gyakorlatot írja le.

Az élőnyelvi kutatások felé Paul Kokla, Kontra Miklós, Szabó Géza, Rónai Béla dolgozatai mutatnak. Kontra és Kokla egyaránt szociolingvisztikai (–politikai) kérdést boncol (Szükszükölő akadémikus, Gondolatok az ész nyelv jövőjéről), Rónai és Szabó Géza munkái inkább tárgyválasztásukban mutatnak némi elmozdulást a hagyományos nyelvjáráskutatási módszerektől. — Wacha Balázs tanulmánya szintén az élőnyelvi kutatásokhoz vonható, ugyanis a magyar nyelvnek az eszperantóra való hatásával foglalkozik, s hasonlóképpen idehúzza Wolfgang Veenker dolgozata is. — A mai magyar nyelv aspektuális kategóriáit Kiefer Ferenc taglalja (Diakrónia a szinkróniában) strukturális(-generatív) és konceptuális szemantikai háttérrel.

Tulajdonképp ugyancsak az élőnyelvi kutatás körébe sorolható a kötet néhány nyelvemlék írása (Fábián Pálé, Posgay Ildikóé, Szende Aladáré és Zsemlyei Jánosé). Ezek közül Posgay a mai élő nyelvben a *-ban*, *-ben* határozórag használatát kutatja (immár bő egy évtizede), Szende a nyelvtörténet és az iskolai nevelés viszonyát helyezi megszívlelendő megvilágításba.

Bővelkedik az emlékkönyv tudománytörténeti dolgozatokban is; Deme László, Éder Zoltán, Jakó Zsigmond, Kesztyűs Tibor, H. Labore Júlia, Lakó György, Mikó Pálné, Nyomárkay István, Szabó József és Voigt Vilmos munkáira gondolunk. Deme az elmúlt négy évtized némely történései kapcsán fűzi gondolatait Benkő Lorándhoz, Szabó József pedig az ünnepeltet mint nyelvjáráskutatót mutatja be. — Néhány művelődéstörténeti, továbbá filológiai dolgozat is gazdagítja a könyvet (Köpeczi Béla, Papp Lajos és Zelliger Erzsébet).

A szerkesztőket is dicséri, hogy a kiadványt (sajtó)hiba alig szeplőzi, mindössze a *szinonima* (542), a *szinonimikus* (213), a *végül is* (373), a *ti.* rövidítés (436) van rosszul írva, a 145. lapon pedig Deme László könyvének címléírásában van apró hiba (*sajátosságok* ∴ *sajátságok*), hasonlóképp van némi zavar a 317. oldal hetedik sorában a nyelvi adatok, illetőleg levezetés leírásában. Az már jobbára a szerzők érdeme, hogy a tanulmányok nyelvezete, stílusa és megformáltsága méltó a több okból tekintélyes kötethez. Néhány divatszó azért becsúszott: *egyfajta* (459), „A *hivatkozott* szakirodalom” (654), „A *hivatkozott* térképlapokon” (33), *markáns* (585), *ismert* (47). Egy helyen „empirikus tapasztalat”-ot találunk, ami nyilvánvaló pleonazmus.

Kívánságuk szerint a szerkesztők tízévenként további emlékkönyvet ígérnek az ünnepeltnek (705), addigra a mostani kötetnek a kutatási eredményei beépülhetnek a tudományosságba.

Büky László

Szabó József: Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászsigetek (Dél-alföldi Évszázadok 3., Békéscsaba, Kecskemét, Szeged 1990. 418 oldal)

1. Ismertetésem megfogalmazásáig már több recenzió látott napvilágot erről a monográfiáról. A munka nagysága és a téma egyaránt indokolja az értékeléseket a rövid bemutatáson túl.

2.1. A magyar történelem tényeinek felsorolását fölöslegesnek tartom, amelyek a nyelvjárászsigetek létrejöttéhez vezettek. Fontos viszont, hogy a különböző korokban tudott tömeges migrációs mozgások közül a szerző indokoltan a szakirodalomban dialektológiai szempontból értékelhetőnek tartott XVIII. századi áttelepüléseket-telepítéseket választja (13–16). Tanulságos a gazdag európai és a szovjet eredetű nyelv(járás)sziget-kutatások áttekintése; jól orientálja az olvasót az irányba, hogy kutatómódszertani szempontból mely eljárások milyen eredménnyel járnak. Mindenképpen példamutató, hogy a dialektológusok hogyan hasznosítják a történész, a néprajzos kutatási eredményeit.

Szabó József monográfiája alapos tájékozottságot mutat történeti-településtörténeti tekintetben. A nyelvjárászsiget-kutatás hazai előzményeinek minősítő ismertetésével a szerző nemcsak saját céljainak megjelölését indokolja jól, hanem szinte teljes áttekintést ad további ilyen típusú elemzések végzéséhez. Ebbe a kutatási, földolgozási irányba mutat Klemm Antal munkaterve a háború végén megjelent összefoglaló cikkében, amelyet Szabó József ugyan nem említ, de amely több vonatkozásban az ő földolgozását is érinti (Az Alföld nyelvi földolgozása, in: Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. (1944–1945. 80–4): Klemm szisztematikusan kijelöli a szinkrón, diakrón, földrajzi és összehasonlító nyelvjáráskutatás feladatait és külön szól az érintett terület nyelvjárászsigeteinek kérdéseiről.

2.2. Szabó József monográfiájának kutatási célja a magyar nyelvjárászsigetek dialektológiai képének vallatása, a szerző szavai szerint: „Vizsgálódásaimnak az a célja, hogy a nagyatlaszból kiválasztott kutatópontok nyelvi anyaga alapján a nyelvjárászsiget

helyzetű települések nyelvjárási sajátosságából, azoknak minden részletre kiterjedő elemzéséből megállapítsam: mit és milyen mértékben őriztek meg a kibocsátó (eredeti) tájshólásukból, továbbá a napjainkig megmaradt tájnyelvi jellegzetességeikből azt is igyekszem kimutatni — ha van helytörténeti munka a szóban forgó helységről, akkor azt is figyelembe véve —, hogy honnan települhetett oda egykor a községalapító lakosság” (46). Jól látja a szerző, hogy a MNyA.-nak igen gazdag anyagát ilyen természetű feldolgozáshoz eredményesen lehet kamatoztatni, megjegyezve, hogy ezen túl is vannak még nyelvjárásszigetek, de a teljesebb feldolgozást széles körű anyaggyűjtésnek kell megelőznie. A monográfia 47. lapján bemutatott térkép 5 régiót jelöl ki, amely régiók természetesen nem a magyar nyelvjárástípusok területi megoszlását követik (ezt talán nem hangsúlyozta eléggé a szerző), hanem csupán a módszertani eljárást, a feldolgozást, a nyelvföldrajzi összehasonlító elemzést teszi lehetségessé: tudniillik a nyelvjárássziget jellegű települések nyelvjárástát a környező vagy kibocsátó települések nyelvjárástásával össze tudja hasonlítani.

2.3. A monografikus munka néhány beszédes adata: a MNyA. 112 településének anyagát, azaz 1162 térképlapon pontonként átlag két lexémával számolva mintegy negyedmillió adatot kellett kezelni. A 112-ből 29 település nyelvjárássziget jellegű, s e területeken helyszíni gyűjtést is végzett a szerző, ill. a nagyatlász ki nem kérdezett lapjait kérdőíves gyűjtéssel pótolta. Több mint 60 beszédes táblázatban mutatja be a hangtani jelenségeket, amelyek gyakran százalékos arányokat is jeleznek. Az alaktani, szókincstani összevetéseket természetesen nem táblázatban ismerteti. 148 adatközlővel beszélt a nyelvjárásszigeteken. A Függelékben mintegy 70 oldalnyi, a szerző által gyűjtött és lejegyzett nyelvjárási szöveg reprezentálja a vizsgált települések nyelvhasználatát.

A nyelvjárási jelenségek előfordulási számát bemutató adatsorok elengedhetetlenek az elemzéshez, a következtetések levonásához, mert „település- és népiségtörténeti következtetések nyelvi alapon való levonására csak az adatok egész sorozata, jelenségek együttese, egybehangzó vallomása alkalmas” (Benkó: MNy. 91: 461).

2.4. Mít is vizsgál Szabó József? Minden releváns nyelvjárási jelenséget számlálásba vesz, amely nyelvjárástípushoz kapcsolható. Ezért nem „méri” pl. az -s melléknévképző geminációját, vagy az *l* megnyúlását vagy nyújtó hatását, mert valószínű, hogy a vizsgálat nem járt volna régióhoz köthető eredménnyel. Megszámál, összevet, mérlegel viszont minden hangtani jelenséget, ami valamely nyelvjárástípus lényeges jegye. Így nyílt—zárt, labiális—illabialis, hosszú—rövid magánhangzó—realizációkat, minden jellegzetes, mássalhangzót érintő változatot, s ezek „együttes, egybehangzó” (Benkó i. m.) vallomását. Ezeket a hangtani jelenségeket teljes aprólékosságukban végigvallatja a szerző, s mivel a magyar nyelvjárások elsősorban hangtani alapon különíthetők el egymástól, ezért joggal remélhette, hogy az e téren levont következtetéseket az alaktani vagy szókincstani elemzések valószínűleg alig módosítják, vagy ha igen, akkor éppen ez a tény mérlegelendő. A MNyA. lapjai egyébként is nagyobb mennyiségben hangtani vizsgálatokra alkalmas adatokat tartalmaznak.

Mindezekből kitetszik, hogy Szabó József monográfiája nyelvföldrajzi szempontú elemzésben mutatja be a kijelölt régiókon belüli eltéréseket, ill. egyezéseket, s ezzel a módszerrel próbálja meg kimutatni a nyelvjárásszigetek eredetét, határait.

3.1. Észak- és középkelet-dunántúli nyelvjárásszigetek (69—103). A kijelölt régió 3 települése (Páty, Sukoró, Sárszentmiklós) nyelvjárássziget-szerű, ezért 20 másik, környező település anyagával veti össze a szerző a 3 község tájnyelvi jelenségeit. Mivel főleg a labiális *ö*-zésben térnek el környezetüktől, inkább azt kell feltételeznünk (a történeti adatok is erre utalnak; vö. 96—8), hogy legfőljebb lakott település *ö*-zö lakossága „kapott” újabb családokat a XVIII. században. A labiális *ö*-zés tehát itt nem nyelv-

járásziget jellegű, hanem a déli nyelvjárásterület magasan a Duna mentén felnyúló csücske, amely legfőljebb átmeneti jellegű nyelvjárásterületnek nevezhető, és széles sávú izoglosszán terül el. Éppen a vizsgált régióban „ér össze” a dunántúli, a palóc, a kiskun-sági nyelvterület, ahogy később (99) a szerző helyesen állapítja meg. Nem szükséges tehát „eredeti” (94), és „kibocsátó” (96) tájszólásról elsietve beszélni addig, míg az adatok sora erre perdöntően nem utal. Az esetleg ellentmondó adatok „kibékítését” a későbbiekben meg is adja a szerző (99): „A pátyi és a sukorói nyelvjárás ö-zése tehát . . . a Duna menti tájszólásokkal való rokonságra utal.”

A sárszentmiklósi nyelvjárási jelenségek a nyelvjárásziget jelleget valóban alátámasztják, s helytörténeti kutatások is utalnak áttelepítésre, de ezzel együtt is ma már inkább keverék típusnak nevezhető a nyelvjárás (101–3).

3.2. Duna–Tisza közti nyelvjárászigetek (103–45). A települések nyelvjárási képét előbb a labialitás-illabialitás erőssége alapján (erősen, közepesen ö-zó, erősen ë-zó) vázolja föl Szabó József. Ezzel az eljárással jól el lehet határolni a nyelvjárási szempontból össze nem tartozó településeket, s ezt kiegészítik a nyílt–zárt, hosszú–rövid magánhangzós vizsgálatok. A mássalhangzós jelenségek, a szókincsvizsgálatok szintén eléggé relevánsnak bizonyultak, és mintegy egymásra vetítve a kialakult képeket, a következő vonulatok rajzolódtak ki: *a)* Kiskunmajsa nyomokban egy-két palócos-jászos jelenséget mutat, kevert nyelvjárású; *b)* a kiskunhalasi nyelvjárás 3 típus rétegeit hordja, és ezeket alaposan, mesterien föl sikerült fejtenie a szerzőnek; *c)* Dávod telepített község. Kilenc kiemelt jellegzetesség alapján egyértelműen az Észak-Duna vidékről származnak (a településtörténeti adatok a nyelvjárásban nem igazolódtak [135]); *d)* Madaras a Dunakanyar környékéről való; *e)* Mélykút több helyről települt, erős nyelvjáráskeveredés tapasztalható; *f)* Soltvadkert nyelvének heterogén jellege a szlovák és a német betelepítéssel is indokolható.

A teljes régió vizsgálata sok eredményében újszerű, s a részletek aprólékos tisztázása több nyelvi-nyelvjárási réteg fölfejtésében sikeres.

3.3. Tisza menti (palócos-jászos) nyelvjárászigetek (145–85). Itt (számomra rokonszenvesebb, korrekt módon) előbb a történeti adatokat ismerteti Szabó József, feltéhetően, mert aránylag többet talált, mint a többi, eddig bemutatott területről. A Tisza mente Szolnok megyétől Dél-Bácskáiig a török hódoltság idején elnéptelenedett (145). Mivel a telepítések, a történeti adatok ismertek, ezért a feladat: megállapítani, melyek a jellegzetességek, és milyen mértékben hatoltak be a több mint 2 évszázados együttélés során a környékbeli települések nyelvéből a nyelvjárászigetek tájnyelvébe, valamint a pontos kibocsátóhely megállapítása, megerősítése vagy cáfolata (145). A 22 kutatópont 2 régióban szerepel, hiszen a telepítések északról történtek.

Gondos munkával az *á* hangok gazdag variánsait (is) végigvizsgálja a szerző; kiter a kettőshangzókra is; s az egyik legfontosabb, vízvlasztó jelenség (*ë-zés, ö-zés*) százalékos arányainak bemutatásával pedig alapos képet fest a települések hangtani állapotáról. Az eredeti nyelvjárás nyílt *ó-zása, ő-zése* erősen eltér a köznyelvi normától, ill. más nyelvjárásoktól, ezért érthető, hogy ez a jelenség a szigeteken már csak nyomokban jelentkezik. Adódik az általános nyelvészeti-nyelvhasználati következtetés: azok a nyelvjárási jelenségek, amelyek erősen eltérnek a környező normától, vagy megőrződnek különlegességük miatt, vagy éppen emiatt viszonylag hamar eltűnnek.

Egyéb hangtani, alaktani jellegzetességek nem relevánsak, de egyes igék alapos vizsgálata segíti a teljes kép megrajzolását. Hasonlóan alapos és tanulságos a szókincstani vizsgálat. (Tekintettel van pl. nagyváros közelségére, néprajzi vonatkozásokra.)

3.4. Átmeneti jellegű nyelvjárások a Jászság vidékén, valamint a Tisza felső-középső folyása mentén és egy közép-tiszántúli nyelvjárásziget (185–218). Húsz kutatópont szerepel ebben a kijelölt régióban. Hangtani téren igen színes a vidék, de bizonyos

jelenségek izoglosszáit ki lehet jelölni (labiális *ö*-zés, zárt *i*-zés, illabiális *a*-zás, záródó kettőshangzók). Tulajdonképpen a palócos nyelvjárás déli, délkeleti vonulatát is megrajzolja Szabó József. Szókinces területén (211) főleg Nagyiván érdekli a szerzőt. A 46 valódi tájszóból 18 eredeti palócos jellegű, 23 is-is arculatú, 5 az új területen használatos szó átvétele. Végül a 218. lapon történeti szakmunkákra hivatkozva megtudjuk, hogy Nagyivánt a XVIII. században az Egerhez közeli Boconádról telepítették.

3.5. Néhány délkelet-magyarországi nyelvjárásziget (219–48). A 15 kutatópont vizsgálata arra igyekszik fényt deríteni, hogy a telepítések óta milyen változások történtek a nyelvhasználatban, mit őriztek meg a lakosok az eredeti nyelvjárásból, mi hatolt be a környék nyelvéből. Néhány momentum a régió népességi eredetéből: Orosháza és Szentetornya a Dunántúlról származik, Újkígyós szegedi kirajzás, Kunágota palócos telepítés, stb.

Az eddig bemutatott régiók nyelvi táblázataiban, mint itt is pl. a 221. lap diftongusokat reprezentáló rubrikáiban is igen tanulságosak a nullát produkáló adatok: Orosháza, Földeák és Újkígyós diftongus nélküli települések, amely tény más jelenségeket is maga után vonz a környék nyelvvállapotához képest. A vidék zárt tendenciájú jelenségei erős hatással voltak a telepített lakosság nyelvhasználatára, mégis kevesebb zárt magánhangzót ejtenek (226). Ehhez hasonlóan tanulságos az *l*, *r*, *j* nyújtó hatását bemutató táblázat (230). Markánsan áruklodó az orosházi *ny*-ezés jelensége is (232). Szókészleti vizsgálódást csak Újkígyós és Orosháza esetében volt érdemes végezni, mert itt ismert a telepítés ténye. A MNyA. valódi tájszavaiból Orosháza kevesebbet őrzött meg (58-ból 6-ot), Újkígyós viszont többet (24-ből 16-ot). Úgy gondolom — kiegészítve Szabó József más alapú indoklását (238–9) —, hogy a kisebb település jobban meg tudta őrizni saját régi szavait.

E régió kapcsán, Kunágota nyelvjárásának elemzésekor említi meg a szerző, hogy a nyitva maradt kérdések ügyében is igen tanulságos lehetne „egy teljes sűrűségű dél-alföldi regionális nyelvatlasz elkészítése” (242).

Ahogy a szerző több helyütt említette (245, 246 stb.), a MNyA. szóföldrajzi füzetét is kikérdezte a lakosságtól a helyszíni szöveggyűjtés alkalmával. Kell fórumot találni, ahol ezeket a tanulságos adatokat közzéteheti.

3.6. Jugoszláviai nyelv(járás)szigetek (249–90). A több szempontból bonyolultabb nyelvi és történeti problematikájú területről már szép számmal jelentek meg nyelvjárás, névtani, néprajzi és históriai munkák. Az okok összetettsége miatt nem lehet egyértelműen nyelvszigetről vagy nyelvjárászigetről beszélni. A szerző ismét leszűkíti vizsgálatát a MNyA. kutatópontjaira (12 község), amelyek adatait helyi anyaggyűjtéssel és célirányos kérdőív kikérdezésével egészítette ki. A korábban megjelent somogyi, zalai, palóc, stb. telepítések nyelvjárásai rész kutatásai után itt most a MNyA. adatainak összesítését és a korábbi kutatások eredményeivel való összevetését találjuk. A táblázatok számadatai nemcsak az aprólékos nyelvföldrajzi elemzésre adnak lehetőséget, hanem az egyes települések belső jellegzetességeit is jól nyomon követheti a kutató. Az alaktani jelenségek e vidéken több eltérést mutatnak egymáshoz képest is (271–4). Nyelvjárás-nyelvi reliktumokat is jobban megőriztek ezek a vidékek földrajzi helyzetüknél fogva. Egy hang megléte (pl. Kót: à) pedig esetleg az egymás mellett élő (idegen) nyelvek egymásra hatásának is példája lehet (280).

4. A vizsgálat áttekintése (291–318). A szerző tipológiai jellegű összegzést végez, jól kamatoztatja főleg a német nyelvsziget-tipologizálás módszerének tapasztalatait. Így jelent elkülönítési, ill. csoportosítási alapot a származási hely, a telepítés ideje, a környezet, a vallás, a települési forma. Esetünkben a legmarkánsabb jelleget a palóc telepítés, a jász expanzió és a Szeged környéki lakosság kirajzása adja, s némi dunántúli

kibocsátás is (294). A 29 nyelvjárászízet egyik része egy vidék nyelvjárását képviseli, homogén típusú (296), másik része (ha több településről történt a telepítés) keverék típusú (296). Az összes vizsgált nyelvjárászízet tipologizálható (imént említett) jellegzetességét táblázatban is összefoglalja a szerző (298–9). A nyelvészeti és településtörténeti tanulságok összefoglalása bizonyos hangtani és néhol alaktani izoglosszák megrajzolását is lehetővé teszi, melyek természetesen nem elsősorban a nyelvjárászízeteket érintik. S hogy a nyelvjárászízeteken mely nyelvjárési jelenségek őrződtek meg leginkább az idők folyamán, az főleg a nyelvhasználati gyakoriság függvénye a szerző szerint (312), de természetesen más tényezők is befolyásolták a jelenségek sorsát.

Szabó József véleménye, hogy ennek a monográfiának volt a feladata a már meglévő adatok (MNYA., helyi jelenségmonográfiák, történeti és esetleg néprajzi munkák) földolgozása az eljövendő, további kutatások számára, amelyeket a névtani, további nyelvfeldrajzi vizsgálódásoknak kell kiegészíteniük.

K. Fábán Ilona

Réger Zita: Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció — nyelvi hátrány. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 166 oldal

Fontos könyv jelent meg az Akadémiai Kiadó népszerű Kérdőjel sorozatában! Réger Zita *Utak a nyelvhez* címen adta közre saját és mások kutatásainak a nyelvi szocializációra, azaz a nyelv társadalmilag elfogadott használati módjainak az átadására vonatkozó eredményeit. A téma azért is időszerű, mert naponta vagyunk tanúi az Európában megindult újkori népvándorlás nyomán kialakuló többkultúrás, többnyelvű társadalmak szerteágazó konfliktusainak, és ha a szóban forgó könyv olvastán elfogadjuk, hogy a nyelvi és ezen keresztül a nem nyelvi szocializációnak nem egyetlen és üdvözítő módja van, tudniillik az, amelyet mi ismerünk, talán sikerül belátóbbnak lennünk a miénktől eltérő szocializációt tükröző nyelvi és nem nyelvi viselkedésmódok iránt.

A kötet fő témája a felnőtt—gyerek beszédkapcsolatban végbemenő nyelvi szocializáció, amely része és egyben eszköze is a kultúra átadásának, magának a szocializációs folyamatnak. Az első részben (7–88) a felnőtt—gyerek beszédkapcsolat létrejöttének alapfeltételeit és néhány változatát ismerjük meg. Az európai kultúrkörben és a tengerentúli angolszász kultúrában honos ún. gyermekközpontú modell mellett képet kapunk a Pápua—Új-Guineában élő kaluli népcsoport, a Csendes-óceán délnyugati szigetvilágában élő szamoai népcsoport és az amerikai Délen, egymástól alig néhány kilométernyire élő, de kulturális hagyományaikban nagyon különböző tracktoni feketék és roadville-i fehérek szocializációs eljárásairól. A második részben (89–154) az otthoni és az iskolai nyelvhasználat közötti különbségben gyökerező nyelvi hátrány értelmezése történik meg a leküzdésére kínálkozó terápiás lehetőségek felvillantásával együtt.

A felnőtt—gyerek beszédkapcsolat alapkérdése az, hogy mi sarkallja a gyereket a nyelv megtanulására, másfelől mi motiválja a felnőttet, elsősorban az anyát egy sajátos, egyszerűsített nyelvhasználatra a gyerekekkel folytatott interakcióban. A kérdés első felére a válasz a gyermek eredendő érzelmi szükséglete a felnőttel (anyával) történő kapcsolat megteremtésére és fenntartására. Ettől a szükséglettől, úgy tűnik, nagyobb mértékben függ a nyelv elsajátítása, mint az értelmi képességektől. „Mert... nincs az a tompa eszű és ostoba ember, még a tébolyodottakat sem véve ki, aki ne tudna különböző szavakat úgy összeilleszteni és belőlük oly beszédet szerkeszteni, hogy ezzel gondolatait meg tudja értetni másokkal” — írja Descartes már 1637-ben. Az anya oldaláról nézve a gyerekekhez igazodó nyelvhasználat motivációja az érzelmi szükségleten túl az, hogy — öntudatlanul — be akarja vezetni gyermekét a társadalmi környezetbe.

Ennek érdekében a gyerek magatartását akkor is kommunikációra irányuló szándéknak tekinti, amikor nyilvánvaló, hogy ilyenről sem a gyerek életkora, sem jeladási képességének korlátozott volta miatt még nem lehet szó. Viszont éppen ez az anyai *j e l e n t é s t u l a j d o n í t á s* segíti hozzá a gyereket annak felismeréséhez, hogy mozdulatainak, hangos megnyilvánulásainak, tetteinek jelértéke lehet. Így válik például a fizikai állapotot jelző sírásból szándékos „kisírása” egy számára kedvező változásnak. Az anya ösztönösen kommentálja, „meghangosítja” a gyerek nem nyelvi viselkedését. Pl. ásitáskor mondjuk: *Nagyon álmos vagyok, tudod, anyuci*. Ebből az ún. prototársalgásból ismeri meg a kisgyerek a társalgás szerkezetét: szereplőit, a szerepek változtatását, a témaváltás szabályait, sőt magát a nyelvi rendszert is, ezen belül az alapvető nyelvtani kategóriákat. De megtörténik a való világ és a nyelv elemeinek az összekapcsolása is, ami a nyelvi fejlődés nyitját jelenti. Mindezek tudatában válik az olvasó számára teljesen érthetővé a sokat emlegetett hospitalizációs ártalom, amelynek az állami gondozott gyerekek vannak kitéve. Mindez persze a gyermekközpontúnak nevezett modellre jellemző. Ettől egészen különböző a kalulik hozzáállása: szerintük a nyelv megjelenése előtti fejlődési korszakban a kisgyerek még nincs birtokában értelmi képességeinek, tehát hozzá beszélni haszontalan időtöltés. Az ő megnyilvánulásait pedig azért nem értelmezik, mert a kaluli társadalomban illetlen dolog azzal foglalkozni, hogy mit érez, gondol vagy szándékozik tenni egy másik ember. Amikor a gyerek a *mama* és a *mell* szavakat kimondja, kezdetét veszi a *k ö z v e t l e n t a n í t á s*, azaz a helyzetnek megfelelő nyelvi forma kimondása és a gyerekekkel való ismételtetése. Nagyon hasonlóan alakul a felnőtt—gyerek beszédkapcsolat a szamoáknál is, mivel a kisgyerekről vallott felfogásuk is hasonló: a kisgyerek törvényt, rendet nem ismerő, bajkeverő és destruktív egyed, akit a beszéd megjelenése előtt nem is tekintenek társas lénynek. Ebből következik, hogy a gyerekeknek, ha szóhoz akar jutni, „ágaskodnia” kell, hogy minél hamarabb elsajátítsa a felnőtteknek tetsző nyelvhasználatot.

Mi a helyzet az amerikai Délen? Nos, Tracktonban, a fekete közösségben ugyanannyira hiányzik a kisgyerekekkel való társalgás bármilyen formája, mint a kaluliknál, mivel általános vélekedés szerint a beszéd a kisgyereknél magától megjelenik majd, ha lesznek közölnivaló gondolatai. De a már beszélő kisgyerekek is leginkább magukra vannak utalva a nyelvtanulásban: leszámítva a kisfiúknak tanított verbális visszavágást (‘rituális inzultus’) és a kislányoknak tanított „faksznizást” (saját vagy gyermekük jogaiért való kiállás kioktatás, rendreutasítás és megszegyenyítés formájában), a nyelvre vonatkozó ismereteiket a környezetükben elhangzó, felnőttek között zajló párbeszédekből kell kihámozniuk. (Ez a tanulási forma persze igen hatékony a mi kultúránkban is, amint erre a gyerekek elalvás előtti monológjaiból és szerepjátékaiból rálátásunk van.) Ezzel szemben a néhány kilométerrel arrébb fekvő Roadville-ben, a fehér lakosság körében, a beszédfejlődés körülményei igen hasonlítanak a gyermekközpontú modellnél említettekhez, a menete mégis más. Minthogy a nevelés kimondott célja az, hogy a gyereket a bibliai elvek szerinti életvezetés érdekében megtanítsák helyesen beszélni, a nyelv elsajátítása a szülő vezetésével történik: ő határozza meg, hogy mit kell gyermekének megismernie, mit kell mondania a megismert dologról, és hogyan kell ezt tennie. Roadville-ben tehát a gyerek nem társalgási partner, hanem tanuló. Az anyai beszéd facilitáló (könnyítő) eljárásai, különösen pedig az ellenőrző tesztkérdések ennek a tudásnak az elérését célozzák.

A nyelven keresztül történő szocializáció még erőteljesebb a magyarországi hagyományos cigány nyelvi közösségekben, amelyekről a szerző saját kutatásai alapján kapunk vadonatúj és elgondolkodtató ismereteket. Megtudjuk például, hogy a kisgyerekek szóló beszédben kezdettől fogva igen fontos szerepet játszanak azok a beszédműfajok, amelyek a felnőttek életében szokásosak, tehát a mesék, a történetek és az elbeszélések.

Ezeknek témáit, amint a gazdag szövegillusztrációk is mutatják, a gyerek jövőbeni élete, jövőbeni feladatai, felnőtt életének eseményei, konfliktusai képezik, előadás-módot pedig párbeszédre jellemző, és tekintetbe veszi a gyerek aktuális nyelvi és értelmi szintjét („párbeszéd-modellálás”). Azt lehet tehát mondani, hogy a cigány közösségek jóval messzebbre látnak, amikor gyerekeiket beszélni tanítják, mint az „itt és most”-ra koncentrálnak gyermekközpontú szocializáció, mivel olyan nyelvhasználatra adnak mintát, amely a gyermek későbbi élete szempontjából fontos. A már említett tesztkérdések itt feltűnően magas előfordulási arányt mutatnak, aminek a pedagógiai jelentőségen túl — a szerző feltevése szerint — az a magyarázata, hogy az írásbeliség nélküli hagyományos cigány közösségek a kultúrát ezen a módon gyakorolják és hagyományozzák.

Az első rész végére érve az olvasó azt szűrheti le magának, hogy a szocializáció különböző módjai egyformán elvezetnek az anyanyelv megtanulásához, ha az erre adott, genetikailag kódolt pszichofiziológiai képesség ép. Nem mindegy azonban, hogy milyen ennek az anyanyelvi tudásnak a szerkezete, és hogyan funkcionál az intézményes ismeret-szerzés színterén, az iskolában.

Az iskola a második részben kerül terítékre, a vele kapcsolatos nyelvhasználati gondokkal együtt. A szerző célja annak bemutatása, hogy az otthon elsajátított nyelvhasználati módok, eszközök, tehát mindaz, amiről az első részben szó volt, hogyan függenek össze az új helyzetben felmerülő kommunikációs feladatoknak a megoldásával. A kiindulás Basil Bernstein angol kutató, aki a hatvanas években az iskolai hátrány okát nyelvi hátrányban vélte felfedezni, a nyelvi hátrányt pedig eltérő szocializációs módokra vezette vissza. Alaptétele az, hogy a gyerek otthon elsajátított nyelvtudása messzemenően meghatározza a társadalomban elfoglalt jövőbeni helyét. A szerző röviden ismerteti Bernstein elméletét a rá vonatkozó kritikákkal és az ellenőrzésére irányuló kutatásokkal együtt. Ezek között éppen az idézett magyarországiak, Pap Mária és Pléh Csaba jutottak például arra az eredményre, hogy a munkásgyerekek által használt korlátozott kód beszédfejlődésbeli késés következménye is lehet, tehát nem feltétlen jelent végleges hátrányt. A késés miéértjére Réger Zita maga kísérli meg a választást az anya—gyerek beszédkapcsolat alakulásának longitudinális elemzésével. Két évre kiterjedő vizsgálatával azt próbálja meg feltárni, hogyan beszélnek gyermekeikhez a mai magyar társadalomban a halmozottan hátrányos helyzetű (iskolázatlan, rossz körülmények között élő) anyák, hogyan változik beszédük a gyerek fejlődésével, továbbá milyen hatással van az anyai nyelvhasználat a gyerekek nyelvi fejlődésére. Az elemzéshez az összehasonlítási alapot az iskolázott anyáktól és gyerekeiktől gyűjtött nyelvi anyag képviseli. A szerző az anyák beszédét nyelvtani, szövegalkotási és társalgási szempontból elemzi, a gyerekek nyelvi fejlődését pedig az átlagos mondathossz és bizonyos nyelvtani kategóriák használata révén jellemzi. A több mint 100 tényezőre kiterjedő statisztikai elemzés kideríti, hogy az anyák kétféle csoportjának a nyelvhasználatában jelentős eltérések tapasztalhatók. Ezek egy része állandó jellegű, tehát a vizsgálat egész menetében fennálló, míg másik részük átmeneti, tehát a vizsgálat végére kiegyenlítő. Az állandó különbségek között szembevetendő, hogy az iskolázatlan anyák mondatai rövidebbek, továbbá kevesebb kijelentő mondatot, jelzőt, mellérendelést és nem jelen idejű igealakot használnak, mint az iskolázott anyák. Ugyanakkor jelentősen több felszólító mondatot intéznek a gyerekeikhez. Az iskolázott és iskolázatlan csoport közötti átmeneti különbségeket a főnevek és a mutatónévmások kezdetben eltérő, később kiegyenlített használata példázza. Ami pedig az anyák nyelvhasználatának a gyerekek nyelvi fejlődésével való összefüggését illeti, megtudjuk, hogy a rövidebb anyai mondatok alacsonyabb átlagos mondathossz-mutatót eredményeznek a gyerekeknél, a főnevek ritkább használata pedig oda vezet, hogy a gyerekek is kevesebb főnevet és főnév értékű elemet használnak a saját beszédükben, amely ezáltal kevésbé referenciális, tényállás-

jelölő. Úgy tűnik, hogy a nyelv elsajátítására kedvező hatással van, ha a beszédpartner számára pontosan kiderül, hogy mire vonatkozik a közlés. Az iskolázatlan anyák éppen a referencia pontosabb jelölésében maradnak el az iskolázott anyák mögött, tehát viszonylagos késésben vannak a gyermek nyelvi fejlődését elősegítő nyelvhasználati jellemzők tekintetében — vonja le a következtetést a szerző. A szövegalkotási és a társalgási szempontú elemzés eredményei tovább mélyítették a nyelvtani elemzés nyomán felszínre került különbségeket. Kiderült, hogy az iskolázott anyák jobban felkészítik gyermekeiket a társalgásra, és sokkal inkább elfogadják őket társalgási partnernek, mint az iskolázatlan anyák. A kutatást a bernsteini elméletre vetítve azt a következtetést vonja le a szerző, hogy bizonyos eredményei a Bernstein által tételezett jelenségek létét erősítik meg, ugyanakkor más eredményei, mint amilyen pl. a gyerek nyelvi fejlődését nem kellően támogató anyai nyelvhasználat, az iskolai hátrálynak beszédfejlődésbeli késésként való értelmezését támogatják. A valóság persze még ennél is bonyolultabb. A beszélés néprajzával kapcsolatos kutatások ugyanis a nyelvi hátrány igazi magyarázatát a nyelvi szocializáció különbségeire, a nyelvinél tágabb kommunikatív kompetencia eltéréseire vezetik vissza. S. B. Heath átfogó elemzésének a szerző általi ismertetéséből megtudjuk, hogy a tracktoni és a roadville-i munkásgyerekek a városi középosztálybeli gyerekekkel összehasonlítva azért sikertelenek az iskolában, mert az ott elvárt kommunikációs mód nem azonos az otthonról hozott kommunikációs móddal. A tracktoniaknál a szabad aaszociációra épülő, hasonlatokban és szóképekben bővelkedő nyelvhasználat ütközik a kérdés—válasz—értékelés sémában zajló iskolai ismeretszerzéssel, a roadville-i gyerekeknél pedig bizonyos gondolati műveletekhez való készség hiánya idézi elő az iskolai kudarcot. Ezzel szemben a városi középosztály gyermekei a dolgokhoz és eseményekhez fűzött folyamatos szülői kommentár révén megtanulják a dolgok közötti kapcsolatok felfedezését, a különbségek és hasonlóságok felismerését, ami a fogalomalkotás nélkülözhetetlen feltétele, közvetve pedig a kontextustól független beszédmód, a bernsteini kidolgozott kód alapja.

A közösség olvasási szokásai ugyanilyen közvetlen módon befolyásolják az iskolai esélyeket: minél hamarabb, gyakrabban és változatosabb körülmények között kerül a gyerek kapcsolatba a nyelv írott változatával, annál sikeresebben birkózik meg az írás—olvasás készségszintű elsajátításával. Az iskolaorientált családokban a korán bevezetett közös „olvasás” (= képeskönyv-nézegetés) során a gyerek megtanulja, hogyan kell a könyvekből „jelentéseket vételezni”, azaz ismereteket szerezni. Az óvodában tudása kiegészül az ún. kollektív olvasóra és kollektív beszélőre vonatkozó ismeretekkel, pl. hogyan lehet magunkhoz venni a szót a csoportos kommunikációban, hogyan kapcsolódjunk az előtünk szólókhoz. Mindennek eredményeképpen, mire ezek a gyerekek iskolába kerülnek, már egy sor olyan készséggel rendelkeznek, amelyek iskolai előmenetelüket zökkenőmentesebbé teszik.

Az iskolai hátrány kiküszöbölésére számos elgondolás született szerte a világon, Magyarországon is. Ezek a fejlesztő programok azonban nem veszik tekintetbe az otthoni nyelvi szocializációt, ezért nem képesek áthidalni az otthoni és az iskolai nyelvhasználat közötti különbségeket. (Emellett pl. a mára már felszámolt korrekciós osztályok bevezetése honunkban a hátrányos helyzetet stigmatizációval tetézte.) A beszélés etnográfusai szerint az iskolai nyelvhasználati konfliktusok megoldásának az a leghatékonyabb módja, ha összekötjük egymással az ismeretszerzés és a nyelvhasználat különféle módjait, hogy az átjárás közöttük zavartalan legyen. Egy konkrét példán keresztül ízelítőt is kapunk az elképzelésről, amelynek az a lényege, hogy a pedagógusok a gyerekekből kiinduló, az ő előismereteikre és tapasztalataikra építő módszerekkel igyekeztek az otthoni szocializációból hiányzó láncszemeket pótolni, a gyerekek otthoni nyelvhasználatát kibővíteni az iskolaival, ezáltal elejét venni annak, hogy az otthoni

és az iskolai élet között éles szakadék keletkezzék. Igyekezetük jótékony hatással volt a szülőkre is, akik jobban bele tudtak látni abba, ami az iskolában folyik, és hatékonyabban tudtak gyerekeiknek segíteni apró megtorpanásaikban.

A minden ízében informatív és ökonomikusan felépített kötet legfontosabb tanulsága talán éppen az, hogy megmutatja, milyen mélyre vezethetők vissza az iskolai kudarc okai, azaz az életesélyek. A pszichológusok által emlegetett imprinting (= bevéssődés) tehát a nyelvi fejlődésre is áll, bátran beszélhetünk *n y e l v i i m p r i n t i n g*-ről. Annál is inkább tehetjük ezt, mivel a szülői iskolázottság, ezen keresztül pedig a nyelvhasználat meghatározó szerepe a felnőttek nyelvi viselkedésében is tetten érhető. Kontra Miklós és Várad Tamás a felnőtt lakosság reprezentatív mintájában mutatta ki, hogy a suksükölő nyelvi formák megítélését és használatát a saját iskolai végzettség nem befolyásolta szignifikánsan, de a szülőké igen: ha mindkét szülő egyetemet végzett, a megkérdezett személy nem használta, sőt elítélte a suksükölést (Mozgó Világ 91/2, 68). Egy másik vizsgálat általános iskolás gyerekek nyelvhasználatában 4. osztálytól kezdve az „apanyelv”, vagyis az apák nyelvhasználatának következetes hatását tárta fel (Nagy J. József: Anyanyelv vagy „apanyelv”? Előadás, elhangzott Nyíregyházán, az Első Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián, 1991. május 4-én). Itt jegyzem meg, hogy kár, hogy a fentebb említett ökonómiát a szerző a magyarországi kutatásokra túlságosan is kiterjesztette. Ezekre ki kellett volna térni, ha mégoly esetlegesnek tűnnek is fel előtte. Hiszen azért az 1971-ben bevezetett Óvodai Nevelési Programra vonatkozó országos eredményvizsgálatból (ERVI) megtudunk egyet-mást. S. Meggyes Klára pl. kimutatta, hogy a nyelvi kreativitás hogyan tükröződik az óvodások kötőszóhasználatában. Röck György elemzéseiből kiderült, hogy a következtetési magyarázatokban a legjobb teljesítményt a falusi, szakképzetlen szülők (sic) gyermekei nyújtották. A kistelepülések előnye a beszédviselkedés szempontjából egyébként egyre több, mostanában folyó kutatásból válik nyilvánvalóvá. Valószínűleg nem túlzás azt feltételezni, hogy a jelenség háttérben a gyerek felé forduló, mesélő nagymamák állnak. A külföldi szakirodalomból idézett példák helyett is több helyen szívesebben olvastam volna a jelenségeket (szemantikai kibővítés, távhasználat, prototársalgás stb.) illusztráló magyar gyereknyelvi példákat. Ezek viszonylagos hiánya az avatatlan olvasó számára ugyanis a ténylegesnél szegényesebbnek tünteti fel a magyar gyereknyelvi kutatásokat. És bár mondanivalóját a szerző példaszerűen fogalmazott tudományos prózában adja elő, amelyből a humor sem hiányzik, több konkrét példával még érzékletesebbé tudta volna tenni a köztudatban száraznak minősített nyelvészeti fejtegetéseket.

Az olvasottak alapján — a szülő és a pedagógus, valamint a szülő—pedagógus szemszögéből, akiknek a könyv íródott — akaratlanul is elgondolkodik az ember a magyar kisdíjak iskolai kudarcain. Elsőként az otthoni szocializáció sokszor szóvá tett fogyatékoságai jutnak az eszébe. A nem megfelelő szülői hozzáállás, a kisgyermekükhöz alig szóló, kérdéseiket türelmetlenül elhárító anyák, a gyerekek számára emésztetlen, mert nem az ő nyelvi és értelmi szintjüknek megfelelő TV-műsorok kitarató nézése, egyáltalán a családi kommunikáció beszűkülése mind-mind verbális retardációhoz vezet. Az iskolában ez csak mélyül a verbális megnyilatkozást nem igénylő feladatok és tesztek burjánzása, a nem megfelelő olvasásitanítási módszer nyomán kialakuló olvasászavar (dyslexia), valamint az egybefüggő beszéd- és írásmű térvesztése következtében. A rajzos feladatok túltengése miatt rögzül a közvetlen szemléleti gondolkodás, késik az elvont gondolkodás kialakulása. Ezzel szemben a tankönyvekben elvont nyelven megfogalmazott instrukciók állnak, amelyeket a gyerekeknek meg kellene érteniük ahhoz, hogy a feladatot meg tudják oldani. Mindezekről rendszeresebben tájékoztat Szende Tamás Megérthetjük-e egymást című kötetének (Budapest, Gondolat, 1987.) Függeléke, amely a „Korunk kommunikációs zavarai” címmel 1980-ban rendezett

konferencia anyagát foglalja össze (243–87). Egy következő okos könyvben tehát azt kellene görcső alá venni, hogy vajon az iskolai szocializációnak az-e a legmegfelelőbb módja, amelynek ennyi gyerek áldozatul esik. Az új matematikáról évekkal ezelőtt a TV nyilvánossága előtt, a parlamentben jelentette ki az akkori művelődési és oktatási miniszter, Köpeczi Béla, hogy átlagon felüli képességű gyerekekre van megállapítva a tanterve. Mostanában a dyslexia hullámai verdesik a parlament lépcsőit (a szülőkből tavaly alakult Dyslexia Szövetség akciói következtében).

Az áldatlan helyzetből kiutat jelenthet, hogy az óvodákban és egy-két kísérleti iskolában Magyarországon is megkezdtek a gyerekekből kiinduló ismeretgyarapítás gyakorlatát, a kisgyerek eredendő kíváncsiságát kiaknázó pedagógiai módszerek bevezetését. Az óvónők informális jelzései szerint a szemléletváltás máris pozitív irányú minőségi változást hozott mind a gyerekek nyelvi és nem nyelvi viselkedésében, mind pedig az óvónők szakmai közérzetében.

A szerző reményei tehát, amelyeket a Zárzóban könyve lehetséges hasznáról megfogalmazott, nagyon is megalapozottak.

Kassai Ilona

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Elkallódni megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben. Országos Továbbképző, Taneszközfejlesztő és Értékesítő Vállalat, Veszprém, 1992. 374 oldal

A közelmúltban megjelent könyv új elméleti-módszertani perspektívákat nyithat meg a szépirodalmi és a legkülönbébb médiumú és típusú szövegek interdiszciplináris tanulmányozásában, s vele a szövegtan korunk tudományos elvárásainak eleget tevő oktatásában.

A három fő részre és kiegészítő részekre tagolt mű szakmai-didaktikai következetességgel és érzékenységgel ismerteti meg alcímében foglalt tárgyával az olvasót, s vezeti be egy újszerű szövegelmélet, a *szemiotikai textológia* szemléletmódjába úgy, hogy közben maga is versinterpretációk és versvariánsok kreatív létrehozójává, sőt egy komplex modell kifejlődésének nemcsak szemlélőjévé, hanem szinte alkotótársává is válhat. Ilyenformán bármilyen szintű és rendszerű oktatási keretben és bármilyen átlagolvasói helyzetben „társas szórakozásként” is felhasználható, érdekes, haszonnal és eredménnyel forgatható olvasmány.

A szerzőket könyvük megírásában hármias meggyőződésük vezérelte: egyrészt megérett az idő egy olyan szövegvizsgálati koncepció kidolgozására, illetőleg bemutatására, amely a szövegek, a költői alkotások verbális és nem verbális aspektusait egységben képes tárgyalni; másrészt az irodalommal való akár iskolai, akár azon kívüli foglalkozásnak a személyes jellegű (de motivált) versinterpretáció(k) létrehozása legalább olyan fontos feladata, célja kell hogy legyen, mint az irodalomtörténetileg helyesnek tartható interpretáció(k)é; harmadrészt a szövegfeldolgozás, az olvasás intenzívebbé tétele érdekében a kevésbé elterjedt vagy új módszerek alkalmazására éppúgy szükség van, mint a hagyományos eljárásokéra. (Vö. 6.) Ebből az alapállásból kiindulva Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa a hangsúlyt a személyes, de interszubjektíve ellenőrizhető interpretációk létrehozására és a költészet, a költemények kreatív-produktív megközelítésére helyezi.

A szerzők az első, „A versek és megközelítéseik” című fejezetet választott kísérőjük, a kiváló költő-esztéta, Nemes Nagy Ágnes — saját „alkotó-elemző” tapasztalatait is kifejezésre juttató — esztétikai nézeteivel és versmeghatározási kísérleteivel indítják. E szerint és a szerzők konvergens gondolatmenete szerint a költői szövegek, műalkotások szükségszerűen csak kreatív értelmezési keretben közelíthetők meg egyenértékűen és

hatékonyan. Ennek két lehetősége van: a globálisan analitikus (analitikus-kreatív) és a globálisan szintetikus (kreatív-produktív) módszer. Az analitikus-kreatív megközelítés lényege az, hogy az értelmező műveletek végrehajtása a nyelvi objektum eredeti fizikai megjelenési formája alapján történik; kreativitása pedig abban áll, hogy az interpretáció, eltérően a hagyományos, strukturalista stb. irányzatoknak a hazai iskolai oktatásban a mai napig uralkodó, de a korszerű tudományos és módszertani eredmények fényében kissé már megkopott elméletétől és gyakorlatától, nem annyira feltárás, mint inkább ismereteink, tapasztalataink stb. által irányított hozzárendelés eredménye. Minthogy a szerzők célja elsősorban a műalkotások szintetikus, kreatív-produktív megközelítésének tárgyalása, az analitikus-kreatív interpretációnak csupán két, pedagógiai relevanciával (is) rendelkező aspektusát emelik ki: egyrészt a magyarázó és az értékelő interpretáció különbségét (az előbbi előfeltétele az utóbbinak), másrészt azt, hogy a könyvben kidolgozott metodológia nézőpontja nem kötődik sem a szerző-, sem a szöveg-, sem pedig a befogadócentrikus elméletekhez, így az kellő szabadságot nyújt bármelyik interpretáció-típus önálló és együttes alkalmazásához.

A költői alkotások kreatív-produktív megközelítésének három fő típusát különböztetik meg a szerzők: 1. versek teljesen szabad létrehozása, 2. adott verssel analóg vers létrehozása és 3. egy nem ismert vers anticipáló megközelítése. (Vö. 20.) A kreatív megközelítésmódok fokozzák az olvasás örömét, erősítik a tanulók nyelvi érzékenységét és kreativitását, növelik kritikai szemléletét, erősítik helyesírási készségét stb. Ezt követően a szerzők a kötet központi tematikáját kitevő anticipáló módszer fő formáit ismertetik, egy cím témaelőhívó szerepétől egészen egy átstrukturált versszöveg rekonstruálásáig.

A szemiotikai textológia látásmódjának, fogalomrendszerének bemutatására ez után térnek rá a szerzők, és értelmezik azokat az összetevőket, amelyek mind az analitikus-kreatív, mind pedig a kreatív-produktív megközelítés alapját képezik, sőt alkalmas kiindulópontul szolgálhatnak egy általános — nemcsak verbális és elsődlegesen esztétikai funkciójú, hanem tetszőleges materiájú és típusú szövegek elemzéséhez is használható — szövegtani koncepció kidolgozásához. Az ebben alkalmazott terminus technikusokat egyrészt Nemes Nagy Ágnes „A formátlan” című versének felhasználásával, másrészt a költőné esztétikai-poétikai nézeteivel való párhuzamba állításával szemléltetik és jellemzik. Noha a szerzők a magyar terminusok meglehetősen túlterheltsége miatt többnyire latin (vagy latin eredetű) műszók felhasználásával vázolják koncepciójukat, az — miként utalnak is rá —: „akár a Nemes Nagy Ágnes által használt kategóriák rendszerező újrafogalmazásának is tekinthető” (6), de legalábbis jól mutatja a teoretikus elemző és az alkotó-elemző látásmódjának párhuzamait és megfeleléseit.

Az eddig bemutatott és értelmezett fogalmi apparátust további fogalmakkal egészíti ki, és a szemiotikai textológia integratív keretébe ágyazva mélyíti el a könyv második, „A vers mint többszörösen összetett felépítésű jelviszony” című fejezete, egyrészt azáltal, hogy egy lexikonszerű útikalauz tár az olvasó elé, másrészt azáltal, hogy részletes (a szerzők szerint inkább csak részleges) analitikus-kreatív kommentárokat hocsát előre a harmadik fejezetben bemutatásra kerülő kreatív-produktív gyakorlatokhoz. A lexikonrész szócikkei az aktuálisan értelmezett terminusok szemiotikai textológiai relevanciáját egy erre a célra szerkesztett (kiemelkedő alkotók többségében közismert költeményeit tartalmazó) kisantológia felhasználásával demonstrálják, s — pedagógiai telitalálatként — egy-egy ikonikus szimbólum révén teszik vizuálisan is könnyen megragadhatóvá. Egy nem konvencionális figurájú szöveg fizikai megjelenési formáját például Apollinaire „A megsebzett galamb és a szökökút” című kalligrammája szimbolizálja. Itt vezetik be, magyarázzák és példázzák a szerzők a szövegarchitektonika organizációtípusait, különböző szintjeit és ezek funkcionális egységeit (a fonémáktól egé-

szen a kompozícióegységekig) stb. Az így számba vett és szemléltetett komponensek lépésről lépésre, szinte elemi evidenciával és egzaktsággal állnak össze egységes egésszé, s tárul fel a teljes jelmodell mint az első fokú (közvetlen), a figuratív és a másod fokú (szimbolikus) interpretáció tárgya.

Ezen indukciótól értelemszerűen vezet az út a dedukcióhoz: Weöres Sándor „Kockajáték”, Nagy László „Árvácska sírverse”, Tamkó Sirató Károly „Szelkiáltó”, Fábíán István „én innét ki nem talállok”, Pilinszky János „Őszi vázlat”, Áprily Lajos „Ködös évszak előtt”, Nemes Nagy Ágnes „Nyári rajz” és Rákos Sándor „Olyan szép, olyan gyönyörű szép” című versének analitikus-kreatív elemzéséhez, újra kirajzolva előbb az interpretációfolyamat fő állomásait, irányát (vö. 104–5). Az elemzések minden esetben túlmutatnak a választott versek első fokú összetevő(együttese)in, egy-egy olyan hipertextust kifejtve vagy érzékeltetve, amely különféle szimbolikus jelentések konstruálásának alapjául szolgálhat.

A könyv harmadik, „A vers »jelölő-jelölt« szerkezetének kreatív-produktív megközelítése. Példák” című részében a szerzők a második fejezetben elemzett versek analitikus-kreatív befogad(tat)ásának és intenzívebb feldolgoz(tat)ásának előkészítésére szolgáló kreatív-produktív gyakorlatok eredményeit mutatják be. Ezeknek, a versek vehikulumára (fizikai megjelenési formájára), formációjára, szemantikai felépítésére stb. irányuló, ugyanakkor számos más (stilisztikai, grammatikai, helyesírási stb.) kérdés tisztázására is alkalmas, gondolatgazdag és -ébresztő s nem is olyan „költéses” gyakorlatoknak, feladatoknak a többségét egy fővárosi általános iskola 12–14 éves korú tanulói végezték magyartanáraik közreműködésével, kisebb hányadát pedig egyetemi hallgatók és tanárok oldották meg. Az iskolai oktatás folyamatában szerzett megfigyeléseiket, tesztelt tapasztalataikat, a kísérletek tanulságait olyan módon kommentálják és adják közre a szerzők, hogy mindjárt javaslatokat is tesznek további gyakorlatok készítésére, elvégzésére is. Az ehhez a fejezethez kiegészítő részként kapcsolódó miniantológia tizenöt költő negyvenöt verséhez társít „közvetlen segítség”-ként különböző, a szerzők által hatékonyan alkalmazhatónak ítélt gyakorlatfajták(oka)t.

Az Elkallódni megkerülni című kötet valamennyi fejezetét, alfejezetét bibliográfiai információk egészítik ki; az olvasó tájékozódását, a terminus technicusok gyors visszakereshetőségét alfabetikus és tematikus index is segíti.

Vass László
^

Merritt Ruhlen: A Guide to the World's Languages. Volume I: Classification. Stanford University Press, Stanford, California 1987. 433 p.

Egy háromkötetesre tervezett mű első részét, a világ nyelveinek genetikus osztályozását tartjuk kezünkben. A második kötet a főbb nyelvekre vonatkozó nyelvi és nem nyelvi adatokat fogja tartalmazni, mégpedig a hangrendszer és a nyelvtani szerkezet bemutatását, valamint a lakóhelyről, a beszélők számáról stb. szóló ismereteket. A harmadik kötetben a tipológiai osztályozás és a nyelvi univerzálék kapnak majd helyet. Olyan nagyszabású vállalkozásról van szó, mellyel feltétlenül meg kell ismerkednie a hazai nyelvtudománynak. Merritt Ruhlen háromkötetes könyve egyenrangú lehet az általunk ismert Meillet–Cohen-féle művel (*Les langues du monde*. Paris, 1952., első kiadása: 1924.) és a Voegelin–Voegelin-féle taxonómiával (*Classification and Index of the World's Languages*. New York 1977.). Főleg ezen utóbbi genetikus osztályozás újításait fogadja el és fejleszti tovább. Ugyanakkor igényében a Meillet–Cohen-féle könyvet is követi, mivel a főbb nyelvek grammatikai felépítését is be kívánja mutatni,

csak nem az osztályozással párhuzamosan, hanem a második kötetben. A szerző a tipológus Joseph Greenberg tanítványa — a Guide-ot mesterének ajánlja —, s így érthető a tervezett harmadik, az univerzálékkal foglalkozó kötet megalkotása.

Ami első pillantásra feltűnik az olvasónak, az a könyv didaktikus volta. Rendkívül szemléletesek térképei és táblázatai — melyeket a szerző maga szerkesztett —, ezért igen jól használható az oktatásban. A bibliográfiát mindig az egyes fejezetek után helyezi el, így jól tájékozódhatunk az adott terület helyzetéről. Még nagyobb segítséget nyújthatna a bibliográfia, ha a szerző közölné a legfontosabb vezető folyóiratokat is, ahogy azt Meillet—Cohen teszi.

Lenyűgöző a feltárt és osztályozott nyelvek mennyisége: az eddigi három-négyezres becslés helyett (Antal—Csongor—Fodor: A világ nyelvei. Gondolat 1970. 17) mintegy ötezer nyelvről a d számot. (Ha jól számoltam, akkor a mutató kb. 5300 nyelvet sorol fel.) Ez a megnövekedett mennyiség minden bizonnyal az afrikai, az amerikai indián és a csendes-óceáni nyelvek feltárásának és pontosabb osztályozásának az eredménye. Úgy vélem, hogy erről az ötezres nagyságrendről feltétlenül tudomást kell vennünk. Azt gondolom azonban, hogy nem kell követnünk minden döntésében a szerzőt. Néhány — elsősorban az európai nyelvekre vonatkozó — állásfoglalása gondolkodóba ejti az olvasót. Kételeyeinket meg kell fogalmaznunk — valószínűleg ezt a szoroson vett szakma is megteszi —, hiszen e témában Ruhlen könyve lesz az állandóan forgatott ismerettár a külföldi (elsősorban amerikai) és talán a hazai egyetemek könyvespolcain. Először a könyv általános felépítését ismertetem, majd a magyar olvasót elgondolkodtató újításait.

1. Ruhlen a genetikai osztályozás alapelveinek és módszereinek ismertetése után öt fejezetben — nagyjából földrészek szerint: Európa, Afrika, Ázsia, Óceánia, Észak- és Dél-Amerika — ismerteti az egyes nyelvcsaládokat, mégpedig úgy, hogy először tudománytörténeti áttekintést nyújt, majd az adott nyelvcsalád szerkezetét ismerteti nagy vonásokban. A hetedik fejezetben a jövő kutatás távlatait vázolja fel. A nyolcadik fejezet a tulajdonképpeni felsorolás, taxonómia. A könyvet három mutató zárja le: a személynevek, a nyelvi csoportok mutatója, valamint a nyelvek betűrendes felsorlása. A taxonómia és a mutatók a 275. oldaltól a 443. oldalig tartanak, tehát a könyv jó egyharmadát teszik ki.

A bevezetésben a szerző leírja a munka keletkezését és történetét. Egyetemi tanárként a nyelvek genetikai osztályozását tanította, s készített is egy, a Voegelin—Voegelin-féle taxonómián alapuló tankönyvet. 1979-ben világossá vált, hogy a pápua és az ausztrónéz nyelvek osztályozása megváltozott, s ennek következtében feltámadt benne az egész genetikai osztályozás ellenőrzésének az igénye. Nemcsak a szakirodalmat vizsgálta át, hanem kiterjedt levelezésbe is fogott, megkérdezvén több mint száz tudós véleményét. A szakértők neve fel van sorolva; az uráli nyelveket illetően Décsy Gyula, Robert Austerlitz és Robert Harms adtak tanácsokat. Az USA-ban élő magyar származású Robert Hetzron véleményét az afro-ázsiai csoporttal kapcsolatban kérte a szerző. Az indoeurópai nyelveknek is több szakértője volt: Winfred Lehmann, W. B. Lockwood és a már elhunyt Warren Cowgill (az ő neve mellett az indo-hettita megjelölés áll). A szerző célja volt még Joseph Greenberg munkásságának a felülvizsgálata is, hiszen szerinte Greenberg olyan munkát végzett a nyelvek osztályozásában, mint amilyent annak idején Linné a biológiában: Afrika, Új Guinea, Észak- és Dél-Amerika nyelveit osztályozta, és sok támadás is érte különféle „dogmák” elvetése miatt. Az osztályozás ezen részéhez nehéz lehet egy európainak hozzászólni, többnyire számunkra teljesen ismeretlen népeket és nyelveket tartalmaz, s mint említettem, ez a rész növeli meg a nyelvek számát.

2. Az első, elméleti-módszertani fejezet a nyelvrokonság bizonyításával foglalkozik. A nyelvcsaládon belüli hierarchiát a következő terminusokkal jelöli a szerző: nyelv-

járás, nyelv, nyelvcsalád, nagy nyelvcsalád (?) és törzs (dialect, language, family, stock és phylum).

Az Európáról szóló fejezet három nagy törzset, azaz phylumot ismertet: az indo-európai, az uráli és a kaukázusit. S itt éri az olvasót az első meglepetés: az *indo-hettita* elnevezést használja, egy alacsonyabb szintre helyezvén az indo-európai csoportot; s az *uráli-jukagír*-t, szintén lejjebb téve az uráli csoportot.

Az *indo-hettita* elnevezés — úgy tűnik fel — saját állásfoglalásának az eredménye, még Voegelin — Voegelinnél is *indo-európai* szerepel (célszerűnek látom kötőjellel közölni a neveket, e tekintetben Ruhlent követve). Az *indo-hettita* elnevezés Edgar Sturtevant amerikai nyelvészről származik 1926-ból, s Bloomfield is átvette 1933-ban, de eddig nem terjedt el. Azt a véleményt tükrözi, mely szerint a hettita az egész indo-európai csoportnak inkább testvéryelve (sister language), s nem egyik leánynyelve (daughter language) a 10 ágra bomló nagy törzsnek. Szerinte egy kihalt és kicsiny nyelv is éppen olyan fontos lehet, mint egy élő és hatalmas kultúrnyelv, egyáltalán nem zavarják a hagyományok és az a tény, hogy megrendítette az indo-európai nyelvek tekintélyes pozícióját. Tehát a nagy indo-hettita phylum végső felosztása a következő: I. anatóliai, II. indo-európai: A) örmény, B) tokhár, C) indo-iráni, D) albán, E) görög, F) itáliai, G) kelta, H) germán, I) balti-szláv. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a hettita több más kihalt nyelvvel együtt az anatóliai nyelvek csoportjába tartozik.) Emlékeztetőül felsorolom a nálunk meghonosodott, az Antal — Csongor — Fodor-féle könyvben közölt felosztást, mely szerint az indo-germán (így) nyelvek 12 ága a következő: indo-iráni, hettita, tokhár, örmény, trák-fríg, görög, illír, albán, itáliai, kelta, germán, balti-szláv (a kihalt nyelvek kérdésére még visszatérek). Ruhlen ezzel a merész újítással megbontotta a szatem-kentum csoportra való felosztást is, hiszen a kentum nyelvek köréből emelte ki és szigetelte el a hettitát. A tudománytörténet felvázolásakor ír ugyan a szatem-kentum felosztásról, de arról már nem beszél, mi lesz a jelentősége az általa teremtett új helyzetben. Az indo-európai elnevezés sokkal szerencsésebb, mert a két szélső pont megragadásával átfogja azt a területet, melyen ezek a népek élnek és éltek; ezzel szemben az indo-hettita elnevezés csak a térség felét fogja át, s azt sugallja, mintha Anatólia táján vége volna a nyelvcsaládnak. Az sem lehet közömbös, hogy az indo-európai elnevezés érthető a nem-nyelvészek számára is, míg az indo-hettita csak a bennfentesek számára világos: a hettitákról nem tud mindenki, míg talán Európáról igen.

Gondolom, az *uráli-jukagír* elnevezés számunkra még inkább zavaró, mint az indo-hettita. A szerző a svéd Björn Collinder és az amerikai Robert Harms véleményére hivatkozik. Tudomásom szerint e két tudós meglehetősen extrém álláspontot képvisel, melyet sem a finn, sem a hazai uralisztika nem fogadott el. Érdekességképpen megemlítjük a paleo-szibériai — eléggé feltáratlan — nyelvcsaládba tartozó jukagírokat, de a szóegyeztetések száma oly csekély és oly bizonytalan, hogy a tudósok többsége sosem fogadta el bizonyítottan a jukagír rokonságot. Érdeemes volna e szempontból megvizsgálni a nagy etimológiai szótárakat és összegyűjteni azokat az etimológiákat, melyekben a jukagír elfogadott egyeztetésben szerepel. Ruhlen például az uráli-jukagír nyelvcsalád után közölt bibliográfiában meg sem említi a finn (Toivonen) és a magyar (Lakó György valamint Rédei Károly) által szerkesztett három nagy etimológiai szótárt, csak néhány, főleg angolul is publikált műre hivatkozik. Az igaz, hogy az osztályozás és az állásfoglalás sokszor kompromisszum kérdése, mint ahogy erre a szerző a nyolcadik fejezetben utal is. Mégis úgy látom, hogy az egész jukagír-probléma nagy ellentmondás a könyvben. Ez a döntés ugyanis ellentmond a szerzőnek az alapelveket kifejtő nézeteivel, ahol — Greenbergre hivatkozva — a megfelelő nagyságú szókészlet összehasonlítását tartja a leglényegesebb bizonyítéknak a rokonság eldöntésében (9). A jukagír esetében pedig erről szó sincs.

Az Afrika nyelveit bemutató harmadik fejezet is tartogat meglepetést, bár az itteni újítás nem annyira merész, és elő van készítve a szakirodalomban. Ruhlen az *afro-ázsiai* phylum-nevet használja a szokásos *sémi-hámi* helyett. Az alcsoportok a következők: régi egyiptomi, berber, csádi, omotic, kusita és semita nyelvek. A felosztás megegyezik Voegelin – Voegelinével, és közel áll Robert Hetzronéhoz. A tudósok régóta már csak megszokásból használták a sémi-hámi elnevezést, s tisztában voltak a nyelvcsalád belső szerkezetével.

A negyedik, az ázsiai nyelveket feltáró fejezetből az *altaji* törzs emelkedik ki, s mérész megoldásokban ez sem marad le a többi mögött. A következő nagy családokat veszi ide a szerző: török, mongol, tunguz, koreai, ainu és japán, s az első három ide tartozása rendben is van, a másik három a régebben rokonalannak tartott nyelvek kategóriájából csapódott ide. Talán itt a legviharosabb a tudomány története, hiszen itt ötlöttek fel a szkíta, a turáni és egyéb általunk délibábosnak nevezett hajdani koncepciók. Tudjuk azt is, hogy az uráli és az altaji nyelvek rokonítása nemegyszer komolyan szóba jött, és sokkal nagyobb súllyal, mint a fent említett jukagir, de Ruhlen – hivatkozván a mai nyelvtudomány álláspontjára – ezt a lehetőséget elveti (129). Helyette meglepőbb rokonítással áll elő, mégpedig a koreai, a japán és az ainu (Japán északi és a Szahalin-sziget déli részén beszélék) rokonításával. Megtudjuk, hogy az amerikai Samuel E. Martin 1966-ban több mint 300 etimológiát javasolt a koreai és a japán között, egy másik amerikai kutató, Roy A. Miller 1971-ben összekapcsolta a japánt mind a koreával, mind az altaji nyelvekkel. Az ainut Patrie kötötte 1982-ben a csoporthoz. Ruhlen megemlíti, hogy messze nincs egyetértés ma sem a nyelvcsaládot illetően (130). Két szélsőséges nézetet figyelhetünk meg: az egyik a koreai-japán-ainu kizárása, a másik a csukcs-kamcsadál és az eszkimó-aleut nyelvek ide sorolása. Úgy tűnik, hogy ismét kompromisszumos álláspontot fogadott el, bár nem tudom, hogy ez megengedhető-e a nagy phylumok esetében.

Ruhlen eddigi újításaiból következik a *paleo-szibériai* csoport megbontása és megszüntetése. Helyette a *csukcs-kamcsakai* elnevezést használja, s e nyelvcsalád északi csoportjába a csukcs és a korják tartozik, míg a délbe a kamcsadál.

A többi nagy phylumban is észrevehető újítások, s nyilván sokkal több, mint amennyit észrevehettem.

A világ nagy phylumai tehát a következők (284, 290): Khoisan, Niger-Kordofanian, Nilo-Saharan, Afro-Asiatic, Caucasian, Indo-Hettite, Uralic-Yukaghir, Altaic, Chukchi-Kamchatkan, Eskimo-Aleut, Elamo-Dravidian, Sino-Tibetian, Austric, Indo-Pacific, Australian, Na-Dene, Amerind (meghagytam az angol helyesírást, mert nem mindenütt vagyok biztos az átírásban). Az Antal – Csongor – Fodor-féle könyv is 17 nagy csoportot különböztet meg, de az eltérések igen nagyok: indogermán, sémi-hámi, uráli, kaukázusi, baszk, régi kisázsiai és mediterrán nyelvek, altaji, koreai, japán, paleo-szibériai, dravida, sino-tibeti, munda, mon-khmer, maláj-polinéz, afrikai néger és amerikai indián nyelvek. Ruhlen a 17 csoporton kívül felsorol még rokoníthatatlan nyelveket, köztük a baszk, a gilják és a ket nyelvet (ez utóbbi kettő Antaléknál a paleo-szibériai csoportban van, 198), ezenkívül tárgyal még néhány besorolatlan nyelvet, a pidgin és creol nyelveket, valamint megemlíti a mesterséges nyelveket. A 284–5. oldalon szemléletes térkép található a 17 phylumról és a magányos nyelvekről. A következő négy oldalon pedig hasznos táblázatban vannak összefoglalva a legfontosabb tudnivalók.

3. Múltán hiányolhatjuk a kihalt nyelvek körültekintőbb felvételét. Egy-kettőjük fellelhető ugyan, de többségüket hiába keressük. Nem szerepelnek a kihalt itáliai nyelvek; a főnciai, a sumér, az etruszk; vagy az altaji csoportban olyan nagy kihalt nép nyelve, mint a hun. Ebből a szempontból a Meillet – Cohen-könyv sokkal jobb, de még a Voegelin – Voegelin-féle is eligazítja az érdeklődőt. Mert érdeklődő sokféle van. Az ilyen könyvet

nemcsak nyelvészek forgatják, sokszor irodalmi művek olvasása közben, órára készülvén kívánnak valamelyes eligazítást. Ruhlen a bevezetésben a latin felbomlásáról a következőket írja: „With the destruction of the empire, Latin speakers were isolated from one another by invading Germanic, Slavic, Arabic, and Hungarian tribes” (2). Ezen megállapítás igen hízelgő lehet ránk nézve, csakhogy inkább a hunokról lehet szó, s nem a magyarokról, azaz magyarokról. Persze a szerző dátumot nem ad, de mi 896 után meglehetősen magányosan kalandoztunk Európában, s akkor már a latin rég felbomlott; mi semmiképp sem vettünk részt a birodalom egységes nyelvének szétszabdálásában. Nyilván feltűnt, hogy Ruhlen 10 indo-európai ágról beszél a szokásos 12 helyett, elhagyván a kihalt trák-frig és illír ágat. Például Voegelin—Voegelin (170) ír a trák csoporton belül a dákokról. A dákok elsikkadnak, s nevük él egy román nyelvjárás, az irodalmi nyelv alapját képező dáko-román elnevezésben (Ruhlennél is Daco-Rumanian, pl. a 20. oldalon). Lehetséges, hogy magában a névben is benne van a dáko-román kontinuitás elmélete? Ha ez így van, kétszeresen indokolt egy ilyen nagy formátumú összefoglalásban, egy „kalauzban” tisztázni a kihalt nyelvek mibenlétét és kapcsolatát a mai, élő nyelvekkel. Hasonló, mármint politikai probléma rejlik a szerb—horvát elnevezésben, mely vándorol könyvről könyvre, s Ruhlen is átveszi. Holott két különböző nyelvről van szó.

A népek nevek használata sem problémátlan kérdés. Tudjuk, hogy sok esetben egyetlen népet több névvel is lehet illetni, sok népnek van egy úgynevezett külső (ahogy mások nevezik) és egy belső (ahogy önmagát nevezi) neve. Egy kialakult szokás szerint előbb a külső nevet szokták közölni, majd utána zárójelben megadják a belső nevet. Így jár el Meillet—Cohen, de Voegelin—Voegelin is: Ostyak (Xanty), Vogul (Mansi), Chermis (Mari), Votyak (Udmurt), Zyrian (Komi) és csak Lappic, Hungarian. Pedig nekünk is van belső nevünk, a *magyar*, melyet Meillet—Cohen fonetikai átírásban közöl: *má'd'ár*. Ruhlen a 8. fejezetben ír a nevek kérdéséről. Megemlíti, hogy a mintegy ötezer név közül talán száz ha ismerős a laikusok számára. A legtöbb nevet csak a kutatók, vagy maga a nép és szomszédai ismerik. Ruhlen a szakirodalomban leginkább elfogadott nevet vette fel könyvébe, viszont a pejoratív neveket lecserélte a nem pejoratív nevekre, így a *hottentotta* helyett a *nama* vagy *khoe* nevet használja, a *lapp* helyett a *saami* elnevezést; a közismerten pejoratív *szamojéd* (akár ez az eredete, akár népetimológiai alakulat: hangzása pejoratív az oroszul tudóknak) viszont megmaradt. Kérdés, hogy nem lett volna-e célravezetőbb a külső és belső név hagyománya mellett megmaradni, s például megadni a *Hungarian* mellett a *magyart* is.

4. Végezetül néhány szót kell szólnunk a hetedik fejezetről. Ebben a szerző a jövőbeni kutatásra vonatkozó javaslatait és tanácsait foglalja össze. Megállapítja, hogy 1950-től a nyelvek osztályozása reneszánszát éli, annak ellenére, hogy bizonyos körök számára e vizsgálódás nem jó csengésű fogalom. Mi viszont örömmel vesszük tudomásul, hogy Amerikában nemcsak leíró nyelvészet és nyelvelmélet létezik, hanem úgyszólván minden, történeti nyelvészet is. A szerző szerint a jövőben még nagyobb fellendülés várható, éppen ezért felsorolja az elkerülendő hibákat. Például mindig egy egész csoportot kell tanulmányozni, nem egy-két kiragadott nyelvet, hiba egy nyelvcsalád összehasonlítása egy másiknak csak egy töredékével, s ugyancsak hiba a genetikai és a tipológiai szempontok összekeverése. A nyelvazonosság elvei az írásbeliség nélküli, primitív technikai szinten álló népekre és nyelvekre is vonatkoznak stb.

Felvázolja röviden a nyelv eredetével kapcsolatos elméleteket, tájékoztat az e kérdés megvitatására összehívott 1975-ös New York-i konferenciáról, melyen ahány szerző, annyi álláspont hangzott el. Nem sokkal vitték előbbre a kérdést az agy kutatás eredményei és a gyermeknyelv fejlődésére vonatkozó vizsgálatok sem. Érdekesekek azok a vizsgálatok, melyek az ősember csontmaradványaiból próbálják bizonyítani azt, hogy megvoltak már a hangképző szervek, sőt azok milyen hangok képzésére lehettek képesek.

Hasonlóképpen kimutatható a Broca-mező (a hangok produkciójának helye) és a Wernicke mező (a hangok percepciójának helye) megléte. Végül is a nyelv keletkezése továbbra is rejtély, hiszen a jelenlegi mintegy 5000 nyelv azonos fejlettségi fokon van.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy Merritt Ruhlen könyve feltétlenül nagy nyereség a tudomány számára. Az egyes területek tényleges szakemberei minden bizonnyal bonckés alá veszik majd, s igen sok vitát fog kiváltani. Jómagam csak az érdeklődő nyelvtanár szemével olvastam el, feltéve azt a kérdést, amit minden újonnan írt, elsősorban amerikai munka olvasásakor felteszek magamnak: mi az az ismeretanyag benne, ami nyereség számunkra, beépíthető a mi kultúránkba? Mi az igazán új eredmény, s mi csupán csak merész ötlet? Áttekintvén Ruhlen könyvét, a következő állásfoglalás alakult ki bennem: kategorizálásának több pontja kritikára, mérlegelésre vár. A mű egésze mindenképpen jól használható kézikönyv.

A. Jászó Anna

Comprehension of literary discourse: Results and problems of interdisciplinary approaches. Edited by Dietrich Meutsch and Reinhold Viehoff. Walter de Gruyter, Berlin—New York, 1989. 259 lap

Az egyre inkább interdiszciplinárisá váló, egyre tágabb körben ható szövegtani (szövegelméleti) vizsgálatokban fokozódó intenzitású érdeklődés figyelhető meg a szövegmegértés iránt. Erről tanúskodik ismertetőnk is. Ahogy a címből is kiderül, a téma az irodalmi szöveg megértése. Ennek a megértésnek a vizsgálatában többféle szempont, különböző tudományok, elméletek elvei érvényesülnek. A kötetben közölt tizenegy tanulmány és a bevezető majdnem ugyanannyi szempont kifejtését, alkalmazását jelenti.

Már a két szerkesztő tanulmányának szánt bevezetője (Interdisciplinarity in the empirical study of literature — Introductory remarks to „Comprehension of literary discourse”, 1—15) is egy új szempont alkalmazásáról szól, hisz az irodalmi szöveg megértésének kérdéskörét egy új irodalomelmélethez, S. J. Schmidt empirikusnak nevezett új irodalomtudományi „paradigmájához” kapcsolják (l. erről részletesen tőlem: Gondolatok Schmidt konstruktivista empirikus irodalomtudományáról. NyIrK. 1987. 1: 11—20). Ebből következtetnek — kétségkívül helyesen — arra, hogy a szöveg szerkezetének a vizsgálata önmagában nem elégséges a szövegek megértésének megmagyarázásához, hanem más elvek és eljárások is szükségesek ehhez, ami természetesen egy egészen tág „tudományközöttséget” feltételez. Különbözik a két szerkesztő azt is kijelenti, hogy a kérdés, a vizsgálat lényegére jobban utalna a tőlük ajánlott műszó: a szövegek irodalmi megértése (és nem az irodalmi szövegek megértése, 36).

Siegfried J. Schmidt és Norbert Groeben közös tanulmánya (How to do thoughts with words: On understanding literature, 16—46) tulajdonképpen dialógus: Schmidt felvázolja a maga felfogását, amiről Groeben elmondja véleményét, végül összegzik a megértésről vallott nézeteiket. A két felfogás közötti különbség lényegében az eltérő irodalomelméleti alapokban ragadható meg. Schmidt-nél az alap a Maturana radikális konstruktivista ismeretelméletre épülő empirikus irodalomelmélet, Groeben-nél pedig a társadalomtudomány empirikusan irányított filozófiája. Mindkettő az irodalomtudományban hagyományos hermeneutikán akar túljutni, illetőleg az újabb hermeneutikai és empirikus elméletek eredményeit szeretné összeötvözni.

Peter Bürger (Interpretation after Duchamp, 47–55) a hermeneutika híveként az irodalmi mű megértését mint különböző társadalmi csoportokban szokásossá lett „szöveg” poétikai fogalmát fogja fel, amihez az alap a modernséget képviselő írók kreativitása és képzelőereje. Felfogását Duchamp *Urinoir* című újító, „avantgarde” funkciójú, ma már műalkotásnak tekintett írásához köti.

Alfred Lorenzer és Achim Würker (Depth-hermeneutical interpretation of literature, 56–73) kiindulópontja a tudatalatti, Freudnak az irodalmi mű értelmezését érintő nézeteinek a bírálata, sőt nem egy esetben visszautasítása alapján. Fő téziséük az, hogy az irodalmat mint szimbólumok rendszerét lehet megérteni, és ez összefügg azzal, ahogyan gyermekkorban a szimbólumok megértésének a képessége kifejlődik. Az anya és a gyermek közötti korai kapcsolat struktúráját átváltják az irodalmi szövegek szimbólumainak struktúrájába. Ez az átváltás (meghosszabbítás) az alapja a megértés mély-hermeneutikai megközelítésének.

Werner Schlotthaus (Conditioning factors of textual understanding, 74–88) az irodalmi szöveg megértését iskolai, oktatási kérdésként tárgyalja kísérleti alapon és szóba jöhető elméletek bevonásával. Főbb témái a következők: a szöveg, az olvasási helyzet, olvasási stratégiák, (elméletek és) a kísérletek általánosított eredményei, a meghatározó körteyező, a szöveg megértés tanítása. Olvasási stratégián az olvasó sajátos megértési tevékenységét érti, ami által saját olvasási szándékát (egy szöveg szándékos, célzatos felhasználását) mutatja ki és határozza meg. Három olvasási stratégiát tart számon: (1) információszerzési, megértési, (2) heurisztikus, pontosabban hermeneutikai stratégia, ami a szövegen kívüli világ megismerésére irányul, (3) személyi, érzelmi, képzeleti és azonosító olvasási tettek, amelyek az olvasóra irányulnak.

Siegfried Hoppe-Graff és Martin Schell (The comprehension of literary texts: Developmental considerations, 89–110) az irodalmi mű megértését a gyermek fejlődéséhez kapcsolva tárgyalják, az elbeszélésváz és a képek felfogását a gyermek fogalomrendszerének gazdagodásához kötve vizsgálják elsősorban lélektani alapon. Így jól hasznosítják „fejlődési egyensúlyozás”-nak nevezett és az önszabályozó folyamatokkal összefüggő modelljük kidolgozásához többek között a Piaget-től jelzett két mechanizmust, az asszimilációt és az adaptációt. A megértés fejlődésének tanulmányozásában figyelemmel vannak az irodalmi mű stílusának a felfogására is, ami a tartalom mellett az irodalmi mű formáját alkotja. Stíluson három lehetőséget értenek: (1) az alakzatok, főleg a képek egyéni használatát, (2) a szövegstruktúra eszményi használatát, (3) a szöveg realista vagy szentvtelen jellegét.

Fónagy Iván (The metaphor: A research instrument, 111–30) kiindulópontja a hangtani metafora (pl. kemény, lágy, nedves hang) mint kutatási eszköz. Ehhez mint tudományos metaforához viszonyítja a költői metaforát. Szerinte mindkettőben közös vonás az ellenőrzött mentális és nyelvi visszatérés (regresszió) az értelmi folyamatok korábbi, nyelvelőtti szakaszához, és az is, hogy mindkettő tudat előtti és tudat alatti személyes kapcsolatban gyökerezik, tehát lényegében a metaforaalkotás megismerési folyamataira alapoz. Lényeges persze a kettő közötti különbség. A költői metafora egyedi, a költő személyéhez van kötve, forrása a költő világképe és valaminek az első észlelése, látása, mindmiatt élő és „rövid lejáratú” jelenség, hisz állandóan változik, másodszor nem lehet használni. Minden bizonnyal Fónagy metaforaelméletének alapja és az abból következő interpretáció (a metaforikus kifejezés szemantikai értelmezésének asszociatív megismerési és érzelmi struktúrájának empirikus magyarázata) analógia lehet az irodalmi mű megértésének vizsgálatához.

Arthur C. Graesser, Jeffery Mio és Keith K. Millis (Metaphors in persuasive communication, 131–54) szerint az eddigi lélektani érdekű metaforakutatásban eléggé elhanyagolták a metafora funkcióját, de azt is hibáztatják, hogy megálltak a mondat

szintjén, nem voltak figyelemmel a szöveg szintjére. Céljuk a metaforák és a meggyőző (szándékú) megnyilatkozások közötti kapcsolát vizsgálata, pontosabban annak kutatása, hogy a metaforahasználat (a metaforahasználat sűrűsége) mennyire meggyőzősi stratégia. Mindezt politikusok beszédében vizsgálták. A sűrűség azt jelenti, hogy száz szóra hány metafora esik. A legnagyobb sűrűséget Reagennél találták. Vizsgálati alapjuk, keretük négy tényező: (1) kontextus (külső, pragmatikai és belső, szövegi), (2) konstruktivizmus (a befogadó felfogásában, megértésében konstruált metaforajelentés), (3) kommunikáció (a metafora kommunikációs funkciói), (4) tervezés (a közlési célok számbavétele).

Douglas Vipond és Russell A. Hunt (Literary processing and response as transaction: Evidence for the contribution of readers, and situations, 155–74) új kutatási keretüket gyökeres átváltás eredményének tekintik: az irodalmi szöveg „felszíni” struktúrájának a tanulmányozásától az „irodalmi” megértés rendszerének három fő alkotóelemének a tanulmányozásáig: olvasók, szövegek, helyzetek. Fő magyarázó elvük, modelljük alapfogalma a tranzakció (ez holisztikus tartalmú, empirikus műveletet feltetelező, globális jellegű fogalom szemben az analitikus, elszigetelő interakcióval).

Hans Aebli tanulmányának (Towards a psychological theory of understanding literary texts, 175–89) tárgyköre, alapja a kognitív lélektan. Az irodalmi szöveg megértésében feltételezett objektivitást a cselekvések leírható struktúrájára korlátozza: (1) a szereplők cselekvései és (2) a szöveg belvilágának sajátos „berendezése”, illetőleg a képzeletből eredő struktúrája, amit a szereplők cselekvéseinek kontextuális környezeteként foghatunk fel. A megértés lélektani megközelítésében a szerző nemcsak „hideg” (szenvtelen) megismerési sémákkal számol, többek között a befogadó megértési aktivitásával, hanem az érdeklődés és megokolás „vibráló” sémáival is, amelyek szerinte az értékelést is elősegíthetik. Különbözik úgy véli, hogy az esztétikumnak stílusminőségei (is) vannak: mondatszerkezeti komplexitás, szóhasználatbeli árnyalások, valamint a mondattani és jelentéstani szerkezetek közötti kapcsolatok.

Petőfi S. János és Terry Olivi (Understanding literary texts — A semiotic textological approach, 190–225) az induktív eljárás híveitől eltérően deduktív eljárást javasol, azt, hogy szerintük az olvasót egy elméleti „apparátus” utasításai vezérlik, abból, annak az alapján vezeti le az irodalmi mű szövegsajátosságait, amelyek szemiotikai jellegűek, így egy szemiotikai szövegelméleti keret alkotóelemei, elsősorban a jel és alkotórészei, mint amilyen például a *vehikulum* (a szöveg jelölő–jelölt szerkezetének a fizikai hordozója), a *relátum* (a szöveg értelmezett vehikulumához rendelhető világrészlet, a *sensus* (a szöveg vehikulumához rendelhető szemantikai felépítés), a *formáció* (a szöveg vehikulumához rendelhető formai felépítés) stb. Ezzel függ össze ugyancsak elméleti kérdésként az elemzendő szövegre vonatkozóan a „teljesség” és a „koherencia” folytonosságának, összefüggésének (konnexitásának és kohéziójának) a felépítése.

Winfried Lenders (On the perspectives of artificial intelligence research in literary understanding processes, 226–50) megközelítési módja a mesterséges intelligencia tanulmányozásából fakad. Alapja a világmodell és a világról való tudásunk. Érthető, hogy a szerző egyik tézise az elbeszélés megértésének e tudás alkotóelemeire vonatkozik, ilyen például az elbeszélések szerkezete, valóságra való vonatkozása, narrációs felépítése, propozíciós szerkezete, időszerkezete, a propozíciónak a tudásba való bevonása. A szerző szerint a mesterséges intelligencia tanulmányozása során kidolgozott modellek segítségével megmagyarázhatjuk a megértési műveleteket és a tudásnak a memóriabeli ábrázolását.

A kötet tanulmányait, a bennük kifejtett témát, az irodalmi mű megértésének a vizsgálatát — mint láthattuk — az alcímekben szereplő *interdiszciplináris* jelzőnek megfelelően valóban a szempontok sokasága jellemzi, akár az alapul szolgáló elméleteket

vagy a módszert, illetőleg a vélt, a szándékot nézzük: empirikus elmélet és módszer, hermeneutika (sőt mélyhermeneutika is), gyermek- és kognitív lélektan, holizmus (egy szociológiai elmélet), szemiotika, kommunikáció és mesterséges intelligencia, illetőleg oktatás és kísérlet. De a tanulmányok tartalmából az is nyilvánvalóan következik, hogy az irodalmi mű megértésének a vizsgálatában elért eredmények szerencsésen kiegészíthetik az elemzések (műelemzések, stilisztikai elemzések) módszeres alapelveit. És igaz az is, hogy a szerzők sok új kérdést vetettek fel, és így a kötet már csak ezért is jó ösztönzés lehet újabb kutatásokhoz, újabb eredmények eléréséhez.

Szabó Zoltán

Hátravetett igekötő

Tisztelt Szerkesztőség!

A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban és a regionális köznyelvben is elég gyakori jelenség bizonyos esetekben az igekötő hátravetése: *Halok meg, olyan szomjas vagyok;* vagy más szórenddel: *Olyan szomjas vagyok, hogy halok meg.* Számos hasonló példát idézhetnénk a beszélt nyelvből és a helyi szépirodalom nyelvéből egyaránt: *Olyan fáradt vagyok, hogy szakad le a kezem; Igen érdekes ez a könyv, szakadok meg a nevetéstől.* Balla László: *Azt bünteti, kit szeret* című regényében (Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990.) az alábbiakat olvashatjuk: *...a könyveik is ott maradtak, aztán egyet-egyet kaptak kölcsön a szomszédoktól, de az is esett ki a kezükből, nem volt türelmük hozzá (35);* vagy egy másik helyen: *A kiállításra szánt képein dolgozni nem tud, hullik ki az ecset a kezéből (148).* (A szerző Kárpátalján élő magyar író.)

A Kárpáti Igaz Szó című ungvári napilap 1991. január 16-i számában rövid kis cikket írtam a megfigyeléseimről. A jelenséget úgy értékeltem, hogy az igekötő hátravetésével megszűnik az ige perfektív jellege, feloldódik a cselekvés merevsége, az eseménynek éppen a pillanatnyisága szűnik meg, olyan érzetet kelt, mintha folyamatosan, hosszabb ideig tartóan szakadnánk meg a nevetéstől, illetőleg amilyen hosszú ideig tart a szomjúság, olyan hosszú ideig tart a meghalás érzése is.

Nem róttam meg a kárpátaljaiakat ezért a nyelvi fordulatért, nem minősítettem súlyos hibának az efféle szerkezeteket, sőt úgy vélekedtem, hogy ez is egy sajátos szintfoltja a beszédjüknek, amely megőrzésre érdemes. Azt azonban hangsúlyoztam, hogy helyi sajátosság, regionális jelenség. Nincsenek adataim arról, hogy a magyar nyelvterület más részein is előfordulna ilyen hátravetés, nyelvjárási szövegjegyzéseim során nem találok vele egyéb más nyelvjárástípusokban. (Ez persze még nem zárja ki azt, hogy máshol nem fordulhat elő.) Annyi azonban bizonyos, hogy saját anyanyelvjárásomban, a nyugat-dunántúli régióban kizárt dolog, hogy valaki ilyet mondjon: *Olyan fáradt vagyok, hogy szakad le a kezem.* Ezt így mondják: *Olyan fáradt vagyok, hogy leszakad a kezem.* (Vagy: *majdnem leszakad a kezem.*)

Ezek után kérdéseim a következők: 1. Hogyan vélekedik a mai magyar nyelv-művelés az itt leírtakról? 2. Látnak-e szemantikai különbséget a perfektív ige és a folyamatos ige által kifejezett cselekvés között, tehát van-e jelentésbeli eltérés *A kiállításra szánt képein dolgozni nem tud, hullik ki az ecset a kezéből;* és *A kiállításra szánt képein dolgozni nem tud, kihullik az ecset a kezéből* mondatok között. 3. És végül valóban regionális jelenséggel állunk-e szemben, vagy pedig mindez elfogadható a köznyelvben is, belefér a standard magyar nyelv normarendszerébe?

Ungvár, 1992. ápr. 25.

Balogh Lajos

Hogyan vélekedik a nyelvművelés az igekötő hátravetéséről — kérdezi Balogh Lajos szerkesztőségünkhöz küldött levelében. Regionális jelenség-e a *Halok meg, olyan szomjas vagyok* típusú mondat vagy a *szakadok meg a nevetéstől* szerkezet, avagy belefér a magyar nyelv normarendszerébe.

Ennek a kérdéskörnek jelentős irodalma van, a Nyelvművelő kézikönyv is több helyen — igekötős ige szórendje, igekötők szerepe és használata — foglalkozik vele. Az igekötős ige a magyarban háromféle szórendű lehet: egyenes, ha az igekötő közvetlenül az ige előtt áll (*elmegy*), fordított, ha az igekötő az ige után következik (*délután megy el*), megszakított, ha az igekötő után az ige nem közvetlenül, hanem más szóval elválasztva áll (*el sem megy*).

A fordított szórenddel önmagában is sokféle árnyalatot jelölhetünk — attól függően, hogy pl. hangsúlyos mondatrész áll-e az ige előtt, hogy az ige hangsúlyosabb-e, mint az igekötő, felszólítást, kételkedést akarunk-e kifejezni stb. Fordított szórendű lehet az igekötős ige akkor is, ha az igével folyamatosságot, kezdést, befejezetlenséget avagy részlegességet, elaprózottságot akarunk érzékeltetni. A *Sokan jöttek be a terembe* jobban érzékelteti a folyamatot, mint az, hogy *sokan bejöttek a terembe. Ereszkedik le a felhő* — jeleníti meg Petőfi a természeti folyamatot. Vagy a *felkapta a gyereket és vitte be a szobába* példában szintén nem a pillanatnyi cselekvés, hanem a néhány másodperces folyamat érzékeltetése a fontos. A köznyelvben az igekötő hátravetése, vagyis az igekötős ige fordított szórendje ritkább, mint az egyenes. Északkeleti nyelvjárásainkban azonban jóval általánosabb. Zemplén, Szabolcs, Szatmár megyében, Hajdú és Bihar keleti részén, a szomszédos Kárpátalján és erdélyi területeken teljesen természetes, nagy területre, országrészekre kiterjedő sajátosság. Oly nagy nyelvterületre jellemző ez az igekötőhasználat, hogy már-már köznyelvi változatnak tekinthetjük, azok közé a nyelvi jelenségek közé tartozik, amelyeket a nyelvhasználók többsége ismer. Hiszen az említett vidékekről származó íróink művei révén XX. századi irodalmi nyelvünk részévé vált, és ezen keresztül is hatott a köznyelvre. Móricz Zsigmond mellett Szabó Pál írásaiban is gyakran találkozunk az igekötő hátravetésével. A *Talpalatnyi föld* című regényből való például ez a néhány idézet: „Az asztalon frissen sült piskóta párolog. Piroska *darabolja fel* szépen, takarosán”; „A faluban sorra *aluszna el* az ablakok, egyik a másik után”; „Piroska meg fészkelődik a széken, szoknyája felgyűrődik a rokkán, ijedten *taszigálja le*”; „Most meg már az anyja *íjed meg*.” S hogy más vidékekről is lássunk példát, Győri Klára Kiszáradt az én örömem zöld fája című önéletírását ütöttem fel (Kriterion, 1975.), amely az erdélyi beszélt népnyelv irodalmi rangú továbbélése. „Az asszonyt csak *lepik el a gondok*” — olvashatjuk ebben. Vagy: „S megtették a legények, hogy *raktak össze* pénzt, s *adtuk oda* az adószedőnek.”

Feltétlenül van némi különbség az így kifejezett cselekvés és a perfektív *feldarabolja, elaluszna, letaszigálja, megíjed, ellepik, odaad* igealakok között, nemcsak stílus-, hanem jelentésbeli is. Az igekötő hátravetésével finomabban, árnyaltabban érezteti az író a folyamatosságot, és azt, hogy a cselekvés még nem fejeződött be.

Hasonló jelentésárnyalatnyi különbség van a levélbeli két mondat között is. *A kiállításra szánt képein dolgozni nem tud, hullik ki az ecset a kezéből* mondatban a *hullik ki* azt is kifejezi, hogy a festőnek, bár nagyon fáradt, nehezeére esik tartani az ecsetet, de azért még tartja. A *kihullik az ecset a kezéből* pedig azt, hogy nem képes tovább tartani, eljött az a pillanat, hogy *kiesik a kezéből*. Két különböző jelentésárnyalatot jelölhet ily módon az igekötő. Erre pedig a köznyelvben is sokszor szükség lehet, éppen ezért, ha valaki természetes módon vagy tudatosan, de jól használja, feltétlenül elfogadható a köznyelvben is, s inkább az számít eltérésnek, hogy a Dunántúl bizonyos területein nem ismerik, nem használják ezt az igekötő hátravetésével való finom árnyalás-módot.

Nem tartjuk viszont köznyelvinek, hanem erősen nyelvjárási sajátosságnak azt az ugyancsak északkeleti nyelvjárásainkban élő kifejezésmódot, amelyben a nem határozott irányt kifejező *el* és *meg* igekötőkhöz is hozzájárul a *felé*, *fele* névutó — az ott szokásos fordított szórendű használatban. A *mentem éppen elfele*; *csukódik a szeme lefele*; *fyagunk megfele*; *kora reggel költik feljele* az adott nyelvtérületen sem szószaporítás csupán, hanem a cselekvés, történéis folyamatának kezdetére utal. Ez viszont valóban regionális jelenség, az efféle hátravetett igekötő-használat nem része a mai magyar köznyelvnek.

Heltainé Nagy Erzsébet

A név tisztelete avagy mégis *marcalii*

Balogh László a Nyelvőr 115. évf. 3. számában azt javasolja, hogy az *-i* végű helységnevek *-i* képzős származékában kövessük az egyszerűsítés elvét, azaz ne kettőzük meg az *i-t* a név végén (pl. *marcalii*). Véleményem szerint tartsuk fontosabbnak ebben az esetben a tulajdonnév sérthetetlenségének az elvét, s így itt is törekedjünk arra, hogy „a toldalékos alak leírására olyan megoldást találjunk, amely biztosítja az alapforma visszaállíthatóságát” (AkH. 154/c).

Nagy az irodalma ennek a témának, többen szóltak már ebben az ügyben, csak egyet hadd említsek: Deme László 1958-ban. Mint írja: „. . .már nem lehet a változatlan alapforma + *i* szerkezetű alakokat tudomásul nem venni, illetőleg helytelennek nyilvánítani” (MNY. 54: 127).

Milyen érveket (Balogh László állítására ellenérveket) tudok felhozni? Íme:

1. A postai irányítószámok jegyzéke 186 *-i* végű helységnevet tartalmaz. (Azért ezt a „forrást” használtam, mert úgy vélem, hogy az irányítószám-jegyzékben találhatóak azok a helységnevek, amelyek különböző szövegekben, mondatokban leginkább előfordulhatnak *-i* képzővel.) Majdnem minden ilyen típusú helységnév visszakövetkeztetésekor szembetalálkozunk a bizonytalansággal: például *nagykerekéi*, *nagykovácsi*, *sárrétudvari Nagykerék*, *Nagykovács*, *Sárrétudvar* vagy *Nagykerekéi*, *Nagykovácsi*, *Sárrétudvari -i* képzős alakja?

2. Való igaz, hogy csupán a félreérthetőség indoka kevés lenne a szabály megváltoztatására. Tehát igen ritkán fordul elő, hogy például a „marcali halász” kifejezésből gondolhatunk egyrészt egy a Marcal folyóban halászó személyre, másrészt egy olyan halászra, aki Marcaliban lakik. Vagy: ha az „udvari polgármester”-ről beszélünk, olvasunk, nem tudhatjuk biztosan, hogy az illető polgármester Udvar vagy Udvarit képviseli. Igaza van Balogh Lászlónak, ilyen egyedi esetek miatt a *Marcal* ~ *Marcali*, *Udvar* ~ *Udvari* párhuzam miatt indokolatlan lenne a magyar helyesírást bonyolítani. A fő érv továbbra is az, hogy például egy dunántúli lakos nem tudhatja azt, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében *Olcsvaapát* vagy *Olcsvaapáti* helység van-e. Ugyanis mindkettő visszaállítható az *olcsvaapáti* alakból. Hiába ismeri az illető a szabályt, nem ismeri, nem ismerheti Szabolcs-Szatmár-Bereg megye *-i*-re végződő helységneveit. Márpedig csak ez lehetne az egyetlen segítője.

3. Balogh László írta: teljesen abszurdum lenne, ha az egyszerűsítés elvére épülő *marcali* típusú helyesírási szabály föladásával elvetnénk az erre az elvre épülő többi szabályt is. Természetesen ez már túl messzemenő következtetés és következtetés. A javaslat csak az *-i*-re végződő helységnevekre vonatkozik. Egyébként már csak azért

sem kellene pl. *rosszal, jobbal* alakot írni, mert itt már valóban a helyesírási ismeret segít. Tudni kell és tudni illik, hogy a *jobb, rossz* szó hosszú *sz-szel* végződik, azonban nem kell tudni Magyarország 186 *i-re* végződő helységnevét.

4. „A magyar nyelv nemcsak a mássalhangzó-torlódást nem tűri el, hanem a hiátusnak nevezett hangűrt sem” — írja Balogh László. E nyelvesztétikai érvel szemben már Zolnai is fellépett (Msn. 13: 92), hisz a *Piskiig, Orosziig, Helsinkiiig* alakokban sem kiejthetetlen a két *i*. Ugyanakkor az *y*-nal végződő nevekhez hozzákapcsoljuk az *-i* képzőt: *vichyi, nancyi*. Valójában itt is két *i-t* ejtünk. Itt lehet? Tudunk? S itt hadd tegyek hozzá még egy megjegyzést, amit — előrebocsátom — nem felpántlikázott magyarkodásnak szánok. Helyesírásunk egyfajta következetlenségének nevezhetjük azt, hogy a k ü l f ö l d i helységnevek n é m a névvégi hangját megőrizzük (pl. *Rhone: rhone-i, Iasi: iasi-i*), de a m a g y a r helységnevek h a n g z ó s névvégi *i* hangját nem.

5. Vajon mi a fontosabb? A jóhangzás, amennyiben például a *nyírcsászárii* alakot rosszhangzásúnak tekintjük, vagy a név tisztelete? Melyik elvet érvényesítsük ebben a helyesírási problémában? Az egyszerűsítés vagy a tulajdonnév sérthetlenségének, a toldalékolt alak pontos visszaállíthatóságának elvét? Jómagam az utóbbi mellett teszem le a voksomat. Mindenki csak arra gondoljon, hogy mit tesz akkor, ha valaki a nevét rosszul mondja! Ha csak egyetlen hangot téveszt is. Rögtön kijavítja. Ugyanígy kell gondolni az „élettelen” helységnevekre is. Ne csonkítsuk meg őket!

Javaslatom a következő: a valamikor 2000 után megjelenő új helyesírási szabályzat bővüljön ki egy mondattal! Nevezetesen: az *-i-re* végződő, kevésbé ismert helységnevek esetében a pontos visszakövetkeztetés érdekében főként írásban l e h e t a teljes, változatlan tőhöz is kapcsolni az *-i* képzőt.

Minya Károly

A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenye

Péchy Blanka Kazinczy-díj alapítványának értelmében a pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyét először 1973-ban rendezték meg Pécsen. A következő években a nyíregyházi Bessenyei György, majd a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola volt az országos verseny gazdája. 1976–1989-ig az ELTE BTK adott otthont az országos döntőknek; a szervező munkát a nyelvészeti tanszékek vállalták, élükön a Fonetikai tanszékkel. (Az ELTE ezzel tulajdonképpen az 1939 óta – rövidebb kényszerű megszakításokkal – folyó kiejtési versenyének hagyományát folytatta.) 1990-ben a Kazinczy-díj Kuratóriuma úgy határozott, hogy minden évben más pedagógusképző intézményt kér fel az országos döntő házigazdájául. 1990-ben a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, 1991-ben a sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola szervezte meg és bonyolította le az országos döntőt. (L. az EFF. 4. 1991, 9–26., 45–7, 53–6. lapján Földi Éva, Benkő Loránd, Szathmári István, Kovács Dániel cikkét.)

1992. április 9–11-én 20. alkalommal a győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolán rendezték meg a pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének országos döntőjét. Április 9-én délután C s e h S á n d o r mb. főigazgató köszöntötte a verseny résztvevőit: pedagógusjelölteket, a zsűri tagjait, a kísérő egyetemi oktatókat. Ezután – a pedagógusjelöltek versenyén már hagyományosnak tekinthető – szakmai konferenciára került sor. Témáját ez évben „Anyanyelvünk kiejtése és hangzása” adta. Öt előadás és négy korreferátum hangzott el: N a g y G á b o r : A szép magyar beszéd, a helyes kiejtés alakulása az egri konferenciától (1965.) napjainkig; W a c h a I m r e : Nyelvhasználati rétegződés kiejtésben és hangzásban; D e m e L á s z l ó : Szövegalkat és hangzásforma; B o l l a K á l m á n : A hangminőség és hangsajátosságok mérhetősége és a magyar leíró hangtan alapp problémái; P e s t i J á n o s : Magyar kiejtési szótár; S z a b ó G é z a : Észrevételek az iskolai nyelvhasználatról; M o l n á r I l d i k ó : Észrevételek a rádióban és a televízióban elhangzó beszédéről; E r d e i I v á n : Észrevételek a művészi beszédéről; B a l á z s G é z a : Észrevételek a közéleti megnyilatkozásokról. (Megjelentek – a Kazinczy versenyekre felkészítő oktatók 1991 novemberében tartott tanácskozásának anyagával együtt – az Egyetemi Fonetikai Füzetek 5. számában.)

A tulajdonképpeni verseny április 10-én kezdődött. D o b o s L á s z l ó író (Pozsony) köszöntőjében arról szólt, hogy „az anyanyelv öröklött vagyონunk, ... egyenlő vállalt önmagunkkal”. Mint mondotta, „a nyelv személyi tulajdonunk, de közvagyón is. A nagy nemzeti leltárban legnagyobb szellemi értékünk: saját nyelvünk”, mely egyúttal a művelődés és a műveltség bázisa is. Hangoztatta: „Vannak dolgok, amelyeket ma már az egyetemes magyarság, az összmagyarság szempontjából kell értelmeznünk. Ilyen anyanyelvünk helyzete itthon és a világban”, mert „nemzetiségi térfélen a nyelvvesztés a nemzetvesztés első, tragikus állomása”.

A verseny első fordulójában a szabadon választott szövegek hangzottak el. A 75 versenyző 47 szerző írásából idézett szemelvényeket. A részletek sokféle témát érintet-

tek az aktuális közéleti kérdésektől a sportig. A legtöbb részlet (20) íróról, irodalomelméletről szólt. Több (12) foglalkozott a nyelv kérdéseivel is.

A verseny második fordulójára, a kötelező szöveg felolvasására április 11-én került sor. Ez Ady Endrének A hazaszeretet reformja című írása volt:

„Ez Úristentől elpártolt Franciaországban nem tör a hazára senki.

Nem nevelnek itt ám az iskolákban sem apró kozmopolitákat. Csak egy kicsit megreformálták azt a megrontott religiót, melynek neve hazafiasság. Franciaországban ma már másképpen szeretik a hazát, mint például a Tisza táján.

Franciaországban hamar észrevették, mi lesz a Kossuth Lajosok és a Garibaldiak szent hevüléséből. Rabszolgatartók altató zsoltára, fekete seregek csillogó vértje, hitvány törtétek létrája s gazemberek menedéke, mint főtisztelendő Szeberényi úr itthon a napokban néhány turpis fejre ráidézte.

Nem éltetve, dalolva, cifrázva, köpködve s részegen szeretik itt a hazát. És nem a múltját szeretik, hanem a jövőjét. A dicsőséges XIV. Lajosról azt tanulják a gyerekek, hogy szívtelen rabló volt, Jeanne d'Arc egy eszelős, hisztériás leány, s Napóleon egy új Attila. Pasteur nagyobb ember volt, mint tíz hadverő hős. Ilyeneket tanítanak bölcsen a francia nebulóknak, s nálunk nemrég kenyérmezei táncot jártak Vázsonyival Kinizsi Pál miatt.

Hogy az igazi evangélium szerint reformált hazaszeretetet mi? Hallottam egy párizsi liceum évváró beszédjében egyszer:

— Fiúk, nézzetek szét e nagy Párizsban s az egész világon, ha tehetitek. Szívetek és szemetek meg fog telni könnyel. Mennyi galádság, tudatlanság, inség és bűn. Mennyi még az elnyomottak száma, mikor pedig boldogságra temett minden ember. Dolgozni az elnyomottak fölzsabadításán, minden ember boldogságán: ez a cél. Agyak, kezek kooperatív, szent munkája: ez az eszköz. Igazságot, világosságot, boldogságot és szépséget adjunk a Föld minden emberlakójának. Meg kell csinálnunk az igazságos, új és fölséges emberi társadalmat. Fiúk legyetek büszkék, hogy franciák vagytok, Franciaország mindig a népek élén járt az emberiség boldogításáért. Az új, a szabad, a nemes társadalomnak mintáját a világ számára Franciaországnak kell megteremtenie.

Íme, az új hazafiasság: az emberi, a populáris, a szociális hazafiasság. A XX. század emberéhez illő. Nem a régi: az üres, a hazug, a sallangos. És Franciaország legújabb generációja már e vallásban nevelkedik.

... És nincs más útja a társadalmi Haladásnak, csak ez: új tanítók és új iskolák. Mindenekfölött pedig: a hazaszeretet reformja s szent háború az álhazafiság ellen.

Budapesti Napló 1906. júl. 6.”

A bírálóbizottság (elnök: Bolla Kálmán tanszékvezető egyetemi tanár; társelnök: Hercegi Károly minisztériumi tanácsos, a Kazinczy Alapítvány Kuratóriumának titkára; tagok: Batki Jenőné főiskolai docens, Csák Elemér Kazinczy-díjas főmunkatárs, Fekete Károly teológiai tanár, Papp György tanszékvezető egyetemi tanár, Pesti János egyetemi docens, Wachá Imre egyetemi adjunktus, Z. Szabó László Kazinczy-díjas tanár, titkár: Francicsné Hegyi Marianna főiskolai docens) nevében Bolla Kálmán foglalta össze a verseny tapasztalatait. Mint mondta, a versenyzők többsége tiszta kifejtéssel olvasta fel a szövegeket, bár többeknél volt tapasztalható enyhe pöszesség és selypesség. Nagyon sokan bántak rosszul hangjuk erejével: túlságosan halkán vagy túlságosan emelt hangon beszéltek. Viszonylag kevés hangsúlyozási és hanglejtési hibát hallhattunk a mondatok szintjén, noha a szöveg éppen a mondatfonetikai eszközök használatában sok buktatót rejtett. Visszatérő kiejtési babona volt például: csak a jelző hangsúlyozása, amikor a jelzett szó is fontos; gyakran kopogtak a hangsúlyok, a kellően

árnyalt kiemelés helyett. Nagyobb baj volt azonban, hogy a versenyzők többsége nem látta át a szöveg egészét. Így többnyire csak mondatokat vagy írásjeltől írásjelig terjedő nyelvi egységeket szólaltattak meg, a szöveg nagyobb összefüggései rejtve maradtak. Ezért azután többnyire egyenletes volt a szövegmondás tempója: hiányzott belőle az értelmezésből adódó tempóváltások lüktetése; többnyire egyetlen hangfekvésben hangkezelt el a teljes szöveg: a hanglejtés magassági váltásai nem éreztették a mondat szerkezetét, a különböző időtartamú szünetek pedig a szöveg tagolódását. Elég sokan nem találták meg — sem a szabadon választott, sem a kötelező — szövegnek megfelelő tónust. A szövegek — többnyire indokolatlanul — egy „kívülről a szövegre rávitt” hangvétellel, a pódiumstílusban (emelt hangfekvésben, kissé patetikusan, egyenletes tempóval, egyforma erejű hangsúlyokkal), nem a szöveg értelme által sugallt dallamvezetéssel szólaltak meg.

A bírálóbizottság döntése alapján Kazinczy-érmet kaptak (pontszámuk szerinti sorrendben): Dominek Anna (Bánki Donát Műszaki Főiskola, Budapest), Pozsár Róbert (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged), Pachmann Péter (ELTE Tanárképző Kar, Budapest), Gombocz Orsolya (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest), Domján Lajos (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger), Gózon Ákos (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest), Laczkó Zsuzsa (JPTE, Pécs), Csabai András (Érseki Hittudományi Főiskola, Eger), Vatamány Sándor (Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza), Forgácsné Keserű Judit (Kölcsy Ferenc Tanítóképző Intézet, Debrecen), Horváth Gyöngyi (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely), Kocsis Melinda (Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár), Török Ágnes (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged), Vass Éva (Újvidéki Egyetem Hungarológiai Intézete), Vincze Veronika (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely). A versenyzőket példamutató módon felkészítő tanárok közül különdíjat kapott: Gesztelyi Istvánné (Kölcsy Ferenc Tanítóképző Főiskola, Debrecen), Erdei Iván (ELTE Tanárképző Kar, Budapest), Kiss Mihály (Kolozsvár), Papp György (Hungarológiai Intézet, Újvidék).

Wacha Imre

A Magyar Szemiotikai Társaság első két éve

„Azt, ami a jelben nem jut kifejezésre, alkalmazása mutatja meg. Amit a jelek elhallgatnak, azt kimondja alkalmazásuk.” (Ludwig Wittgenstein: Logikai-filozófiai értekezés. Márkus György ford. Budapest, 1989². 20.)

0. A hatvanas évek végén elemi erővel jelent meg a magyar tudományosságban is a szemiotika; a hetvenes években már megszülettek az első fontosabb fordítások, magyar nyelvű kézikönyvek; elindult a tudományá szerveződés a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szemiotikai Szakosztályában, 1976-tól az MTA Szemiotikai Munkabizottságában; bibliográfiák születtek; sőt közös kutatások is szerveződtek valódi magyar anyagon; 1968-tól az ELTE Folklore Tanszékén Voigt Vilmos (később Hoppál Mihály bevonásával) szemiotikai előadásokat hirdetett meg. A szélesebb érdeklődés fölkeltését Voigt Vilmos, Hoppál Mihály és Kelemen János 1971-ben és azt követően megjelent írásai szolgálták. A kezdeti nagy áttörés azonban később mintha megakadt volna, s a szemiotika hanyatlásáról is lehetett olvasni. A nyolcvanas években a sorra megrendezett konferenciákon kívül a magyarországi szemiotika alig hallgatott magáról — holott éppen ebben az időszakban több nemzetközi összefoglaló munka is elkészült a nagyvilágban.

1. Ebben a lélektani pillanatban, 1990. szeptember 26-án alakult meg a Magyar Szemiotikai Társaság (tervezett neve Apáczai Csere János Szemiotikai Társaság volt), amelynek tevékenysége, kisugárzása jótékonyan hatott a magyarországi szemiotika állapotára. A Társaság elnöke: Voigt Vilmos, titkára: Darányi Sándor. (Nemzetközi elnevezései: Hungarian Association for Semiotic Studies, Ungarische Gesellschaft für Semiotik, Association Hongroise de Recherche Sémiotique, címe: H-1364 Budapest, Pf. 107.) A társaság megalakulását 1990 őszén egy szemiotikai hét rendezvénysorozatba illesztették, melynek keretében rendezték meg a 9. Finn—Magyar Szemiotikai Szimpóziumot, s Sybolicity címmel nemzetközi szimpóziumon köszöntötték a 70 éves Thomas Sebeok professzort.

1991-től a társaság fölélesztette a korábban már 5 évfolyamot számlált Szemiotikai Tájékoztatót. Az új folyam első számában Voigt Vilmos egy korábbi tanulmánya olvasható „A magyar szemiotikai terminológia általános kérdései” címmel.

Újabb közgyűlést 1991. december 11-én az ELTE tanári klubjában tartott a társaság. Tervezet készült egy új magyar szemiotikai bibliográfia összeállítására (a korábbi Orosz Magdolna munkája, és a Kultúra és szemiotika című tanulmánykötetben olvasható, szerk.: Gráfik Imre—Voigt Vilmos, Budapest, 1981. 445—70). Majd Jeff Bernard (Osztrák Szemiotikai Társaság) tartott előadást Überlegungen zum „State of the Art” in der Semiotik címmel, melyről Büky Béla tagtársunk német nyelven körlevélben számolt be (Jeff Bernards Vorlesung über den heutigen Stand der semiotischen Forschung). (Vö. Nyr. 116 [1992.] 347—8.)

Természetesen tovább folytatódtak a Magyar Nyelvtudományi Társasággal közösen rendezett felolvasó ülések. 1991. március 19-én Kincses Kovács Éva: Ruhadarabok feliratai, 1992. február 18-án Balázs Géza: A jelszó szemiotikai-nyelvi arculata, május 12-én ismét Kincses Kovács Éva: Az írásjelek megléte és hiánya különböző szépirodalmi szövegtípusokban címmel tartott előadást.

1992. június 24-én tartott ismét közgyűlést a társaság. Voigt Vilmos megemlékezett a február 27-én elhunyt kiváló szemiotikusról, Algridas Julien Greimasról. Szvetelszky Zsuzsa beszámolt a szemiotikai bibliográfia állásáról, majd a jelen lévő Thomas Sebeok professzor tartott előadást „A nemzetközi szemiotika újabb eredményei, feladata, helyzete” címmel. (Előadásáról részletesen szólok az Édes Anyanyelvünk 1992/3. számában.) A professzor először a Peirce-kiadások állásáról, majd egy regényesnek ígérkező első Peirce-életrajz megjelenéséről számolt be. Szólt a legújabb Semiotica-kiadványokról, a tervezett V. kongresszusról, valamint a bioszemiotika óriási előretöréséről.

2. Részletesebben kell szólnom az 1992 tavaszán Szombathelyen és Velemben megrendezett szemiotikai szimpózium-kavalkádról, vagyis a 11. finn—magyar, az 1. észt—magyar szimpóziumról és a 3. osztrák—magyar szemiotikai kollokviumról. Április 17—24. között a rendezvényeken mintegy félszáz hazai és külföldi érdeklődő vett részt. A kulturális folyamatok interdiszciplináris-szemiotikai elemzése volt a kitűzött cél. A kultúra különböző területein (irodalom, folklór, képzőművészet, zene, film, tánc, fotó stb.) létrehozott értékek részben elméleti megközelítésével, részben demonstratív elemzésével tárták fel a különböző országokból érkezett kutatók mindazokat a törvényszerűségeket, amelyek az alkotás, a továbbadás és a befogadás során játszódnak le. A magyar szemiotikai kutatások jellemzőjeként különleges hangsúlyt kaptak az etno-szemiotikai kutatásokhoz kapcsolódó témák. Néhány előadó és téma a több mint két tucatból: Hannu Riikonen: In the Wake of Ulysses and the Argonauts Notes of Finnisch Travel-Books, Darányi Sándor—Kovács Géza: Computers detect the Hungarian „táltos” texts, Altti Kuusamo: Touring taste. Signs of taste in Travel-Books, Szöllösy-Sebestyén András: Signs in Different Models of Communication, Voigt Vilmos: Riddles Wisely

Expounded, Henri Brooms: Lotman's Idea of the Self in New Light, Raimo Vetik: Invariants in Semiotics, Jeff Bernard: Kultursemiotik, Peter Grzybek: Empirische Kultursemiotik am Beispiel der Sprichwortforschung, Tóth-Litovkina Anna: A Hungarian Paremiological Experiment, Balázs Géza: Zur Semiotik der politischen Parolen in Ungarn, Gloria Withalm: Intertextualität und Selbstreferenz in Film und Fernsehen, Vasvári Zoltán: Fortune-Telling by Cards . . .

3. Még a Magyar Szemiotikai Társaság megalakulásának évében, vagyis 1990-ben megjelent Voigt Vilmos új könyve: Szemiotikai kultúra – a kultúra szemiotikája címmel (Debrecen, 1990. Néprajz egyetemi hallgatóknak 4). Ebben öt fejezet szól a legfontosabb kultúraszemiotikai ismeretekről: Társadalmi szemiotika és a kultúra szemiotikája, A kultúra szemiotikai definíciója, Nyelv, kommunikáció és kultúra, Információ – kód – szöveg, Van-e szemiotikai kultúra? Ez utóbbi fejezetcímet külön is kiemelhetnénk, hiszen a szemiotika aktualitására, szerepére kérdez rá. Vagyis: tudjuk-e valójában használni a jeleket? A hétköznapi életben általában igen, de sokszor állunk értetlenül és elhagyatva egy-egy „jelhalom” láttán. Általában találékonyak vagyunk jelek és jelrendszerek alkotásában és megfejtésében, de ehhez ritkán járul teoretikus szemiotika: „Ehhez azonban a szemiotika oktatására, illetve szemiotikai nevelésre lenne szükség . . . Ma hiányzik ez a tudatosság a nevelésből. Amikor néhány évvel ezelőtt az anyanyelvi oktatás korszerűsítésére tettek javaslatokat, ebben ugyan sok szó esett a kommunikáció, sőt a szemiotika szerepéről (pszichológiai, nyelvészeti, filozófiai és egyéb szempontból), ám ezek mind ez ideig intézményesen nem nagyon valósultak meg. Annak idején mind teoretikus szinten, mind közeli gyakorlati javaslatokkal történt arra utalás, hogy nem a szemiotikának, mint valahol új tantárgynak a bevezetésére lenne szükség, inkább annak a szemléletnek az elterjedésére és alkalmazására, amely a modern nyelvtudomány, kommunikációelmélet és más társadalomtudomány keretében a szemiotikai felismeréseket elhelyezi” (i. m. 39–40).

Az 1992-es tavaszi szemiotikai hét egyik jeles eseménye volt Gráfik Imre: Jel és hagyomány című könyvének (Debrecen, 1992. Folklor és Etnográfia 59.) bemutatója. Gráfik Imre könyvében tizenegy (részben már korábban másutt megjelent) tanulmány található az etnoszemiotika köréből. A fő fejezetek: Szó helyett jel, A tér jelentései, Tárgyak üzenete. Az első fejezetben a tulajdonjelekkel kapcsolatos tanulmányok találhatók (pl. A tulajdont jelölő jelek rendszere a népi műveltségben, Tulajdonjelek kommunikációs helyzetben), a másodikban egy érdekes tanulmány az udvar és a ház mozgásvilágáról, valamint a népi építészet szemiotikai megközelítéséről, a harmadikban pedig tárgykultúránkról.

A társaság tagjai a különböző találkozókön megkapják a legfrissebb szemiotikai tájékoztatókat, pl. a kanadai International Semiotic Spectrumot. (Pl. 14. szám 1990. szeptember, 15. szám 1991. február, 16. szám 1991. december.) Ennek a kiadványnak külön érdekessége, hogy a Toronto Semiotic Circle hírein kívül a világ számos szemiotikai társaságát bemutatja. Eljut a társaság tagjaihoz a Nemzetközi Szemiotikai Társaság Bulletin-ja is, s számos társ-társaság tanulmánykötete, kiadványa.

Így például az S, az európai szemiotika folyóirata, amelynek 1991-es Kultursemiotik című számában 10 tanulmány olvasható a kultúra szemiotikájáról (Christa Herkt), az ösközösségi társadalom szemiotikai forrásairól (Hans Bozenhard), a művészi nyelvről (Zdeněk Mathauser), a zeneszemiotikáról (Jaroslav Jiránek), a komikum szemiotikájáról (Zsilka Tibor) vagy éppen a prágai metró szemiotikájáról (Vladimir Macura) . . . Talán ezek a címszavak is jelzik a szemiotika sokrétűségét, meglepő kérdésközlvetéseit.

Kulturális szemiotika Kelet-Közép- és Kelet-Európában címmel bulgáriai, cseh és szlovák, magyar, lengyel, román, a volt Szovjetunió-beli és jugoszláviai kutatók tollából

nemzetközi válogatást tervez az Osztrák Szemiotikai Társaság. A széles kitekintésű kötet szerkesztése már folyik, várhatóan 1993-ban jelenik meg.

4. Mint már Voigt Vilmostól is idéztem, a szemiotikai ismeretek terjesztésére több ízben fölvetődött a szemiotika oktatásának lehetősége. (Vö. pl. Hangay Zoltán: A szemiotikai alapvetés lehetőségei a középiskolában. *Magyartanítás* 34 [1981.] 1: 1–6.) Részleteiben meg is valósult a középiskolai nyelvtankönyvekben az a program, hogy legalább alapvető szemiotikai kérdések tárgyalassanak. Természetesen az önálló tantárgy fölvétele alsóbb és közép szinten nem javasolható, a tananyag életszerűbbé tétele viszont föltétlenül igen.

A szemiotika oktatásáról főként a főiskolákon és egyetemeken kell gondolkodni. Az 1968-as kezdeti szemiotikai kollégiumokat több is követte az ELTE Folklore Tanszékén. A nyolcvanas évektől a Janus Pannonius Tudományegyetemen ugyancsak rendszeresen tartanak szemiotikai előadásokat. Az 1989/1990-es tanévtől az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén rendszeresen meghirdetünk — igaz, választható módon — szemiotikai előadásokat és szemináriumokat. Munkánkat nagyban nehezíti, hogy az újabb kutatásokról nincs összefoglaló munka, s igen hiányzik egy szemiotikai egyetemi jegyzet vagy tankönyv is.

A továbblépés lehetőségét itt a tanárképző főiskolák bevonásában látom. A magyar szakosok számára előírt Általános nyelvészeti órák keretében mód nyílna több szemiotikai ismeret tárgyalására — persze ehhez is jó lenne legalább egy jegyzet.

S itt érkeznünk el a szemiotikai társaság fölvetéséhez: komolyan el kell gondolkodni a bölcsészkaron egy szemiotikai tanszék vagy legalábbbb rogram alapításán; hiszen a szemiotika iránti érdeklődés a hallgatók részéről nagy.

5. Milyen feladatok várnak a közeljövőben a magyarországi szemiotikára, pontosabban kis létszámú, alig támogatott formális szervezeteire?

Mind az elméleti, mind a gyakorlati szemiotika számos hasznos kérdést vet föl. Talán jó lenne kutatási programokban gondolkodni, s nem egyéni, alkalmi vizsgálódásokat végezni — mert jelen pillanatban a konferenciák tükrében ez látszik. Érdemes lenne olyan alkalmi, olykor informális kutatóközösségek bevonása, mint például a napjaink vizuális kultúráját kutató Kovács Ákos szellemi vezérlete alatt működő csoport (a feliratos falvédőktől a madárijesztőkön keresztül a tetoválásokig és még sok egyébig). Minél hamarabb kézbe kellene venni egy új szemiotikai bibliográfiát, tankönyvet, jegyzetet, fordításgyűjteményt. Talán vállalkozna valaki a hazai kutatások áttekintésére is.

Ha igaz — s miért ne lenne az —, hogy a bioszemiotika a világon mindenütt az érdeklődés homlokterébe került, talán érdemes lenne erre fölhívunk a magyar biológusok, orvosok figyelmét is.

A magyarországi szemiotika — akárcsak más országokban — egyenlenséget, sokféleséget, sokszínűséget mutat. Nálunk inkább a folkloristák, nyelvészek és irodalmárok érdeklődnek iránta. Nyilvánvalóan nem lesz valamilyen „szupertudomány”, de az biztos, hogy módszereivel, megközelítésmódjával sok újat mondhat a mindennapi jelenségekről; s megtermékenyíthet más tudományokat is. A sokszínűséget persze továbbra is meg kell őrizni. Egy erős magra azonban szükség van: s ennek központja jelenleg — úgy látszik — leginkább a Magyar Szemiotikai Társaság lehet — noha sem épülete, de még egy szobája, íróasztala sincs.

Balázs Géza

X. Országos Anyanyelv-oktatási Napok

Eger, 1992. július 6—9.

20 éve annak, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság elindította a magyar-tanárok két évenkénti szakmai tanácskozását. A mostaninak a középpontjában a szöveg-szemléletű oktatás, a szövegértés, -alkotás és -interpretálás állott.

A négynapos konferenciát megnyitó előadásában a mintegy 300 fős hallgatóság előtt Benkő Loránd akadémikus arról a kettős veszteségről beszélt, amellyel a régi magyar szöveghagyománynak a társadalmi gyakorlatból való kiszorulása jár. Egyrészt lazulnak azok a szálak, amelyek nemzeti hagyományainkhoz fűznek bennünket, másrészt pedig visszásságoktól, anomáliáktól terhes nyelvhasználatunk követendő nyelvi eszményektől szakad el. Az ifjúság nyelvhasználatának irányítása szempontjából sem mindegy, hogy milyen nyelvi elemek rögződnek tudatában, és idéződnek fel alkalmazásában. A rossz, korcs nyelvi hatásokkal (pl. bárgyú sláger- és reklámszövegek) szemben a nemzeti irodalmi hagyomány másfajta igényű esztétikuma áll. Haszna az általános anyanyelvi kulturáltság emelésében térülhet meg.

Ezt követően Bánffy György színművész mondta el gondolatait arról, hogy a költészet és a versmondás milyen hatással lehet a fiatalok anyanyelvi kultúrájának fejlődésére. Gazdag és élményszerűen bemutatott példatárral érzékeltette, hogyan hasznosulhat a jó versmondás pedagógiai munkánkban.

A plenáris ülés első előadója, Petőfi S. János arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen a magyar szöveg. Abban az értelmezésben, hogy milyen a magyar *szöveg*, a válasz attól függ, hogy azt mivel állítjuk szembe. Ha a mondattal, akkor a szöveg is, a mondat is a nyelvi rendszer egységeinek tekintendők. Ha a megnyilatkozással, akkor mindkettő a (nyelvi) kommunikáció egysége. A szöveg szerveződése, szerkesztése és szerkesztettsége a jelentés szempontjából bizonyos szinten elhagyja a nyelvi szerkesztési lehetőségek határait, és adott kompozicionális szint fölött már annak a valóságnak az általunk felfogott megszerkesztettsége dominál, amiről beszélünk. Ilyen értelemben közelít a szövegekhez — az előadó nevéhez fűződő — ún. szemiotikai szövegtan. A magyar szöveg milyenségét tekintve először a szöveg fizikai hordozójának jellemzőit kell feltárni. Hasznos lehet ebből a szempontból egyetlen szöveg(részlet) többnyelvű fordításának (pl. a Miatyánk) összevetése.

A következő előadó, Békési Imre bírálta a tradicionális iskolai nyelvtant, mert benne nem válik eléggé külön a nyelv rendszertermészete és a nyelv használata. A szövegtan mindenképpen az utóbbit erősíti, így a szövegtan kutatója és oktatója nem tekinthet el attól a tényállástól és tudástól, amely a beszélők tudatában, emlékezetében van. A konkrét mondat (pl.: *Két ember ül a padon*) egyrészt *rendszermondat*, amely a nyelvi rendszeren kívüli valóságról nem vesz tudomást, másrészt egy *aktuális megnyilatkozás* (egy szituáció leképezése), melynek tárgyi fedezete van, s melynek jelentését — a világról kialakított ismereteink birtokában — megértjük. De még a legegyszerűbb megnyilatkozás jelentésének is többféle értelmezési lehetősége van. Ez pedig az ábrázolt tényállás egy-egy mozzanatához kapcsolható feltevésekből, kétségekből stb. fakad, vagyis az értelmezési gazdagságot a lehetséges tényállások figyelembevétele okozza. Szükséges egy kommunikációs-funkcionális (nyelvhasználati) és egy rendszeres (nyelvi) magyar nyelvtan megírása.

Kiss Jenő nyelvjárási szövegekről, azoknak — a standardtól eltérő — mondat-és szövegalkotási sajátosságairól beszélt. Hibáztatta az iskolai gyakorlatot, amely megemlíti ugyan létüket, de nem építi be őket természetes anyagként, szemléltető forrásként. A nyelvjárási szövegek pedig fontosak lennének a tanár számára is.

Az első nap zárásaként D e m e L á s z l ó a szöveg milyenségére vonatkozó álláspontját így összegezte: a szöveg olyan, amilyent a kommunikációs kapcsolat szolgálata kíván. Figyelmeztetett a s z ö v e g s z e m l é l e t, a s z ö v e g i s m e r e t (szövegértés és -alkotás) és a s z ö v e g t a n világos elkülönítésére. Az első olyan szemléletmód, amelynek át kell hatnia egész anyanyelvoktatásunkat, a másodiknak a helye és szerepe az iskolai oktatásban nyilvánvaló, a szövegtannak pedig a középiskolában és a felsőoktatásban kell helyet biztosítani. Tanítványainknak életük során nem felelniük kell a nyelvről, hanem tudniuk kell használni. Az igényesebb beszélőnek kontrollképesnek kell lennie: tudnia kell, mi van a spontán nyelvhasználat mögött. A grammatika nélkülözhetetlen, de nem cél, hanem eszköz. Szilárd ismerete adja meg a kontrollképességet.

A második nap gazdag programját A d a m i k T a m á s indította. A klasszikus és a modern retorika közötti különbségekről és hasonlóságokról szólva kiemelte az előbbi fő erényét: benne az elmélet és gyakorlat egységet alkotott. A világosan megfogalmazott elméletet át lehet ültetni az iskolai gyakorlatba, s ezzel helyesen és jól gondolkodó, beszélő és író humanista közéleti embereket lehet képezni egy demokratikus társadalom számára.

W a c h a I m r e a szövegek adekvát hangzását, a hangzás felderítésének a menetét boncolgatta. Szerinte a szöveget csak a szerkezeti elemzés (lebontogatás) után lehet akusztikailag úgy tagolni, hogy a hallgató érezze a szöveg információs egységeit. Csak ezt követően használhatjuk fel a mondaton túlra, a szövegegészre utaló ún. szövegfonetikai eszközöket: a szövegmondatok kapcsolására és tagolására, a kontextualitás kifejezésére, valamint a szöveg szerkezeti tagolásának és műfajának, közlésmódjának érzékeltetésére.

S e b e s t y é n Á r p á d szerint tanítványaink a műveken végigrohanva nemigen találkozh(at)nak élményszerűen a szöveggel. Így még az érettségi szintjén sem tudnak különbséget tenni szépirodalom és krimi között: mindegyikben csak a cselekményt tudják felfogni. Ezután A boldog ember c. regény egy részletén mutatta be, hogy az író milyen árnyaltan és mennyi nyelvi leleménnyel beszélteti hőseit azok szociálisan más-más karakterének érzékeltetéséhez.

B. P o r k o l á b J u d i t úgy vélte, baj van a gyerekek gondolkodásával, a gondolatoknak (jól szerkesztett) mondatokba tömörítésével, továbbá azok bekezdésekbe, majd szövegbe ágyazásával. Javasatai: a tanárok olvastassanak többet és jól tanítványaikkal; szükséges lenne diákoknak szánt értelmező szótárt kiadni; a magyar-tanárok állítsanak össze szöveggyűjteményeket, munkafüzeteket, tankönyveket.

A l b e r t n é H e r b s t M á r i a a társalgáselemzés módszereivel vizsgálta a társalgást irányító interakciós szabályokat, a dialógustípusok nyelvi és nem nyelvi jellemzőit. Az anyanyelvoktatásnak egyik fő célja az egyénnek olyan kommunikációs képességekkel való felruházása, amelyeket a magánéletben tud kamatoztatni. Többet kell törődnünk a társalgás bizonyos alapvető szabályainak elsajátításával.

A „jó fogalmazás” szerkesztési elveit vizsgálta K e r n y a R ó z a. Egy rövid iskolai fogalmazás elemzésével mutatta be, hogy a szerkesztési alapelvek megsértése milyen hibák forrása lehet. Ilyenek a *relevanciának* (a szövegtartalom tárgyhoz való tartozásának) a hibái, a gondolatmenet *egyenességének* hiányosságai: a kitérülés — pl. leírásban elbeszélő részek — és az eltérülés (pl. teljes műfaji váltás), a hézagosság, az előreugrás és a visszanyúlás. Végül a részek összefüggését, valamint a szélső részek (bevezetés, befejezés) konvergenciáját és lehetséges hibáit taglalta.

Hogyan lehet a mai kor emberétől időben távol álló szöveget úgy feldolgozni, hogy tanulóink élményszerű, ezáltal maradandó ismeretekhez jussanak? G a l g ó c z i L á s z l ó szerint ennek titka a s t í l u s t ö r t é n e t i módszerben rejlik. Lényege: a

szöveg minden részletét a szövegegészből kiindulva kell értelmezni. A tanulók számára világossá kell tenni a közléshelyzetet, hogy abba belehelyezkedve az adott korból szemléljék az adott szöveget. Bemutatta, hogyan rekonstruálható a Halotti Beszéd lehetséges szövegvilága.

Keszler Borbála az írásjelhasználat és az igényes szövegszerkesztés kapcsolatával foglalkozott: a fejezetek, a bekezdések és a mondatömbök írásjelezésével. Az utóbbiak tagolására szolgálhat pl. a pontosvessző (párhuzamos szerkezetek, mellékmondatlal indított tömbök). Az egyes európai nyelvek írásjelhasználatában alig vannak különbségek. Kiemelte a tagmondatok elválasztó vessző – kettőspont – gondolatjel közötti fokozati különbségeket, az írásjelhasználat és a szövegszerkesztés bonyolult összefüggéseit; a funkció és forma keveredését mutató mondatfajták írásjelezését, a mondatzáró három pontot és kettőspontot, az összetett és az átszövődéses mondatok írásjeleit, a közbevetések problematikáját, az írásjelek stilisztikai szerepét.

Pásztor Emil arról beszélt, hogyan tanított egy éven át 12–13 éves gyerekeket nyugdíjasként heti két órában nyelvtanra és helyesírásra. Minden egyes órán foglalkozott helyesírással, ezek gyakorlatait és a házi feladatokat rendszerint maga állította össze. A helyesírási jelenségeket gyakorlómondatok tartalmazták, s leírásukat mindig elemzés, magyarázat követte.

Bachát László szerint feleléskor a diákok jó része alig képes egy adott témáról összefüggően, logikusan 4–5 percig beszélni. Többségük csak kérdésekre tud válaszolni, sokszor azokra is rosszul szerkesztett mondatokkal, sok hibával. Leggyakoribb mondat- és egyúttal szövegszerkesztési szabálytalanságaik: helytelen egyeztetés, mondatrészkihagyás, szórendi hiba, nem megfelelő kötőszóhasználat, különálló mondatégszék összevonása, összetartozó mondatégszék tagmondatokra tördelése. Sok a tagolatlan mondat, a töltelék szó és a *hát*-tal kezdődő mondat.

Heltiné Nagy Erzsébet a tankönyvek szövegéről mondta el véleményét. A megítélés alapja az lehet, hogy e szövegek adekvátak-e a tanulók szövegszerkesztési és -megértési képességeivel életkoruk egy-egy szakaszában. Az alsó tagozatos tankönyvek ebből a szempontból jónak mondhatók. A nagy megtorpanás az 5–6. osztály táján következik be, amikor a nyelvvelajátítás természetes elemeit a tudatosaknak kell felváltaniuk. A gyerekek nem tudnak megbirkózni a mondanivalót kellően ki nem bontó, a tudományos nyelvet sokszor még tömörítő tankönyvi szövegekkel. A modern tudományok valamiféle „fordításnyelven” vannak megfogalmazva, nyelvezetük ma is csak külsőségeiben magyar. Ez a tudományközvetítő tankönyvekre is igaz, mutatja ezt némely tankönyv követhetetlenül tömörítő, rendkívül nehezen tanulható szövege.

A magyar nyelvi OKTV-dolgozatok szerkesztési, szövegalkotási színvonaláról nyújtott – eléggé lehangoló – képet Graf Rezső. A tanulók vagy nem ismerik, vagy nem tudják megvalósítani a szövegszerkesztésnek a tantervben előírt követelményeit. Az anyaggyűjtés megfelelő, vázlatot viszont már a dolgozatok 1/3-a nem tartalmaz, s ez gyakran szerkezeti aránytalanságok okozója. Gyakori hiba a szövegezés pontatlansága, az elnagyolt, nehézkes, zavaros, pongyola fogalmazás. A tagolásban a bekezdésekre bontás jelenti a legnagyobb nehézséget, a stílusban pedig a megfelelő stíluszint következetes megvalósítása.

Lengyel Zsolt azt kutatta, mi az, ami az írásból először „kihangosítódik”, megjelenik a beszédben. Tízéves gyerekek íráshibáinak egyike a betűcsere (pl. *ténylek*, *mindik*). Ennek általában az az oka, hogy lexémaazonosításkor (amikor az ún. mentális lexikonból lehvívjuk a szavakat) mindig a szó eleje az összehasonlítás alapja. Az írás enyhe artikulációval jár, jelentősége abban áll, hogy rákényszeríti a gyereket a pontos analízisra: milyen fonéma van az adott szóban. Az orális nyelv ezt nem teszi meg, a kiejtés több „lazaságot” enged.

Galgóczy Lászlóné olyan pedagógiai módszereket mutatott be, amelyek segíthetik a kisiskolásokat abban, hogy eljussanak a tudatos szövegalkotáshoz. Az olvasókönyvi szövegek „újraserkesztése” során tételmondatok kiemelésével, felolvasatásával kidomborodik a témára vonatkozó tételmondatok hálózata, s ezzel a vázlatkészítés is sikerülhet. A 4. osztály végére a gyerekek megismerkednek a legfontosabb szövegtípusokkal, ezzel párhuzamosan halad a tudatos szövegalkotás. Ezt elősegítő feladatok pl.: az írásjel nélküli szövegek tagolása, szerkezeti hibák javítása, esemény mondatainak sorrendbe állítása, stílusb hibák javítása stb.

Fábián Pál elnöki összefoglalójában arra figyelmeztette a magyartanárokat, hogy a helyesírás-tanítás nem technikai, hanem erkölcsi kérdés. Aki gondosan kiteszi az ékezeteket, írásjeleket, az munkájában is alapos, figyelmes.

A 3. nap bevezető előadását V. Raisz Rózsa tartotta. Áttekintette a szövegtan a stilisztikára, az irodalomtudományra és az irodalmi elemzésre gyakorolt hatását: ösztönözte a stilisztika művelőit tudományuk elméletibb tételére, egzakt és objektív módszerek kidolgozásával pedig fejlesztette a szövegleírás technikáját. A szövegtanban a 70-es években végbement „pragmatikai fordulat” után ébredt föl e tudományterület iránt az irodalomtudomány érdeklődése; fölismerte, hogy a szépirodalmi szövegek alkotása és interpretálása eltér a köznapi szövegek létrehozásának és megértésének folyamatától. A művészi szövegek elemzése fejleszti a tanulók szövegértési és -alkotási képességét.

Jelenits István azt mutatta be, hogyan szerkeszti meg művét a szerző, hogyan válik az irodalmi szöveg sűrített, sokrétű közlés, esztétikai értékek hordozójává. Arról beszélt, hogy milyen nehéz, s hogyan lehet mégis szakmunkástanulókhöz az irodalmi műveket közelebb vinni. Igazolással Kosztolányi Dezső Februári óda c. versének részletes feldolgozását mutatta be.

H. Varga Gyula előadásában arról esett szó, hogy az epikus művekre jellemző *közlésfajtákat* hogyan használja föl Arany János a Toldiban. Az egyenes beszédre itt nem jellemző a pergő dialógus, a testes párbeszéd inkább monológyszerű. Függő beszédet igen ritkán találunk, a későbbi évtizedekre jellemzőbbé váló átmeneti közlésformák alig fordulnak elő. Ellenben annál sokszínűbb, gazdagabb a mű fő közlésfajtája, a narráció.

Dobóné Berencsi Margit Szabó Lőrinc Tücsökzenéjéről szólva kiemelte, hogy a versek jelentős része a költő gyermek- és ifjúkorával foglalkozik, így ezek minden iskolás korosztály irodalmi, esztétikai, nyelvi és erkölcsi nevelésére alkalmasak. A Tücsökzene két darabjának néhány olyan szembeötlő stílári eszközéről beszélt, amely segítséget nyújthat a versek tanításához.

Szikoráné Kovács Eszter abból indult ki, hogy a szövegnyelvészet mint a szövegvizsgálat tudománya által bármely szöveg tanulmányozható nyelvészeti eszközökkel, módszereinek alkalmazása azonban nem zárja ki az egyéb (stilisztikai, irodalomtörténeti) vonatkozások érvényét. A vers jelentésének földerítését megalapozza és egzaktabbá teszi az olyan vizsgálat, amely a — funkciót szolgáló — struktúrát, a mondategységeket, és -egységeket logikai és grammatikai kapcsolásmódját, mintegy a vers konstrukcióját tárja fel. Ennek igazolására Juhász Gyula Anna örök c. versének elemzése szolgált.

Más módszerrel közelített a versekhez Nagy L. János. Elméleti bevezetőjében — utalva Petőfi S. Jánosra — kifejtette, hogy az elemzésben a szöveg szemantikai relációinak és pragmatikai tényezőinek is helyet kell kapniuk, vagyis az elemzésnek — miként a szövegnek — át kell lépnie a nyelvészet határait. Az elemzésben a résztől haladjunk-e a versegész felé vagy fordítva? Weöres-versek elemzése után azt a választ kaptuk, hogy mindkét irányból a műalkotás egy lehetséges interpretációjához kell eljutnunk, s ide több út vezet.

A szerda délután az iskolai nyelvművelő mozgalmak, versenyek, táborok képviselőié volt. Előbb megemlékeztünk a napokban elhunyt Z. Szabó Lászlóról, e mozgalmak egyik legismertebb, elkötelezett képviselőjéről, Kazinczy-díjas tanárról. Hercegi Károly áttekintette azt a három évtizedet, melynek folyamán a Péchy Blanka által anyanyelvünk védelme és ápolása érdekében létrehozott Kazinczy-alapítványból országos mozgalom, sőt újabb tevékenységi formák bontakoztak ki. Szólt az eredményekről és a további feladatokról.

A „Beszélni nehéz!” körök munkájáról Kerekes Barnabás és Miskolczi Margit számolt be. Szót ejtettek az érdeklődés felkeltésének módjáról, a körökben végzett öntevékeny munkáról, annak hasznáról, a szakközi munkát segítő egyéb eszközökről és gazdag írásos dokumentumokról, naplókról is. Kállai Eszter a „Szépen! Emberül!” mozgalom történetéről, céljairól, a beszéd és a cselekvés összhangjáról szólt. Hámoriné Váczai Zsuzsa a nyelvművelő táborokról, azok sokszínűségéről és szükségességéről, illetve az ott szerzett tapasztalatairól beszélt.

A szöveg megszólaltatására, előadására való fölkészítésről ketten is szóltak. R. Molnár Emma a Kazinczy-versenyekre felkészítők számára gyakorlati tanácsokat fogalmazott meg a tanári önképzésre, a versenyzők kiválasztásának szempontjaira, a tudatos beszédfejlesztésre, a szövegek tartalmi és technikai feldolgozására. Tatyay Éva a vers-és prózamondó versenyekre történő fölkészítés folyamatáról szólt. Munkamódszerét a Szózat teljes feldolgozásával, majd előadásával illusztrálta. E témában a sort Fekete László beszédtechnikai gyakorlatai zárták.

Az utolsó napon előkló Hangay Zoltán úgy látta, a szövegten annyira átfogó kategória, hogy lehetetlen teóriává sűríteni. Ezért célszerűbb megközelítésének praktikus kérdéseivel foglalkoznunk, főleg az iskolai gyakorlatban: a tanulók kifejező-képességét fejlesztő eszközök a gyakori írásbeli feladat, a kellő szóbeli szereplés (osztály előtti felelés), a diákoknak írt, megtanulható tankönyvi szövegek.

Ezt követően Kádárné Fülöp Judit arról beszélt, hogy a jelenlegi iskolarendszer merevsége és egyéb hibái a korábbi művelődéspolitikai egyenes következményei. A jövő olyan rugalmas iskolarendszeré amelyben korábban megtörténik az elágazás — a gyerekek érdekében. A továbbiakban a nemzeti alaptantervről és a bevezetendő vizsgarendszer jellemzőiről esett szó.

Szende Aladár az anyanyelvi nevelésben nem tervezhető, látens hatás-rendszerekre (is) épülő, újszerű koncepciót vázolt fel. Az ismeretanyagot tagoló taxonómikus eljárással szemben egy ún. holisztikus, többdimenziós szemléletmódot ajánlott. Ez az anyanyelv egyetemes egészét következetesen szem előtt tartja, s nem feleli az anyanyelvnek azt az általános jellegét, hogy teljes egészében szolgálja az ember kommunikációs igényeit, sőt a személyiség fejlesztésének pedagógiai követelményeit.

A konferencia utolsó előadójaként Szikszai Lajosné a debreceni tanító-képző főiskolán bevezetett stilisztikai és retorikai szakkollégium eredményeiről számolt be. Az elméleti és a metodikai keretek rövid felvázolását két szöveg elemzése követte: Nagy László Kiscsikó-sírató c. versének stilisztikai, Pozsgai Imre egyik beszédének pedig retorikai szempontú megközelítése.

A kissé zsúfolt programú rendezvény munkáját Szathmári István foglalta össze. Mind a konferenciát, mind annak mostani témáját fontosnak tartotta. Az előbbi azért, mert az anyanyelvet megkülönböztetett hely illeti meg az ember életében rendszeresen foglalkoznunk kell tehát oktatásával is. A téma időszerűségét pedig az adja, hogy az utóbbi időben ugyan a szövegten a tudományban is, az oktatásban is jelentősen tért hódított, ám a mai napig nincs egységes definíciója, nincs egységes elmélete, nincs róla összefoglaló mű, tankönyv, a gyakorlat pedig még rosszabbul áll. Sűrgető feladat hát a meglévő eredmények számbavétele, hasznosítása, a továbblépés serkentése. Szólt

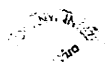
minden egyes, a központi témával kapcsolatos előadásról, hozzászólásról, vitáról. Végül értékelte tartalmában és szervezeti keretében a munkát, javaslatokat fogalmazott meg a változtatásra és a két év múlva soron következő konferencia témájára.

A tanácskozás K á l m á n B é l a akadémikus zárszavával ért véget.

Szólnunk kell még arról az ankétról is, melyet három, az anyanyelvvel és annak oktatásával szoros kapcsolatban álló folyóiratunk szerkesztői: A. J á s z ó A n n a (Magyartanítás), S z e n d e A l a d á r (Magyar Nyelvőr), G r é t s y L á s z l ó és B e n c é d y J ó z s e f (Édes Anyanyelvünk) tartottak.

Végezetül meg kell említenünk a rendező Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a házigazda egri tanárképző főiskolának azt a tervét, mely szerint a konferencia teljes anyaga önálló kötetben fog megjelenni.

H. Varga Gyula

Szemle

Hajdó Mihály—Kiss Jenő (szerk.): Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára (Ismerteti: <i>Büky László</i>)	462
Szabó József: Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászati tanulmányok (Ismerteti: <i>K. Fábrián Ilona</i>)	465
Réger Zita: Utak a nyelvhez (Ismerteti: <i>Kassai Ilona</i>)	469
Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Elkallódni megkerülni (Ismerteti: <i>Vass László</i>) ...	474
Messit Ruhlen: A Guide to the World's Languages (Ismerteti: <i>A. Jászó Anna</i>)	476
Comprehension of literary discourse (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	481

A Nyelvőr postája

<i>Balogh Lajos—Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Előrevetett igekötő	485
<i>Minya Károly</i> : A név tisztelete avagy mégis <i>marcali</i>	487

A Nyelvőr hírei

<i>Wacha Imre</i> : Az 1992. évi Kazinczy-versenyek	489
<i>Balázs Géza</i> : A Magyar Szemiotikai Társaság első két éve	491
<i>H. Varga Gyula</i> : X. Országos Anyanyelv-oktatási napok	495

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-831) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kézikönyv. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rácz Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft